

Leiermål i Setesdal

En undersøkelse av rettslige og sosiale følger av utenomekteskapeelig seksualitet i perioden 1725-1815

Gerd Irene Aamlid Ødeskaug

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier

UNIVERSITETET I OSLO

Høsten 2006

Forord

Jeg vil først og fremst takke min veileder, førsteamanuensis Hilde Sandvik, for inspirerende og kyndig veiledning fra første stund. Uten hennes engasjement og tette oppfølging hadde veien fram vært betraktelig tyngre. Takk også til nåværende og tidligere medstudenter på Hildes torsdagskollokvier for store og små innspill underveis i prosessen.

Videre vil jeg rette en takk til konservator Leonhard Jansen ved Setesdalsmuseet, som har vært til god hjelp i planleggingsfasen, både med sin kunnskap om forholdene i Setesdal i tidligere tider, og ikke minst gjennom utlån av kirkebokavskrifter. Statsarkivet i Kristiansand har vært et hyggelig nytt bekjentskap gjennom arkivarbeidet, og min kjære lillesøster Lene fortjener takk for både husrom og tålmodighet i denne intensive arbeidsperioden.

Takk til Maya og Bente for konstruktive kommentarer fra et utenomfaglig perspektiv, til Gunnbjørg for språklige innspill, samt til Lene for illustrasjoner. Inger Hilde og Trine har lest og kommentert både underveis i skriveprosessen og det endelige utkastet, og de fortjener begge en stor klem! Takk også til Sigrid for å ha pushet meg gjennom de to siste månedene, og til alle som har holdt ut med meg og mitt denne tida. Sist, men ikke minst, vil jeg takke mine venner på historie for både faglige og sosiale stunder – studietida ville ikke vært den samme uten kaffepauser, lange lunsjer, innholdsrike studieturer og andre festlige anledninger!

Blindern, 5. november 2006

Gerd Irene Aamlid Ødeskaug

Innhold

FORORD	III
INNHold	IV
TABELLER	VI
FORKORTELSER	VII
1. INNLEDNING	1
EMNE OG PROBLEMSTILLING	1
AVGRENSING – STED OG TID.....	2
TIDLIGERE FORSKNING OG TEORI	3
KILDER	8
LITT OM VALG AV METODE OG METODISKE PROBLEMER	12
DISPOSISJON OVER OPPGAVEN	15
2. BAKGRUNN	16
SEDELIGHETSLOVGIVNINGEN PÅ 1700-TALLET	16
RETTSSYSTEMET OG BEHANDLINGA AV SEDELIGHETSSAKER	18
SETESDAL PÅ 1700-TALLET	19
KART OVER SETESDAL	24
3. ILLEGITIMITETEN I SETESDAL	25
ILLEGITIMITETSKVOTIENT OG ANDRE MÅL PÅ UTENOMEKTESKAPELIG FERTILITET	25
OMFANGET AV UTENOMEKTESKAPELIGE FØDSLER I SETESDAL.....	26
REGIONALE VARIASJONER I ILLEGITIMITET	27
HVEM VAR DE UGIFTE FORELDRENE?	29
MAKESØKING OG BETYDNINGEN AV LEVEBRØD FOR EKTESKAPSINNGÅELSE	34
MANNENS ARENA?.....	37
Uekte barn – resultat av løsere seksuelle forhold?	40
PROBLEMER MED KVANTIFISERINGA AV ILLEGITIMITETEN.....	42
AVSLUTNING.....	43
4. OFFENTLIG SKRIFTE – EN KONTROLL SOM IKKE RAMMA ALLE?	44
SKRIFTEMÅLET – EN SKAMSTRAFF?	44
OMFANGET AV OFFENTLIG SKRIFTE I SETESDAL.....	46
ÅRSAKER TIL AT UGIFTE FORELDRE UNNGIKK OFFENTLIG SKRIFTEMÅL	48

PRESTENS ROLLE.....	52
HVORDAN VAR SAMSVARET MELLOM GEISTLIG OG VERDSLIG STRAFF?	55
AVSLUTNING.....	57
5. VERDSLIGE SANKSJONER – LEIERMÅLSBRUDD PÅ TINGET	58
BRUDD PÅ SEDELIGHETSLOVGIVNINGEN	58
HVILKE TYPER LEIERMÅLSBRUDD BLE BEHANDLA PÅ TINGET I SETESDAL?	59
DE SOM IKKE BLE STEVNA PÅ TINGET	61
SONING OG AVTINGING	63
HVILKEN ROLLE SPILTE PREST OG FOGD?	64
DE SOM BLE STEVNA PÅ TINGET	66
OPPMØTE PÅ TINGET OG UTSETTELSE AV SAKER	67
LAV DOMSPROSENT.....	68
NEKTINGSED OG MULIGE FALSKE BARNEFEDRE	70
HVORDAN VAR SAMSVARET MELLOM LOV OG IDØMT STRAFF?	74
DE SOM IKKE KUNNE BETALE – OM BRUK AV SUBSIDLÆRSTRAFF.....	76
AVSLUTNING.....	79
6. FØDSLER I DØLGSMÅL, DRAP OG SELVMORD.....	80
BARNEFØDSEL I DØLGSMÅL	80
DØLGSMÅLSSAKER PÅ TINGET I SETESDAL	81
BLE BARNEFEDRENE STRAFFA?.....	84
UMAKE PAR?.....	85
UHELDIGE OMSTENDIGHETER ELLER SISTE UTVEI?.....	87
ØSKJER I KYRKJEMUREN	91
FALDE FOR SIN ELSKERS HAAND	92
HVILKE MOTIV LÅ BAK?.....	94
DE MANGE KRIMINALSAKENE – ET UTTRYKK FOR LAV TOLERANSE?.....	98
AVSLUTNING.....	100
7. SOSIALE FØLGER OG LEVEKÅR FOR UGIFTE FORELDRE.....	101
MOBILITET I FORBINDELSE MED FØDSELEN	101
UGIFTE MØDRES ARBEIDS- OG OMSORGS MULIGHETER	103
ALMISSER OG FATTIGHJELP.....	104
FEDRENES FORPLIKTELSER.....	107
UGIFTE MØDRES GIFTERMÅLSSJANSER	111
GJENTAKELSE AV LEIERMÅL	113
ET ”ARVELIG” FENOMEN?	115
AVSLUTNING.....	117
8. SAMMENFATNING OG KONKLUSJON.....	118

KILDER.....	123
STATSARKIVET I KRISTIANSAND	123
RIKSARKIVET I OSLO.....	125
DIVERSE.....	125
KILDER TILGJENGELIG PÅ INTERNETT.....	125
LITTERATUR OG TRYKTE KILDER	126

Tabeller

TABELL 3.1.: ILLEGITIMITETSKVOTIENT I PROSENT FOR SETESDAL I PERIODEN 1725-1815, FORDELT PÅ TIÅR OG PRESTEGJELD.	27
TABELL 4.1.: ANTALL PERSONER SOM STOD OFFENTLIG SKRIFTE I SETESDAL 1725-1767, FORDELT PÅ KJØNN OG PRESTEGJELD.	46
TABELL 4.2.: SKRIFTEMÅL FORDELT PÅ PAR OG PRESTEGJELD, BASERT PÅ DÅPS- OG ABSOLUSJONSLISTER.	52
TABELL 5.1.: ANTALL PERSONER TILTALT FOR LEIERMÅL PÅ TINGET I SETESDAL 1725-1815, FORDELT PÅ KJØNN OG TYPE LOVBRUDD.	60
TABELL 5.2.: ANTALL PERSONER SOM FIKK AVTINGA BØTENE ELLER BLE DØMT FOR LEIERMÅL PÅ TINGET I SETESDAL 1725-1815, FORDELT PÅ KJØNN OG TYPE LOVBRUDD.	69

Forkortelser

Følgende forkortelser benyttes i oppgaven, først og fremst i noteapparatet:

BF - Bygland forliksråd

BP - Bygland prestearkiv

CT - Christiania tukthus

KbB - Kirkebok Bygland prestegjeld

KbV - Kirkebok Valle prestegjeld

KS - Kristiansand stiftsoverrett

NL - Christian 5s Norske Lov av 1687

rd. - riksdaler

RF - Råbyggelaget fogderi

Rk - Rentekammer, reviderte fogderegnskaper

RP - Råbyggelaget prosti

sk. - skilling

Tb - Tingbok, Vestre Råbyggelag sorenskriveri

TbKL - Tingbok, Kristiansand lagdømme

VF - Valle forliksråd

VP - Valle prestearkiv

VRS - Vestre Råbyggelag sorenskriveri

Navn på personer omtalt i teksten er til en viss grad standardisert. For eksempel omskriver jeg Joen til Jon, Povel til Pål og Svolloug til Svålaug. Tilsvarende er lokale gårds- og stedsnavn endra til dagens skrivemåte, fra Bychlum til Byklum, Sorredahl til Sordal og Wiigen til Viki.

1. Innledning

...Ellen BiugsDatter derimod tilpligtes eftter Lovens 6 bogs 13 Capt: 1 art Leyermaals bøderne med 12 lod Sølv eller 6rd at betale samt Kirckens aabenbare Skrifttemaal at udstaae.¹

Emne og problemstilling

Århundrene etter reformasjonen var prega av sterk statsvekst i hele Vest-Europa. Den dansk-norske statsmakta førte i denne perioden en aktiv lovgivningspolitikk hvor straffer ble skjerpa og kriminalitetsbegrepet utvida. Sedeligheten var blant områdene som ble sterkest regulert, og en rekke nye lover og forordninger forsøkte å regulere forhold knytta til ekteskapsinngåelse og før- og utenomekteskapelig seksualitet. Leiermål var den strafferettslige betegnelsen på seksuelt samvær mellom personer som ikke var gift med hverandre, et lovbrudd som ifølge Christian 5s Norske Lov av 1687 skulle straffes med bøter og offentlig skriftemål i kirka.² Det å få barn utenfor ekteskap var altså straffbart, og først i 1812 ble leiermål avkriminalisert.³ Utenomekteskapelig seksualitet ble også i resten av Europa betrakta som en synd, men kriminaliseringa kom til å bli et særtrekk for Norden. Statskirkeordninga innebar at forhold som andre steder hørte til under kirka her ble behandla av det ordinære rettsapparatet.⁴

Temaet for undersøkelsen er utenomekteskapelig seksualitet i Setesdal, konsentrert til perioden mellom 1725 og 1815. Jeg har valgt en bred tilnærming, og vil se både på omfanget av utenomekteskapelige fødsler i området, den såkalte illegitimiteten, og undersøke hvilke konsekvenser leiermål kunne få, strafferettslig og sosialt. Denne innfallsvinkelen åpner for flere interessante problemstillinger. Hvem var de ugifte foreldrene, og hvilke omstendigheter lå til grunn for at barn ble født utenfor ekteskap? Lovene som regulerte utenomekteskapelig seksualitet var strenge, men avstanden mellom norm og virkelighet er ofte stor. Jeg vil derfor, i den grad kildesituasjonen tillater det, undersøke samsvaret mellom lov og rettspraksis. Ble lovverket fulgt opp og ugifte foreldre straffa, eller var det mange som slapp unna både bøter og skriftemål? Sitatet innledningsvis er henta fra rettsprotokollen fra tinget i Valle, der Ellen Bjugsdatter i juni 1740 ble dømt for leiermål. Bakgrunnen var at hun hadde fått ei datter

¹ Tb 5: 78.

² NL 6-13-1. Risa benytter betegnelsen verdslige sanksjoner om offentlig tiltale og dom, bøter og kroppsstraff, og geistlige sanksjoner om det offentlige skriftet. Risa, Lisabet: *Geistlege og verdslige sanksjonar mot ugifte mødre. Ei gransking av lov og rettspraksis i sedelighetsaker, bygd på rettsmateriale frå Stavanger amt 1721-1741*. Hovedfagsoppgave, Oslo 1974, s. 4.

³ Plakat av 12. juni 1812.

⁴ Sandvik, Hilde: "Del II: Tidlig moderne tid i Norge 1500-1800" i Blom, Ida og Sølvi Sogner (red.): *Med kjønnspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*, Oslo 2006, s. 142.

utenfor ekteskap og utlagt Gunder Gjermundsen Flårenden fra nabobruket som barnefar. Han var gift, og ni dager etter dåpen ble han stevna på tinget for ”løsagtighed udi sit ægteskab”.⁵ Gunder hevda at Ellens beskyldninger var falske og sverga seg fri ved å avlegge nektingsed. Ellen ble derimot dømt til å betale 6 rd. i bot og stå offentlig skrifte.⁶ Eksempellet illustrerer Anne Aunes karakteristikk av leiermål som en typisk kvinneforbrytelse gjennom det meste av 1700-tallet; det var i stor grad kvinnene som ble tiltalt og straffa i slike saker.⁷ Kjønn og relasjonen mellom menn og kvinner blir på bakgrunn av dette en viktig variabel.

Forholdet mellom den strenge sedelighetslovgivningen og lokalsamfunnets egne normer er også interessant. Hvordan reagerte omgivelsene på de uekte fødslene? Ble ugifte foreldre, og kanskje særlig kvinnene, sett på som løsaktige, eller ble utenomekteskapelige fødsler først og fremst betrakta som en uheldig omkostning ved et makesøkingssystem som tillot seksuell omgang før vielsen?⁸ Betydde en uekte fødsel og leiermålsdom at kvinna ble henvist til et liv i fattigdom og nød, eller var hennes sosiale stilling nærmest uendra og utsiktene til ekteskap og fremdeles gode? Kanskje var det ikke moralsk fordømmelse, men i all hovedsak praktiske og økonomiske problemer knytta til fødsel og oppfostring som gjorde situasjonen vanskelig.

Avgrensning – sted og tid

Geografisk har jeg avgrensa undersøkelsen til Setesdal, dalføret øverst i dagens Aust-Agder fylke. Jeg har valgt å definere dette området som de bygdene som i dag, fra nord til sør, utgjør kommunene Bykle, Valle og Bygland. Det er disse bygdene som tradisjonelt har blitt betegna som Setesdal; det gikk et skille mellom ”blåmennene” fra Evje og ”sæbyggjene” fra Setesdal.⁹ I undersøkelsesperioden bestod Setesdal av to prestegjeld, Valle i nord og Bygland i sør. Ved folketellinga i 1801 bodde totalt 2712 personer i dalføret, noe som utgjorde 7,7 % av befolkningen i Nedenes amt.¹⁰ Årsaken til at jeg har valgt å konsentrere meg om et såpass lite område er først og fremst muligheten dette gir til å gå mer i dybden, og til å belyse ulike sider ved fenomenet. Til grunn for valg av område ligger også at jeg har mine røtter i dalen.

Valg av undersøkelsesperiode skyldes delvis kildesituasjonen. Kirkebøkene er en av mine viktigste kilder, og først fra 1725 er disse bevart for hele Setesdal. Dette året blir dermed

⁵ Tb 5: 77b; KbV: 1740.

⁶ Tb 5: 78. Saka omtales forøvrig på s. 56.

⁷ Aune, Anne: *Avkriminalisering av leiermål. Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797*, Oslo 1994, s. 126.

⁸ Haavet, Elisabeth: *Avvik eller uhell? Ugifte foreldre omkring 1800 – en sosial analyse*. Hovedfagsoppgave, Bergen høsten 1982, s. 114.

⁹ Paus, Dagfinn: *Tre sogn i Setesdalen. Økonomisk og sosial utvikling i Valle, Bykle og Bygland ca. 1800-1865*.

Hovedfagsoppgave, Bergen våren 1982, s. 2. Evje ligger sør for Bygland prestegjeld.

¹⁰ Jansen, Leonhard Bjarne: *”Om garden er liten, så er då skogen god”. Levekår i Setesdal på 17- og 1800talet*.

et naturlig utgangspunkt for undersøkelsen fordi det dermed er mulig å beregne omfanget av utenomekteskapelige fødsler i området. Slutt punktet er satt tre år etter avkriminaliseringa i 1812. Befolkningen i området var relativt liten, og jeg mener at det har vært nødvendig med en såpass lang undersøkelsesperiode for å få et tilstrekkelig antall saker å forholde meg til. Samtidig gjør tidsperspektivet det mulig å si noe både om endring og utvikling over tid. Det er foretatt flere lignende undersøkelser av utenomekteskapelig seksualitet fra andre deler av landet, og avgrensinga gir dermed også rikelig rom for komparasjon.

Tidligere forskning og teori

Utenomekteskapelig seksualitet og sedelighetsbrudd har særlig de siste tiårene vært tema for en rekke avhandlinger. Allerede på 1850-tallet brukte imidlertid Eilert Sundt uekte fødsler som innfallsvinkel i sin undersøkelse *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*, hvor han påviste langtidstendenser og var særlig opptatt av de regionale forskjellene. Etter å ha holdt seg på et stabilt lavt nivå, begynte illegitimiteten, det vil si andelen barn født utenfor ekteskap, å stige fra midten av 1700-tallet, og denne veksten fortsatte fram til andre halvdel av 1800-tallet.¹¹ Sundt finner at Råbyggelaget, som Setesdal var del av, hadde få uekte barn sammenligna med landsgjennomsnittet.¹² Dette har vist seg å være tilfellet også tidligere. I sin sosiale analyse av ugifte foreldre rundt år 1800, finner Elisabeth Haavet et visst mønster med lav illegitimitet i ytre kyststrøk og høyere i indre strøk. Unntaket var relativt avsidesliggende dalstrøk som Vinje, Trysil og Valle. Valle prestegjeld hadde rundt århundreskiftet en illegitimitetskvotient på 1,3 %, noe som plasserer området blant prestegjeldene med lavest andel uekte fødsler.¹³

Seinere års forskning har blant annet konsentrert seg om betydningen av kriminalisering og straff for folkelige normer, og hvordan sanksjonene har blitt gjennomført. Kari Telste har i en etnologisk avhandling undersøkt hvordan seksualiteten i Ringerike og Hallingdal ble kontrollert i en sekstiårsperiode fra midten av 1600-tallet. Hun bruker studiet av ulike typer seksualforbrytelser til å si noe om normene som styrte forholdet mellom menn og kvinner, og finner blant annet at sammenhengen mellom ære og seksualitet, spesielt for kvinner, var sentral. Bygdesladderer hadde stor betydning for jentas rykte, og utgjorde et viktig element i den sosiale kontrollen av seksualitet. Samtidig var mannen utsatt for et kollektivt press om å oppfylle sine løfter gjennom ekteskap eller betaling av hjemgift, og om kvinne hadde godt ord

Hovedfagsoppgave, Oslo høsten 1987, s. 13, 25. Jeg kommer nærmere inn på undersøkelsesområdet i kapittel 2.

¹¹ Drake, Michael: "Utenomekteskapelig fruktbarhet i Norge 1760-1960. En oversikt" i Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, Oslo 1981, s. 17.

¹² Sundt, Eilert: *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*, Oslo 1976, s. 16-20.

¹³ Haavet 1982, s. 15-16. Haavet baserer sin undersøkelse på totalt 44 prestegjeld fra ulike deler av landet. Illegitimiteten i

på seg, fikk hun som regel medhold på tinget i krenkelses- og farskapssaker. Etter 1670 ble rettspraksis i leiermålssaker lagt tettere opp til lovverket, i tillegg ble soldater fritatt for sivil rettsforfølgelse. Dette førte til at flere kvinner enn menn ble rettsforfulgt for leiermål. Telste mener videre å kunne påvise et samspill mellom rettspraksis og folkelige normer. Kvinner som fikk barn i forbindelse med ekteskapsinngåelse hadde ikke brutt samfunnsnormen, og ble sjeldent rettsforfulgt. Ugifte mødre hadde derimot lav status i det patriarkalske samfunnet, og de ble gjenstand for både offentlig og sosial kontroll.¹⁴ I sin doktorgradsavhandling bruker Telste ekteskapsløftet som innfallsvinkel for å studere endringer i relasjonen mellom menn og kvinner i overgangen fra det tradisjonelle 1700-tallet til et moderne samfunn rundt år 1900.¹⁵

Den rettslige behandlinga av leiermål har stått sentralt i flere avhandlinger. Bodil Chr. Erichsen har i sin undersøkelse av *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet* benytta seg av både tingbøker, regnskaper og til dels også kirkebokmateriale i studiet av sedelighetsbrudd. Hun finner at det av ulike årsaker bare ble betalt bøter for om lag ett av tre innrapporterte leiermål, og mange saker synes å ha blitt gjort opp utenfor tinget. Det ser ut til at det først og fremst var saker som inneholdt kompliserende elementer som kom på tinget.¹⁶ Margit Løyland har på sin side kartlagt lovbruddsstrukturen på Agder på 1600-tallet. Ved hjelp av lens- og fogderegnskaper finner hun at få føreketenskapelige leiermål ble bøtelagt i Råbyggelaget. Leiermål som *ikke* resulterte i ekteskap var derimot en type sak som gikk igjen i kildene. Føreketenskapelig seksualitet var derfor også trolig utbredt, og en mulig forklaring på det lave antallet ekteskapsbøter kan ha vært at prestene ikke ønska å opptre på en måte som gjorde dem upopulære i lokalsamfunnet, eller at de var redde for å innrapportere folk.¹⁷ Par som i etterkant inngikk ekteskap utgjorde nok samtidig en mindre trussel mot samfunnsorden og moral, og det viser seg at prest og fogd så lettere gjennom fingrene med slike tilfeller.¹⁸

Anne Aune tar i sin undersøkelse fra Nedre Telemark sorenskriveri utgangspunkt i avkriminaliseringa av leiermål i 1812, og forsøker å se hvorvidt hun kan spore endringer i måten leiermålssakene ble behandla på tinget i tida fram mot århundreskiftet. I første halvdel av 1700-tallet var det nærmest umulig å slippe unna straff dersom en først var blitt stevna, men stort samsvar mellom lov og rettspraksis ble opp mot århundreskiftet avløst av en økende

disse prestegjeldene lå totalt på 5,2 % for årene 1795-1800 og 1802-1803.

¹⁴ Telste, Kari: *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*, Oslo 1993, s. 226-227.

¹⁵ Telste, Kari: *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700-1900*, Oslo 2000.

¹⁶ Erichsen, Bodil Chr.: *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*, Oslo 1993, s. 219.

¹⁷ Løyland skriver at flere prester i Setesdal var blitt drept, og Valle skal i en periode på 1500-tallet ha vært uten prest i nærmere 20 år. Løyland, Margit: *Slagsmål, leiermål og bøtlagte egder 1600-1700*, Oslo 1992, s. 118.

¹⁸ Heyler, Marit Kalland: *Ugifte mødre i Trondheim 1700-1730. Ei undersøkning av rettslege og sosiale følgjer av utanomekteskaplege fødsalar*. Hovedfagsoppgave, Trondheim våren 1998, s. 73; Telste 1993, s. 83.

fleksibilitet i måten å løse sakene på. Til tross for økt illegitimitet finner hun at færre leiermål endte med sak på tinget, og mange ble utsatt eller sona privat med fogden.¹⁹ Samtidig økte andelen farskapssaker, og Aune konkluderer med at det etter hvert først og fremst var for å stadfeste farskap og sikre barna underhold at sakene kom opp på tinget. På slutten av 1700-tallet kan vi derfor ikke lenger snakke om leiermål som en typisk kvinneforbrytelse.²⁰

Lisabet Risa var blant de første til å skrive om emnet da hun tok for seg Stavanger amt i perioden 1721-1741. Hun konsentrerer seg om de ulike sanksjonstypene som ugifte foreldre ble møtt med, og hvordan bruken av disse i praksis samsvarte med lovverket. Undersøkelsen viser at straffene ramma kjønnene skjevt, og at det var en overvekt av kvinner både blant de tiltalte og dømte i leiermålssaker. Rettspraksis ramma de som stod svakest i samfunnet, først og fremst ugifte kvinner og fattige menn. Videre karakteriserer Risa de geistlige og verdslige sanksjonene som skamstraffer, og hun hevder at det derfor var naturlig at enkelte kvinner gikk så langt som å føde barnet i dølgsmål for å slippe unna de strenge leiermålssanksjonene.²¹

Beth Grothe Nielsen har sett nærmere på behandlinga av dølgsmålssaker i Danmark, og i likhet med Risa ser hun en nær sammenheng mellom de vanærende straffene og barnefødsler i dølgsmål. Nielsen mener at mørketallene var store, og hevder at disse fødsleene representerer en av de mest ekstreme formene for kvinneundertrykkelse, ”ikke så meget i kraft af den straf, der ventede, som derved, at kvinden overhovedet var bleven bragt i en situation, hvor barnedrab blev hendes sidste ”udvej”.”²² Eva Bergenlöv har undersøkt ”barnkvävning” og barnemord i rettslig diskurs og praksis i Sverige, og særlig konsentrert seg om konstruksjonen av den skyldige eller uskyldige mor.²³ Mens ei gift mor som lå i hjel barnet sitt stort sett alltid ble frikjent og hendelsen betrakta som et uhell, så var situasjonen for ugifte kvinner som fødte i dølgsmål ganske annerledes. Anklager om barnemord endte som regel med strenge straffer.

Anne-Marit Gotaas har undersøkt kvinner som ble dømt i Høyesterett i Norge for fødsel i dølgsmål i første del av 1800-tallet. Førstegangs leiermål var nå avkriminalisert, og Gotaas finner at motivene varierte. Skamfølelse og forholdet til familie og barnefar synes imidlertid å være de vanligste årsakene til at kvinnene hadde holdt graviditeten skjult og født i dølgsmål.²⁴

¹⁹ Imsen definerer det å sone som ”et minnelig forlik mellom påtalemyndighetens representant og den saksøkte.” Imsen Steinar og Harald Winge: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500- ca.1800*, Oslo 1999, s. 407.

²⁰ Aune 1994, s. 125-126.

²¹ Risa 1974, s. 110.

²² Nielsen, Beth Grothe: *Letfærdige Quindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, København 1982, s. 9.

²³ Bergenlöv, Eva: *Skuld och oskuld. Barnamord og barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680-1800*, Lund 2004. ”Barnkvävning” tilsvarer det å ligge i hjel barnet sitt, noe som etter NL 6-11-14 skulle straffes med offentlig skriftemål i kirka og et økonomisk bidrag til sognets fattige.

²⁴ Gotaas, Anne-Marit: ”Barnefødsel i dølgsmål” i Gotaas, Gulli, Melby og Schøitz: *Det kriminelle kjønn. Om barnefødsel i dølgsmål, abort og prostitusjon. Bidrag til norsk kvinnehistorie*, Oslo 1980, s. 20.

Torleif Hansen avviser på sin side at ordinær skam og frykt for sanksjoner var tilstrekkelige motiv for at kvinner tok livet av barnet sitt. I sin undersøkelse av saker behandla ved Bergen lagting i perioden 1702-1737 finner han at de fleste kvinnene enten hadde fått uekte barn også tidligere, var i slekt med barnefaren eller blitt utsatt for sterk påvirkning fra sine omgivelser.²⁵

Flere historikere har vært opptatt av sosiale forhold og følger av leiermål, og i *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet* gir Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner innblikk i betydningen av økonomi og giftermålmønstre for omfanget av illegitime fødsler. I en av artiklene ser Hansen nærmere på kvinner som på begynnelsen av 1700-tallet var blitt dømt for leiermål i Sogn, og finner at disse kvinnene havna i en vanskelig situasjon. Mange gikk ei framtid med fattigdom og betling i møte, og de ugifte mødrene var lite ettertrakta, både som ekteskapspartnere og i arbeidslivet.²⁶ Sogner har i en annen forbindelse undersøkt flytting i forbindelse med uekte fødsler i Vår Frelzers menighet i Christiania. Hun finner at de aller fleste kvinnene bytta bosted i forbindelse med fødselen, mange mista trolig også arbeidet, og for ugifte mødre flest innleda barselet en nedadgående sosial mobilitet.²⁷

Seinere års undersøkelser tegner et noe mer nyansert bilde av ugifte mødres situasjon. Marit Kalland Heyler har sett på følgene av utenomekteskapelige fødsler i Trondheim, og peker på at både myndigheter og folk flest hadde et differensiert syn på de ugifte mødrene. Hun skriver at: "Eit leiermål var i seg sjølv ikkje nok til å miste æra. Det var stor skilnad på ei skikkeleg jente som hadde vorte krenkt under lovnad om ekteskap og kvinnfolk som levde i umoral og lauslivnad."²⁸ I sin undersøkelse fra Kristiansund konkluderer Randi Holden Hoff med at det å bli foreldre uten å være gift sjeldent førte til sosiale eller økonomiske katastrofer.²⁹ Kristiansund var på 1700-tallet en by med høy illegitimitet, hvor løse seksuelle forhold var vanlige. Bøtene kunne være harde rent økonomisk, men hun finner at aksepten i lokalsamfunnet var stor, og at ugifte mødre fremdeles var ettertrakta på ekteskapsmarkedet.

Heller ikke Elisabeth Haavet mener å ha "funnet tegn som kunne tyde på stigmatisering av ugifte foreldre av moralske årsaker."³⁰ Kvinner og menn som fikk uekte barn rundt år 1800 var ikke seksuelle avvikere med egne distinkte normsystemer, men derimot personer som handla i tråd med en generell ungdomskultur hvor førektekapelig seksualitet var et sentralt

²⁵ Hansen, Torleif: *Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker 1702-1737*, Bergen 1993, s.144.

²⁶ Hansen, Torleif: "Straff og skjebne. Ugifte mødre i Sogn 1711-1727" i Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 54.

²⁷ Sogner, Sølvi: "Barsekvinner på flyttefot og barnefedre på flukt. En studie av flytting i forbindelse med uekte fødsel i Vår Frelzers menighet i Christiania 1731-1800" i Langholm, Sivert og Francis Sejersted (red.): *Vandringer: Festschrift til Ingrid Semmingsen på 70-årsdagen 29.mars 1980*, Oslo 1980, s. 123-125.

²⁸ Heyler 1998, s. 150.

²⁹ Hoff, Randi Holden: "Avlet i synd og ondskap". *En sosial og retthistorisk undersøkelse av fødsler utenfor ekteskap i Kristiansund 1742-1801*. Hovedfagsoppgave, Oslo høsten 1995, s. 138.

³⁰ Haavet 1982, s. 170-171.

element. Demografiske undersøkelser har vist at mellom 1/4 og 2/3 av kvinnene som gifta seg var gravide, og for folk flest ser det ut til å ha vært ekteskapsløftet, ikke den kirkelige vielsen, som markerte starten på ekteskapet.³¹ Det unormale var at forholdene ikke førte til ekteskap. Ved å sammenholde ugifte foreldres sosiale status før og etter fødselen, konkluderer Haavet imidlertid med at samfunnet var forbausende integrerende. For fedrene og ugifte mødre uten omsorg for barnet ser den sosiale stillinga ut til å være upåvirka av fødselen. Det var først og fremst forsørgeransvaret, ikke det at de hadde fått et barn utenfor ekteskap, som var årsaken til en eventuelt vanskeligere livssituasjon for de ugifte mødrene. Haavet finner samtidig at de fleste kvinnene synes å ha greidd seg ganske bra, og bare et mindretall var betlere, fattige og uten arbeid. Mulighetene for giftermål var noe redusert, men dette kan også skyldes at de ugifte mødrene var kvinner som allerede var blitt funnet lite egna som ekteskapspartnere.³²

Marie Lindstedt Cronberg har sett nærmere på utenomekteskapelig seksualitet på den svenske landsbygda mellom 1680 og 1880. Tradisjonelt hadde intoleransen mot ugifte mødre vært stor og kvinnene blitt hardt straffa, men fra midten av 1700-tallet ble den strenge, ortodokse sedelighetslovgivningen mykt opp gjennom en rekke reformer. Seksualiteten ble i sterkere grad et privat anliggende, men selv om staten behandla forseelsene mildere, så stod samfunnets moralske trykk intakt. Utover på 1800-tallet steg illegitimiteten, og avstanden mellom norm og virkelighet økte. Cronberg ser spesielt på barnemordplakaten fra 1778, som ga ugifte kvinner rett til anonymitet i forbindelse med fødsel og dåp og i forhold til hvem som var barnefar. Hun finner at plakaten dels virka mot sin hensikt; gamle kontrollsystemer brøt sammen når kvinnene kunne føde i skjul, og de ugifte mødrene ble i større grad sittende alene med ansvaret. Mens nesten alle barnefedre før 1778 ble dømt til farskap og til å betale for barnets oppfostring, vokste svært mange barn etter lovendringen opp uten kjent far.³³ I Norge dukka det på 1790-tallet opp forslag om å opprette jordmorstuer hvor kvinner kunne føde og døpe barnet anonymt for å hindre at de fødte i dølgsmål, men dette fikk ikke gjennomslag.³⁴

Sedelighetslovgivningen på 1700-tallet var omfattende, og de harde sanksjonene har nok bidratt til å redusere antallet utenomekteskapelige forhold. Samtidig har undersøkelser vist at det var vanlig å begynne det seksuelle samlivet før vielsen, til tross for at også dette kvalifiserte til bøter.³⁵ Dette tyder på at det har vært en viss konflikt mellom lovverk og

³¹ Sogner, Sølvi: *Far sjøl i stua og familien hans. Trekk fra norsk familiehistorie før og nå*, Oslo 1990, s. 45. Se også Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 12-13; Risa 1974, s. 21-22 og Telste 1993, s. 71.

³² Haavet 1982, s. 169-171. Se også Telste 1993, s. 106.

³³ Cronberg, Marie Lindstedt: *Synd og skam. Ogifte mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Lund 1997, s. 289.

³⁴ Flere av prestene i Akershus stift uttalte i denne forbindelse at dølgsmålsfødsler var sjeldne hendelser. Sogner 1980, s. 115-116.

³⁵ NL 6-13-1.

folkelige normer. Haavet ser de uekte barna nettopp som ”omkostningene ved et kultursystem som tillater seksuell kontakt som del av makesøkingen”.³⁶ Ikke alle som innleda seksuelle forhold hadde imidlertid økonomiske ressurser til å inngå ekteskap dersom kvinna ble gravid, og for noen var dette kanskje heller aldri intensjonen. Samtidig tilsa både lovverk og folkelige oppfatninger at et barn tilhørte ekteskapet, uoverensstemmelsene gikk først og fremst på når det seksuelle samlivet kunne starte, og også den sosiale kontrollen må ha bidratt til å holde illegitimiteten nede. I de fleste tilfellene var det nok mannen som til sist avgjorde hvorvidt barnet ble født i ekteskap eller ikke, men samtidig understreker Cronberg hvor viktig det er å ikke se på kvinnene utelukkende som objekt for menns handlinger. Kvinnene som gruppe må derimot ses på som handlende vesener, hvis handlinger og motiv må analyseres ut fra deres livssituasjon. En del kvinner har nok blitt lurt eller pressa til å innlede seksuelle forhold, for eksempel under forventninger eller løfter om ekteskap, men selvforsørgende kvinner fra de lavere sosiale lag måtte selv lokke til seg friere, og en graviditet førte som regel til ekteskap.³⁷ Et utenomekteskapelig svangerskap kan dermed også tolkes som en mulig ekteskapsstrategi.

Kilder

En bred tilnærming har ført til at jeg valgt å benytte meg av flere forskjellige kildetyper. Disse inneholder ikke nødvendigvis de samme opplysningene, og ideelt sett bør en undersøkelse av utenomekteskapelig seksualitet omfatte både tingbøker, fogderegnskaper og kirkebøker. Som jeg kommer tilbake til seinere, lar dette seg dessverre ikke gjennomføre for Setesdal i hele undersøkelsesperioden, og kirkebøker og tingbøker utgjør derfor de viktigste kildene; ønsket om helhet i oppgaven har ført til at jeg har valgt å se på hele perioden framfor å foreta utvalg. I tillegg har jeg valgt å trekke inn enkelte andre kilder for å utdype og supplere hovedkildene. I de allerede omtalte avhandlingene er det skrevet mye om de ulike kildetyperne, og jeg vil derfor nøye meg med en kort gjennomgang, med fokus på de viktigste kildene.

Kirkebøker

Kirkebøkene fra Setesdal er bevart for hele perioden og utgjør på mange måter fundamentet for undersøkelsen. For det første er de en viktig kilde til illegitimitet ved at de sier noe om hvor utbredt fenomenet var. Prestene var lovpålagt å føre lister over viede, trolova og døpte i prestegjeldet, og de skulle videre skille mellom ekte og uekte barn.³⁸ Retningslinjene var imidlertid uklare, og det kunne skille fra prest til prest hvilke barn som ble registrert som

³⁶ Haavet 1982, s. 114.

³⁷ Cronberg 1997, s. 183-187.

uekte. Ferdigtrykte kirkebøker kom først i bruk ut på 1800-tallet, og det varierte også hvordan prestene førte de ulike opplysningene. Enkelte har for eksempel ikke notert barnemoras navn, og i en periode får vi kun kjennskap til farens navn gjennom barnets patronymikon. Flere av disse personene har likevel vært mulig å identifisere ved at de opptrådte i saker på tinget i forbindelse med leiermålet. Dette viser hvordan kildene til en viss grad kan utfylle hverandre. Kirkebøkene danna på mange måter også grunnlag for hvem som ble stevna på tinget for leiermål, ettersom fogden baserte sin tiltale på prestens anmeldelser av par som hadde uekte barn til dåp. Av praktiske årsaker har jeg hovedsakelig benytta avskrifter i undersøkelsen.³⁹ Jeg har ved flere tilfeller likevel konferert originalkilden, i tillegg til at jeg har tatt stikkprøver for å sjekke at alle innførsler er skrevet av. I gjennomgangen har jeg registrert barn som er ført inn i kirkeboka som uekte døpt, i tillegg dukker det opp enkelte uekte barn for eksempel i listene over begravde. Jeg har også registrert personer som stod offentlig skrifte for leiermål.

Tingbøker

Rettsprotokollene fra tinget gir oss innblikk i den registrerte kriminaliteten i et lokalsamfunn, samtidig er tingbøkene en rik kilde både til mentalitet og til kulturelle og sosiale forhold. Når det gjelder leiermål, ser vi at sakene som oftest er ført kort og standardisert, med få saks- og personopplysninger. Tingbøkene blir her først og fremst en kilde til den rettslige behandlinga av leiermål. I mer kompliserte saker ble det gjerne gitt til dels rike vitneutsagn, og vi får mye informasjon både om omstendighetene rundt lovbruddet, og om mer generelle sosiale forhold. Protokollene skulle i regelen føres fortløpende, og de kan dermed gi oss detaljert innsikt i hva som foregikk på tinget. På bygdetinget ble rettsprotokollene vanligvis ført i pennen av sorenskriveren.⁴⁰ Skriverne kunne nok ofte ha problemer med å forstå lokale skikker og språk, men protokollene var åpne for innsyn, og vi kan derfor anta at gjengivelsen har vært noenlunde autentisk. Selv om tingbøkene ikke omtaler alt som foregikk på tinget, så gjør denne samtidige kildekontrollen at tingbøkene blir regna som en god og troverdig kilde.⁴¹ På bakgrunn av dette har tingbøkene verdi både som en levning fra opphavsmiljøet og som en beretning over hva som gikk for seg på tinget.⁴² Med unntak av perioden mellom 1785 og 1792 – denne protokollen gikk tapt da sorenskrivergården på Klepp brant i desember 1792 – er det bevart tingbøker for Vestre Råbyggelag sorenskriveri fra hele undersøkelsesperioden.

³⁸ NL 2-8-7.

³⁹ Kirkebøkene for Setesdal er transkribert av Reidar Vollen og Leonhard B. Jansen. Ved henvisninger vises det til årstall.

⁴⁰ Sorenskriveren var etter loven pålagt å selv føre rettsprotokollen, men Sandmo finner at han likevel ofte hadde assistenter til dette. Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettsaker i Rendalen, 1763-97*, Oslo 1992, s. 38-39.

⁴¹ Sandmo 1992, s. 18-20.

⁴² Sandvik, Gudmund: "Liv og lov" i Marthinsen, Liv (red.): *Tingboka som kilde*, Oslo 1991, s. 54.

Jeg har gått gjennom disse og registrert leiermålsaker og andre offentlige og private søksmål relatert til utenomekteskapelig seksualitet, fra farskapssaker og konflikter knytta til betaling av oppfostringsbidrag, via oppheving av troløvelse, til fødsler i dølgsmål og mulige mord.

Fogderegnskaper

Fogdens regnskaper skulle sendes til Rentekammeret i København for revisjon, og består dermed av eventuelle antegnelser herfra, selve hovedregnskapet og diverse bilag. I perioden 1723-1796 inngikk bøter under 20 rd. som en del av fogdens lønn, og vanlige leiermålsbøter ble dermed ikke ført inn i regnskapet i denne perioden.⁴³ Leiermålsbøtene er ellers registrert som uvisse inntekter, og det er hovedsakelig disse ”Beregning Over det Kongelige Sagefald” jeg har undersøkt.⁴⁴ Her finnes informasjon om blant annet avtinging og innkreving av bøtene. Jeg har også sett på fogderegnskapene for enkelte mer eller mindre tilfeldig utvalgte år forut for lovendringen, men regnskapene ser da ut til å inneholde svært lite informasjon om leiermål. Anmeldelser fra sogneprestene om leiermål i ekteskap, det vil si hor, og i forbudne ledd ligger som bilag til regnskapene fra 1773. Fra 1796 gjelder dette også vanlige leiermål.⁴⁵

Forliksprotokoller

Forlikskommisjonene ble iverksatt utenfor byene i 1797.⁴⁶ Hensikten bak opprettelsen var først og fremst å lette tingene for arbeidsbyrde ved at private søksmål skulle megles her før de eventuelt endte på tinget. Dette innebærer samtidig at tingbøkene etter 1797 gir et mindre fullstendig bilde av hvilke konflikter som kunne oppstå, for eksempel knytta til oppfostring av barnet. Gjennomgangen av forliksprotokollene fra Setesdal viser at enkelte saker knytta til farskap og betaling av oppfostringsbidrag ble behandla her. Noen av sakene endte med forlik, men i flere tilfeller kom ikke partene til enighet og ble derfor henvist videre til bygdetinget.

Fangeprotokoller

Mer alvorlige lovbrudd kunne straffes med tukthusopphold. Tukthuset i Christiania ble oppretta i 1741, og i 1789 ble det tidligere spinnehuset i Christiansand gjort om til tukthus.⁴⁷ Jeg har gått gjennom protokollene over innkomne fanger ved de to tukthusene, henholdsvis fram til 1790 og etter 1789, og registrert aktuelle innførsler angående personer fra Setesdal.

⁴³ Denne praksisen ble endra ved en promotorialskrivelse fra Rentekammeret av 16. april 1796, og bøtene skulle etter dette igjen tilfalle kongen. Se Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 94, 97. Lovendringen omtales nærmere i kapittel 5.

⁴⁴ For enkelte år har jeg gått gjennom hele regnskapet, både for å få bedre kjennskap til hvordan det ble ført, og for å se om andre deler av regnskapet kunne inneholde relevant informasjon. Fra 1812 ligger regnskapene under Revisjonsdepartementet.

⁴⁵ Presteattestene for 1794 ligger under Vestre Råbyggelag sorenskriveri: Pakkesaker, rettergang. Sivile saker 1794-1795.

⁴⁶ Forlikskommisjonene var uten domsmyndighet, og møtene ble vanligvis leda av sognepresten. Se forøvrig Imsen og Winge 1999, s. 124.

⁴⁷ Steen, Sverre: *Kristiansands historie 1611-1814*, Oslo 1941, s. 363.

Folketellinga av 1801

Landets første nominative folketelling er digitalisert og gir oss muligheten til å identifisere de enkeltpersonene som dukker opp i kildene.⁴⁸ Folketellinga kan også gi innblikk i de ugifte foreldrenes sosiale situasjon på et gitt tidspunkt; var de blitt gift, var de tjenestefolk, eller måtte de brødfø seg ved betling og almisser? En generelt lav migrasjon i området gjør det mulig å anlegge et bredt tidsperspektiv på identifiseringsarbeidet, og personer som fikk uekte barn på 1780-tallet lar seg relativt uproblematisk gjenfinne i folketellinga tjue år seinere.

Lover, reskripter og forordninger

De mange lovene som regulerte og kontrollerte seksualiteten på 1700-tallet danner et viktig bakteppe for undersøkelsen. Lover og forordninger er samtidig normative kilder, et uttrykk for statsmaktas tanker om hvordan samfunnet var og hvordan det burde være. De kan derfor ikke si oss hvordan virkeligheten var, eller om lovverket ble benytta aktivt. Da må vi se på lovenes gjennomslagskraft og hvordan rettspraksis falt sammen med lovverket. I oppgaven har jeg hovedsakelig benytta meg av Christian 5s Norske Lov av 1687 – omtalt som NL – og av diverse løpende lovgivning, som forordninger og reskripter. Ettersom dette ikke først og fremst er en studie av lover, men av sosiale og rettslige forhold knytta til utenomekteskapelig seksualitet, har jeg langt på vei benytta meg av sekundærlitteratur i arbeidet med lovverket.⁴⁹

Andre kilder

I tillegg til de ovennevnte har jeg også sett på utvalgte kilder fra blant annet preste-, proste- og bispearkivene, samt sorenskriver- og fogdearkivene. Hensikten med dette har vært å følge enkeltsaker videre i rettssystemet, eller å få nye vinklinger i forhold til det de allerede omtalte kildene kunne gi. Ikke alle kildene har vist seg like relevante, men også enkelte nye saker dukka opp. Flere av kildetyperne finnes bare for en liten del av undersøkelsesperioden. Noen av disse har jeg gjennomgått dokument for dokument, andre langt mer selektivt i håp om å gjenfinne enkeltsaker. Dette gjelder for eksempel tingbøker fra lagtinget, hvor jeg har sett etter allerede kjente dølgsmåls- og drapssaker. I tillegg finnes flere gode, og noen mindre gode, bygdebøker og gards- og ættesoger, som i kombinasjon med hovedfagsoppgaver og samtidige beretninger har vært uunnværlige for min forståelse av Setesdal på 1700- og 1800-

⁴⁸ Folketellinga av 1801 er tilgjengelig på <http://digitalarkivet.uib.no>.

⁴⁹ Ved siden av Schou og Wessel-Berg har jeg hovedsakelig benytta lovoversikten i Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 92-97. Se ellers Schou, Jacob Henric: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte anordninger, som fra Aar 1670 ere udkomne, tilligemed et nøiaktig Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge, forsynet med et alphabetisk Register, bd. I-XVIII*, København 1795-1813 og Wessel-Berg, Fr. Aug.: *Kongelige Reskripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1813, bd. I-IV*, Christiania 1841-1847.

tallet.⁵⁰ Gards- og ættesogene har videre vært et viktig supplement når det gjelder informasjon om enkeltpersoner og hendelser ut over det de øvrige kildene kan fortelle, og de har bidratt til at jeg har kunnet plassere involverte personer i en større sosial kontekst.

Litt om valg av metode og metodiske problemer

Det brede kildetilfanget gjør det mulig å belyse ulike sider av fenomenet utenomekteskapelig seksualitet, og jeg håper at kildene i kombinasjon vil kunne si noe om forholdene for ugifte foreldre i Setesdal, både når det gjelder reaksjoner fra øvrigheta og fra lokalsamfunnet. Det er imidlertid viktig å være klar over at kilder fra denne perioden vanligvis er relativt knappe, og at de bare viser et lite utsnitt av virkeligheten. At kildene blir brukt på en annen måte enn det som var intensjonen da de ble til, gjør også at faren for feil- og overtolkninger vil være til stede. Jeg vil her gå kort inn på noen metodiske valg jeg har tatt, men både kildekritikk og mer spesifikke metodiske problemer blir behandla mer inngående underveis i undersøkelsen.

For å besvare mine problemstillinger har jeg valgt å kombinere kvantitativ og kvalitativ metode. Hensikten har vært å skaffe både oversikt og innsikt i fenomenet. En gjennomgang av tingbøkene gjør det for eksempel mulig å tallfeste hvor mange som ble tiltalt og dømt for leiermål på tinget. Samtidig vil en mer kvalitativ tilnærming til samme kilde forhåpentligvis kunne gi innblikk i samfunnets reaksjoner og holdninger til utenomekteskapelig seksualitet. De ulike problemstillingene lar seg imidlertid besvare i varierende grad. Omfanget av uekte fødsler, antall gjennomførte offentlige skriftemål og leiermålssaker på tinget lar seg relativt enkelt beregne. Rettspraksis byr som nevnt på enkelte problemer, den største utfordringa blir likevel å kartlegge de sosiale følgene, samt folkelige normer og holdninger til ugifte foreldre. I tillegg til å telle og beregne vil jeg også forsøke å tolke utsagn og handlinger, samtidig som jeg drøfter funnene opp mot tidligere forskning og teori. Oppgaven føyer seg inn blant en rekke lignende undersøkelser, og komparasjon vil derfor være en sentral metodisk tilnærming gjennom hele undersøkelsen. Framstillinga er videre prega av utstrakt eksempelbruk.

Jeg har som hovedregel valgt å holde meg til prestenes registreringer av uektefødte barn i kirkebøkene. Jeg har derfor ikke undersøkt par som fikk barn før eller for tidlig etter vielsen, såframt barnet var døpt ekte. Dette var imidlertid også et straffbart forhold, som kvalifiserte til ekteskapsbøter. Det hadde vært både interessant og ønskelig å se nærmere på omfanget av førekteskapelig konsepsjon i Setesdal, da dette kan si oss noe om grenselandet mellom ekte- og uektefødte barn, og samtidig gi et innblikk i hvor utbredt oppfatninga av trolovelsen som

⁵⁰ Se oversikten over litteratur og trykte kilder bak i oppgaven.

ekteskapsstiftende var blant allmuen. Dette lot seg ikke gjennomføre innenfor rammen av en masteroppgave; det viste seg altfor arbeidskrevende – i henhold til mine problemstillinger – å sammenholde dato for vielse med første barns dåp. Jeg mener samtidig at dette valget kan legitimeres ut fra at siktemålet for undersøkelsen har vært å se på konsekvensene av det å få barn *utenfor* ekteskap. I enkelte tilfeller har det imidlertid vist seg at paret inngikk ekteskap til dels lenge etter fødselen. Var barnet døpt uekte, har jeg likevel tatt det med i undersøkelsen, ettersom dette var barn som samtida i utgangspunktet hadde klassifisert som uekte.

I kvantifiseringa av kriminaliteten er det viktig å være klar over at rettsprotokollene kun viser de registrerte lovbruddene.⁵¹ Om vi sammenholder antall leiermålssaker med uekte barn fra kirkebøkene, så kan likevel kildene i kombinasjon i hvert fall si oss hvor stor andel av de utenomekteskapelige fødslene som resulterte i leiermålssak. Tingbøkene viser hvem som ble tiltalt og dømt, samt hvordan sakene ble behandla på tinget. Samtidig er det vanskelig å si noe om samsvaret mellom lov og rettspraksis, ettersom leiermålsbøtene gjennom det meste av 1700-tallet ikke ble registrert i fogdens regnskaper. Vi kan dermed altså se hvordan det ble argumentert og dømt, men ikke nødvendigvis om idømte bøter faktisk ble betalt, om det var utbredt praksis å sone privat med fogden og om mange ble underlagt subsidiærstraff.

Sosiale forhold og følger er mer kompliserte å avdekke, og det brede kildetilfanget har her vært viktig. Gjennom private konflikter på tinget og i forlikskommissjonen får vi innblikk i forhold knytta til oppfostring og betaling av barnebidrag. Folketellinga kan belyse foreldrenes sosiale stilling på et gitt tidspunkt ved at den viser oss hvem som hadde omsorgen for barnet og hvordan foreldrene livnærte seg. Fra slutten av undersøkelsesperioden er det også mulig å se på om de ugifte mødrene fikk understøttelse av fattigvesenet. Av kapasitetsmessige årsaker har jeg ikke gått systematisk gjennom vielseslistene i kirkebøkene for å se på hvorvidt ugifte mødre ble sett på som aktuelle ekteskapspartnere. Giftermålsjansene lar seg likevel antyde ved å kombinere spredte opplysninger fra kirkebøker og folketellinga av 1801 med gards- og ættesogene. Vi må samtidig være klar over at mye av kildematerialet som kan belyse sosiale følger og forhold har oppstått som følge av konflikter, betalingsproblemer og lignende. Som en følge av dette vil materialet kunne ha en viss tendens – de svakeste sosiale lagene trer tydeligst fram, mens de som greidde seg rimelig greitt i større grad forsvinner fra kildene.

Som nevnt innledningsvis ønsker jeg også å undersøke lokalsamfunnets reaksjoner mot

⁵¹ Jeg skal ikke her gå inn på debatten rundt kriminalitetsbegrepet, men velger i denne oppgaven å se på kriminalitet som de handlinger som i samtida ble betrakta som et lovbrudd, og som derfor skulle straffes eller bringes for retten om de ble oppdaga. Definisjonen baserer seg på J.A.Sharpe, og er henta fra Sandnes, Jørn: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*, Oslo 1990, s. 31-33. Se forøvrig Sandmo 1992, s. 12-15 og Aune 1994, s. 16-17.

de som fikk barn utenfor ekteskap. Ettersom allmuen i liten grad har etterlatt seg kilder fra 1700-tallet, er det vanskelig å si noe generelt om dette, men vitneutsagn på tinget vil likevel kunne gi både glimt inn i allmuens oppfatninger og normer, og til dels også i hvordan de involverte selv så på sin situasjon. Videre vil handlinger og reaksjoner til en viss grad kunne si oss hva som var akseptert oppførsel – normer kommer som kjent klartest til uttrykk når de brytes. Vi må samtidig ikke glemme at motivene bak kan ha påvirket det som kommer fram; i tolkninger av både vitneutsagn og kilder generelt blir det derfor viktig å ha klart for seg under hvilke omstendigheter og med hvilken hensikt opplysningene kom fram. Anlaug Ormsdatter Viki fikk i november 1779 skrevet et brev til stiftbefalingsmannen, hvor hun ba om hjelp med å få Ole Drengsen Hoftuft til å betale oppfostringsbidrag for hennes tvillinggutter, ”til hielp i min uaar og Trængsel”, og hvor hun omtalte seg selv som fattig og i en ”svagelige, fattige og Elendig Tilstand”.⁵² Dette brevet kan først og fremst brukes som en levning, ved at det sier noe om hvilke argumenter hun trodde ville nå fram hos øvrigheta. Hun ble hørt, og i oktober 1781 kom lensmannen til Søndre Hoftuft for å gjøre utpanting til bidraget i Oles eiendeler.⁵³

Et annet metodisk problem går på representativitet, om de individene som dukker opp i kildene var typiske for sitt lokalsamfunn. Erling Sandmo har behandla dette problemet og mener å finne at befolkningen i Rendalen så på bygdetinget som et nyttig redskap for å løse dagligdagse konflikter, og at det å opptre her var en ”naturlig del av deres sosiale eksistens”.⁵⁴ Når det gjelder leiermål, viser det seg riktignok at det ofte var de svakeste i samfunnet som ble tiltalt, og at det var de uklare sakene som havna på tinget, for eksempel dersom det var tvil om farskapet. Mange gjorde nemlig opp bøtene gjennom soning med fogden, uten at det ble reist sak på tinget.⁵⁵ Det blir på bakgrunn av dette interessant å se om de leiermålsbruddene som endte på tinget i Setesdal skilte seg vesentlig fra der par døde barn som uekte uten å bli tiltalt. Vi har sett at gravide bruder var et vanlig fenomen i Norge på 1700-tallet, og før- og utenomekteskapelig seksualitet ser i utgangspunktet ut til å ha vært såpass vanlig at vi neppe kan karakterisere dem som begikk leiermål som avvikere.⁵⁶ Det kan imidlertid være at de ble det i etterkant, for eksempel ved at forholdet ikke ble legitimert gjennom ekteskap slik normen tilsa. Relativt få saker gjør det vanskelig å dra generelle konklusjoner om holdninger og normer, men det at jeg har behandla en mer eller mindre sammenhengende periode framfor å foreta utvalg viser i hvert fall det reelle omfanget av registrerte sedelighetsbrudd i området.

⁵² RF: 209. Eksekusjoner: 30. oktober 1781. Brev datert 2. november 1779.

⁵³ RF: 209. Eksekusjoner: 30. oktober 1781.

⁵⁴ Sandmo 1992, s. 20-22.

⁵⁵ Heyler 1998, s. 94.

⁵⁶ Telste 1993, s. 56.

Tidligere avhandlinger om leiermål og utenomekteskapelig seksualitet har gjerne hatt en sterk kvinnehistorisk tilnærming. Siden det vanligvis var kvinna som satt igjen med ansvaret og omsorgen for det uekte barnet, vil et fokus på de ugifte mødrene være naturlig også her. At kvinner i større grad måtte gjennomgå de geistlige og verdslige sanksjonene, gjør dessuten at de trer klarere fram i kildene. Det er samtidig viktig å ikke se på de ugifte mødrene som ei ensarta gruppe – undersøkelser har vist at leiermålssanksjonene ramma de lavere sosiale lag hardest.⁵⁷ Dette betyr ikke at mennene er utelatt fra undersøkelsen, og jeg vil også se nærmere på hvem de ugifte fedrene var, og hvordan de ble behandla av myndigheter og lokalsamfunn. Eventuelle forskjeller i behandling og konsekvenser vil stå sentralt i drøftinga.

Disposisjon over oppgaven

I kapittel 2 gir jeg først en kort innføring i det institusjonelle rammeverket for undersøkelsen, nemlig sedelighetslovgivningen og rettssystemet på 1700-tallet. For å skape et inntrykk av det samfunnet setesdølene levde og opptrådte i, ser jeg også nærmere på de demografiske, sosiale og økonomiske forholdene i Setesdal. I kapittel 3 ser jeg på omfanget av utenomekteskapelige fødsler, og i tillegg til å kvantifisere fenomenet vil jeg også se på hvem som ble ugifte foreldre og drøfte mulige årsaker til illegitimiteten. De neste kapitlene omhandler øvrighetas reaksjoner mot kvinner og menn som begikk leiermål og andre sedelighetsbrudd. I kapittel 4 behandler jeg den geistlige sanksjonen mot ugifte foreldre. Jeg ser her både på omfanget av offentlige skriftemål, samt mulige årsaker til at skriftet synes å ha vært en kontroll som ikke ramma alle. I kapittel 5 går jeg nærmere inn på den rettslige behandlinga av sedelighetsbrudd på tinget i Setesdal. Hvilke type saker kom opp på bygdetinget, hvordan ble de behandla og hvilke utfall fikk de? Var rettspraksis i samsvar med lovverket? I kapittel 6 behandler jeg sju alvorlige kriminalsaker, som angår barnefødsler i dølgsmål og mulige mord, og en drøfting av disse sakene vil så utgjøre en overgang til kapittel 7. Her ser jeg nærmere på ulike sosiale forhold og følger knytta til leiermål. Både lokalsamfunnets reaksjoner og de ugifte foreldrenes levekår og framtidsutsikter vil her bli undersøkt. Avslutningsvis vil jeg så forsøke å binde disse mange elementene sammen til en mer helhetlig forståelse av fenomenet leiermål og forholdene for ugifte foreldre i Setesdal på 1700-tallet.

⁵⁷ Heyler 1998, s. 151.

2. Bakgrunn

Sedelighetslovgivningen på 1700-tallet

Leiermål var den strafferettslige betegnelsen på samleie mellom personer som ikke var gift med hverandre. Etter NL 6-13-1 skulle menn og kvinner som hadde begått leiermål stå offentlig skrifte i kirka og betale henholdsvis 12 og 6 rd. i bøter. De som ikke greidde å betale bøtene skulle straffes ”efter deris Formue og med Fængsel paa Kroppene”.¹ Dersom paret inngikk ekteskap, ble bøtene kraftig redusert, til såkalte ekteskapsbøter, og de slapp å skrifte.² Gjentatte leiermål og andre brudd på sedelighetslovgivningen, som hor, blodskam og leiermål i forbudne ledd, for eksempel mellom søskenbarn eller tremenninger, ble hardere straffa.

Den aktive lovgivningspolitikken på 1600- og 1700-tallet førte til at statsmakta grep inn i en rekke forhold som tidligere var blitt regulert internt i lokalsamfunnet. Antall sedelighetssaker på tinget økte betraktelig i denne perioden, men dette var nok likevel først og fremst et resultat av strengere lovgivning framfor en økning i reell kriminalitet.³ På sikt førte de mange lovendringene til en forskyvning av straffereaksjonene mot kvinnene, noe som danner grunnlag for at leiermål ofte har blitt sett på som en typisk kvinneforbrytelse. Som uttrykk for statsmaktas normer utgjør lovene et viktig bakteppe for undersøkelsen, og jeg vil derfor gi en kort oversikt over noen av de viktigste lovendringene knytta til kontroll av utenomekteskapelig seksualitet i Norge i tidlig nytid.

I ei forordning om løsaktighet av 12. oktober 1617 ble leiermål gjort til offentlig søksmål og strafferammene fastsatt. Bakgrunnen var at ”Skiørlefnet oc Letfærdighed daglig tiltager oc forøgis”.⁴ Forordninga kriminaliserte kvinner ved å gjøre dem medansvarlige for leiermålet. Tidligere hadde bare menn betalt bøter i forbindelse med leiermål, og kvinna var gjerne blitt betrakta som krenka dersom et seksuelt forhold ikke førte til ekteskap – nå skulle også kvinner stå til ansvar for sine handlinger på tinget. Sølvi Sogner peker på at forordninga muligens kan tolkes som en oppvurdering av kvinna ved at hun ble sett på som medansvarlig på linje med menn, men viser til at lovendringen i praksis kom til å ramme kvinnene hardt.⁵

¹ NL 6-13-1. For vanlige folk var dette høye bøter. Aune skriver at: ”Årslønna for ein gardskar låg i 1784 på mellom 12 og 16 riksdaler og for ei ”udgangspige” mellom fem og seks riksdaler.” Aune 1994, s. 1.

² Ekteskapsbøtene var på henholdsvis 2 rd. og 24 sk. for menn, og 1 rd. og 12 sk. for kvinner. Telste, Kari: ”Krenket og vanæret eller løsaktig og lettferdig?” i *Dugnad*, 1-1991, s. 11.

³ Telste 1993, s. 60.

⁴ Sitatet er henta fra Aune 1994, s. 19.

⁵ Sogner, Sølvi: ”Europa 1500-1750” i Blom, Ida (red.): *Cappelens kvinnehistorie, bd. II: Renessanse, reformasjon*,

Det ser likevel ut til at det tok flere tiår før forordninga var innarbeida i domstolenes praksis. Fremdeles var det flest menn som ble rettsforfulgt, noe som ”tyder på at lokalsamfunnets normer for ære og menns forpliktelser fortsatt ga seg utslag i rettspraksis.”⁶

Utover på 1600-tallet ser vi imidlertid en forskyvning mot kvinnene når det gjelder hvem som ble tiltalt og straffa for leiermål. Flere forordninger fra slutten av århundret regulerte straffen for militære, og på 1700-tallet var soldater fritatt for sivil rettsforfølgelse ved første leiermål – de slapp dermed unna både bøter og offentlig skrifte.⁷ NL 6-13-5 gjorde det dessuten lettere for menn som var i tvil om farskapet å benekte dette med ed. En ytterligere svekkelse av kvinners formelle stilling kom i 1734. På 1600-tallet hadde uberykta kvinner som var blitt besvangra rett til ekteskap eller økonomisk erstatning fra barnefaren:

Dersom nogen enten selv, eller ved andre beder om en Dannemands Datter, og derover beligger hende, før Trolovelsen skeer, eller hand faar endelig svar, da skal hand endeligen tage hende til Egte, om hendis Forældre, eller Formyndere, ville det samtykke. Vill de ikke, da bør hand at give hende en hederlig Hiemgift efter hans Formue. Det samme er og, dersom nogen beligger anden Møe, eller Enke, som tilforn haver været uberøgtet. Siger hand nej for Gierningen, og hun kand hannem det ej overbevise, da værge hand sig derfor med sin Eed.⁸

I praksis endte slike saker ofte med økonomisk forlik. Kvinners ære ble på mange måter gjenopprettet, og hjemgifta – den økonomiske kompensasjonen – kan igjen ha gjort henne attraktiv som ekteskapspartner.⁹ Ei forordning av 5. mars 1734 førte til at kvinna mista denne retten til ekteskap eller erstatning, såfremt hun ikke kunne vise til ekteskapsløfte med flere vitner. Mannen måtte dessuten ha vært minst 25 år da han avla løftet, og han kunne heller ikke være hennes husband eller i nær slekt med denne.¹⁰ Bevisbyrden ble med dette lagt på kvinna. Mannens forpliktelser lå nå overfor kongen, ikke kvinne og barn.¹¹

Dette endra seg delvis med ei forordning av 14. oktober 1763 som sa at også barnefaren skulle bidra til oppfostringa. Alt etter formue skulle han betale minst halvparten av omkostningene til underhold fram til barnet var ti år. Fire år seinere ble det offentlige skriftet erstatta med åtte dager på vann og brød, og vi ser at moralske motiv for straffefølgelse i

revolusjon fra ca. 1500 til idag, Oslo 1992, s. 70.

⁶ Telste 1993, s. 225-226.

⁷ Blant annet forordning av 9. februar 1684 og forordning av 29. desember 1696. Dispensasjonsordningene hang sammen med behovet for å opprettholde et effektivt forsvar. Risa 1974, s. 30. Den norske hæren var stor; på 1600-tallet var halvparten av alle menn mellom 20 og 30 år i militæret, noe som innebar at en stor andel av den mannlige befolkningen til enhver tid var fritatt for sivil leiermålsstraff. Sandvik 2006, s. 143-144. Soldatene slapp imidlertid ikke helt unna, selv om det er usikkert i hvilken grad slike straffer har blitt gjennomført. Kongelig benådningsbrev av 3. januar 1671 fastslo at gemene soldater og underoffiserer skulle straffes med ”8 dagis Jern” ved første leiermål, og gjentakelse kvalifiserte til strengere straff. Se Bastiansen, Gro: ”Væ dig Bergen du fule Sodomæ oc Gomorrhæ søster”. *En analyse av utenomekteskapelige forhold i Bergen 1597-1669*. Hovedfagsoppgave, Bergen våren 1995, vedlegg.

⁸ NL 6-13-4 og 6-13-5.

⁹ Telste 1993, s. 133.

¹⁰ Johansen, Hanne Marie: ”Ekteskap, erstatning eller avvisning? Om makesøking og falske ekteskapsløfter i Norge 1570-1800” i *Historisk Tidsskrift*, 1-1991, s. 23.

stadig større grad måtte vike for mer økonomiske hensyn i andre halvdel av 1700-tallet.¹² Mot slutten av århundret ble lovgivningen gradvis liberalisert, og i en kort periode under Struensee var straffen for leiermål oppheva.¹³ Forordning av 23. mai 1800 fjerna fengselsstraff for første leiermål, og en plakat av 12. juni 1812 oppheva tilsvarende bøtene.¹⁴ Avkriminaliseringa ble begrunna med manglende bøteevne og problemer med underhold av de uekte barna.¹⁵

Rettsystemet og behandlinga av sedelighetssaker

Det strenge lovverket skulle følges opp lokalt av prest, lensmann, fogd og sorenskriver. Setesdal tilhørte Vestre Råbyggelag sorenskriveri og bestod på 1700-tallet av to tinglag, Valle og Ose, som tilsvarte henholdsvis Valle og Bygland prestegjeld. Tinget ble vanligvis holdt på lensmannsgården, og i tillegg til tre faste, årlige samlinger kunne det avholdes ekstrating. Bygdetinget var laveste rettsinstans, og leiermål og andre sedelighetssaker ble vanligvis avgjort her. Rettshierarkiet på 1700-tallet var organisert slik: Bygdeting – Lagting – Overhoffretten – Høyesterett – Kongen. Soldater var som nevnt fritatt for sivil rettsforfølgelse ved første leiermål og lå under egen militær jurisdiksjon. Saker som angikk soldater skulle behandles av den militære auditøren og kunne eventuelt ankes til generalauditøren.¹⁶

Leiermål var et offentlig søksmål, og det var fogden som på vegne av kongen reiste tiltale og dreiv inn bøtene. Ettersom han ikke bodde i Setesdal til daglig, var han avhengig av andres lokalkunnskaper for å utføre arbeidet sitt. Fogdens tiltale baserte seg først og fremst på innberetninger fra prestene over par i bygda som hadde fått barn utenfor ekteskap, de såkalte ”prestens kundskabslister”.¹⁷ Kirka spilte dermed en viktig rolle i kontrollen av seksualitet, både som angiver og gjennom utførelsen av det offentlige skriftet. Sammen med stevnevitner sørge gjerne lensmannen for at folk ble stevna inn til tinget, og han foretok også arrestasjoner, utpanting og iverksatte eventuell subsidiærstraff dersom den dømte mangla midler til bøtene. Sorenskriveren førte vanligvis rettsprotokollen og fungerte i praksis som enedommer i de fleste saker som angikk sedelighet. Domsmyndigheta hadde i utgangspunktet vært delt mellom sorenskriveren og lagrettemennene, men sistnevntes rolle var etter hvert blitt kraftig redusert. Samtidig representerte lagretten bygdas interesser – hvert år ble åtte menn fra bygda

¹¹ Telste 1993, s. 139.

¹² Forordning av 8. juni 1767. Aune 1994, s. 105-108.

¹³ Ei forordning av 13. juni 1771 oppheva straffen for leiermål. Samtidig ble det bestemt at det ikke lenger skulle gjøres forskjell på ekte og uekte barn i forbindelse med dåpen. Lovendringen ble imidlertid kortvarig. 27. februar 1772 ble leiermål gjeninnført som straffbar handling, dåpsbestemmelsene stod imidlertid uendra. Tranberg, Anna: ”Lover og forordninger ca. 1500-1850” i Tranberg, Anna og Harald Winge (red.): *Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850*, Oslo 1985, s. 169.

¹⁴ Forordning av 23. mai 1800. Bestemmelsen fra juni 1812 om å oppheve leiermålsbøtene ble presisert 8. august samme år.

¹⁵ Aune 1994, s. 126.

¹⁶ Erichsen 1993, s. 25.

utnevnt til dette vervet – og lagrettemennene hadde fremdeles meddomsrett i saker som gikk på liv og ære og i odels- og eiendomstvister.¹⁸ På tinget møttes bygdefolk og øvrighet, og sorenskriver og fogd måtte her forholde seg til både lovverk og allmuens normer og holdninger. Kari Telste mener på 1600-tallet å finne et samspill, hvor rettspraksis sjeldent utfordra lokalsamfunnets normer.¹⁹ I sin undersøkelse fra Rendalen på slutten av 1700-tallet finner Erling Sandmo at domsfrekvensen på bygdetinget var lav, og at mange saker ble frafalt – bøter ble ofte betalt før dom var avsagt. Samtidig var tinget et viktig diskursivt forum for lokalbefolkningen, hvor konfliktløsning ikke nødvendigvis forutsatte at det ble felt dom.²⁰

Det strenge lovverket tilsa at leiermål og andre sedelighetsbrudd skulle straffes hardt, men hvordan ramma de geistlige og verdslige sanksjonene ugifte foreldre i Setesdal? Ble kvinner og menn som fikk barn utenfor ekteskap straffa, og hvordan samsvarte rettspraksis med lovverket? Var det også i Setesdal slik at sanksjonene først og fremst ramma kvinner? Dette er bare noen av spørsmålene jeg vil forsøke å besvare i denne undersøkelsen, og jeg kommer derfor til å gå grundigere inn på både lovverk og rettspraksis underveis i oppgaven. Samtidig er det viktig å se utenomekteskapelig seksualitet i lys av den samfunnsmessige konteksten. I andre del av kapittelet vil jeg derfor se nærmere på ulike sosiale og økonomiske forhold som jeg mener er sentrale for å forstå samfunnsforholdene i Setesdal på 1700-tallet.

Setesdal på 1700-tallet

Geografisk sett er Setesdal ganske naturlig avgrensa, med få sidedaler og store heieområder. På 1700-tallet var dalføret delt i to prestegjeld. De tre nordligste sognene, Bykle, Valle og Hylestad, tilhørte Valle prestegjeld, mens Bygland prestegjeld bestod av Austad, Sandnes, Bygland og Årdal sogn. Selv om området har vært relativt ensarta når det gjelder kulturelle og sosiale forhold, så var naturforholdene varierte, og Setesdal strekker seg fra høghei i nord, til vide daler og grønne lier langs Byglandsfjorden i sør. Fedrift, skogbruk og åkerbruk var de viktigste næringsveiene, men det var stor variasjon mellom ulike grender og sogn, mye på grunn av de topografiske forskjellene. Bykle i nord var ei typisk fjellbygd, hvor gårdene lå høyt og utmarksressursene var viktige; de vide fjellbeitene var sentrale for husdyrholdet. I Bygland spilte korn og fedrift en mindre rolle, området var først og fremst rikt på skog. Nord for Hylestad hadde skogbruket liten betydning, Valle var samtidig dalens beste kornbygd.²¹

¹⁷ Sogner 1980, s. 114; Aune 1994, s. 24.

¹⁸ NL 1-7-1; Telste 1993, s. 37.

¹⁹ Telste 1993, s. 226-227.

²⁰ Sandmo 1992, s. 122-123.

²¹ Avsnittet bygger i stor grad på Paus 1982, s. 2-4 og Jansen 1987, s. 14-15.

Utsnitt av J.F. Eckersbergs maleri "Fra Valle i Setesdal" fra 1852. (Nasjonalgalleriet)

Den selveiende bonden stod sterkt i Setesdal. På midten av 1700-tallet eide to av tre bønder i det som i dag er Valle kommune selv den jorda de brukte, og 93 % av jorda var i bondeie.²² Husmannsgruppa var fremdeles relativt lita på 1700-tallet, og vilkårene deres ser generelt ut til å ha vært ganske gode: Livstidsfeste var vanlig, den årlige avgifta var lav, husmannen eide ofte sine egne hus og han hadde sjeldent arbeidsplikt.²³ Fra begynnelsen av 1800-tallet sank mortaliteten, og kombinert med økt natalitet som følge av lavere giftermålsalder for kvinnene førte dette til befolkningsvekst og økt press på ressursene.²⁴ Leonhard Jansen finner at det i 1786 var 19 husmannsplasser i Valle og Hylestad sogn. I 1801 var antallet økt til 35, i 1825 var det 72 plasser.²⁵ Samtidig skriver Jansen at "sosial klassesdeling var noko som meir hørde tida etter 1865 til. Dei skilje som hadde oppstade før, var fyrst og fremst av økonomisk art."²⁶

Få setesdøler var spesielt velstående, men et variert næringsgrunnlag førte til at folk flest greidde seg rimelig godt. I sin innberetning fra 1805 skriver justisråd Christen Pram at "Folkets Formues Forfatning er jevn god. Faae ere dog Rige. En bonde ved Navn Thorald Omlie troes at eje en 16 000-17 000 Rdr; men saa formuende veed man ingen flere".²⁷ Vi ser

²² Rynningen, Alfred og Leonhard Jansen: *Kultursøge*, 1994: bd. VII, s. 204.

²³ Jansen 1987, s. 67.

²⁴ Jansen 1987, s. 31; Vollen, Reidar: *Gård og folk. En analyse av befolkning og levebrød i Bygland på 1800-tallet*. Hovedfagsoppgave, Bergen høsten 1988, s. 33.

²⁵ Ti år seinere var det totalt 101 husmannsplasser i Valle og Hylestad sogn. Jansen 1987, s. 67.

²⁶ Jansen 1987, s. 181.

²⁷ Pram, Christen: *Indberetning til det Kongelige General Land-Oeconomi og Commerce Collegium indeholdende oeconomiske Bemærkninger paa en efter Kongelig allerhøieste Befaling i Aaret 1805 fortsat Reise i Norge*, 1805 (Norsk Historisk Kjeldekriftinstitutt, Kjeldekriftsfondet, manus nr. 14a II. Ved henvisning vises det til sidetall i avskrifta), s. 15. I

likevel at de økonomiske forskjellene må ha økt mot slutten av århundret: For den jordløse befolkningen i Valle og Hylestad sogn, husmenn og bruksfolk, finner Jansen at bruttoformuen ved skifte i andre halvdel av 1700-tallet var blitt sterkt redusert. For bøndene økte derimot bruttoformuen med 40-50 % i samme periode, mye av veksten skyldes riktignok verdiøkning på hus og jord.²⁸ Fattigdomsproblemet ser likevel ut til å ha vært relativt lite, og i 1801 var de fleste fattige enslige eldre, gjerne enker, og personer med fysiske handikap.²⁹ Rejer Gjellebøl, sogneprest i Valle på 1770-tallet, forteller at ”Fattigdom ikke foragtes hos dem, men den allerfattigste Betler haver den samme Anseelse og Værdighed, som den allerrigeste Mand i Selskaber og Gjæstebuder”.³⁰ Selv om Gjellebøl nok overdriver noe, så mener Jansen og Ryningen at økonomiske forskjeller i liten grad kan ha påvirket folks daglige omgang med hverandre. Husmannsplassene lå sjeldent usentralt plassert i bygda, og folk gjorde samme type arbeid, gikk med samme type klær og spiste den samme maten – uavhengig av sosial stilling.³¹ De lavere sosiale lag har likevel vært mer sårbare ved kriser, sykdom og død.

For landet sett under ett var perioden 1665-1801 prega av en sterk befolkningsvekst, med en dobling av folketallet til om lag 883 000.³² De regionale forskjellene var imidlertid store, og til tross for fødselsoverskudd kjennetegnes bygdene i Indre Agder på 1700-tallet av demografisk stagnasjon og tilbakegang. Knut Mykland har sett nærmere på dette fenomenet i ei enkelt bygd, og finner at en sterk favorisering av eldste sønn bidro til at yngre søsken, til tross for en generell velstandsøkning på 1700-tallet, søkte ut av bygdene, mot kysten. Tanken var at gårdene skulle forbli udelte, og først med potetens inntog på begynnelsen av 1800-tallet fikk man her et egentlig naturgrunnlag for et husmannsvesen av betydning. Løsningen for mange ble derfor å søke utkomme andre steder.³³ Når det gjelder Setesdal, har Jansen beregna at det i 1665 bodde totalt 2185 personer i dalføret. I 1769 anslår han at befolkningen var økt til 2411, og i 1801 var folketallet 2712. Først ut på 1800-tallet skjøt befolkningsveksten fart, og i 1835 var folketallet økt til 3880. Dersom vi går ned på prestegjeldsnivå, holdt folketallet i Bygland prestegjeld seg ganske stabilt i årene 1665-1769. I Valle økte derimot befolkningen i samme periode, men mye av veksten skyldes at heieområdene i nord ga rom for nye levebrød. I Bykle sogn økte folketallet på midten av 1700-tallet med over 50 %, før området opplevde

skiftet viste det seg at verdien på boet var drøyt 4000 rd. Ryningen, Alfred: *Gards- og ættesoge Valle*, 1987: bd. III, s. 470.

²⁸ Jansen 1987, s. 121-128. Pram opplyser at det i 1801 var 432 gårdmannsfamilier og 72 husmannsfamilier i Setesdal. Bare tre av familiene i dalføret tilhørte ikke allmuen – dette var familiene til de to prestene og en landoffiser. Pram 1805, s. 6-8.

²⁹ Paus 1982, s. 148-150.

³⁰ Sitatet er henta fra Ryningen og Jansen 1994: bd. VII, s. 293.

³¹ Ryningen og Jansen 1994: bd. VII, s. 294.

³² Alle tall i dette avsnittet angående befolkningsstørrelser er henta fra Jansen 1987, s. 25-28.

³³ Mykland, Knut: ”Et historisk problem i ei bygd i Råbygdelaget” i *Heimen*, 1964, s. 94-95. Bygda Mykland undersøkte var Vegusdal østen Sundet, dagens Mykland, i Åmli prestegjeld.

stagnasjon og en liten tilbakegang. Det meste av Setesdal føydde seg dermed inn i et mønster med svak netto utflytting på 1700-tallet.³⁴ Gjellebøl skal riktignok ha sagt at valldølene var så hjemmekjære at de heller ville leve dårlig hjemme i Valle enn å flytte ut og ha det godt hos fremmede, men også her overdriver nok sognepresten.³⁵ Det ser imidlertid ikke ut til at folk flytta langt. Migrasjonen tok først og fremst form av kort og gradvis flytting nedover dalen.³⁶

Mobiliteten var samtidig stor innad i det enkelte sogn og prestegjeld, og på 1760-tallet var minst 10 % av befolkningen i Valle på flyttefot – $\frac{3}{4}$ av disse flytta innad i prestegjeldet.³⁷ Det var særlig de unge og ugifte som flytta på seg, først og fremst for å søke tjeneste. Varig flytting var vanligvis resultat av giftermål eller bruksovertakelse.³⁸ De fleste unge var innom tjenestegruppa før de gifta seg, og for enkelte varig ugifte ble tjenerstatusen permanent. Pram skriver likevel: ”Det er mærkeligt, at her i Sætersdalen overhoved er meget faae Tjenestefolk. [...] Dette omtales som en skadelig Uskik. Bonden holder almindeligen kun Tjenestefolk om Sommeren; om Vinteren maae disse Mennesker sørge for sig selv.”³⁹ Fenomenet skyldtes i stor grad næringsmønsteret. Gårdsbrukene i Setesdal var jevnt over små, overskuddet kom først og fremst fra februket og i noen hektiske sommermåned er behovet for arbeidskraft langt større enn resten av året. Det mest lønnsomme for bøndene ble derfor å betale høye lønninger i onnene, for å slippe å fø på tjenestefolkene resten av året. Høye sommerlønninger hindra dessuten at arbeidskrafta ble tvunget ut av bygda i søken etter inntekt, og bonden kunne dermed leie arbeidskraft ved forefallende arbeid.⁴⁰ Kvinnenes arbeid var i større grad spredt utover året, de satt ofte i lengre tjenesteforhold og lønningene var også lavere.

De mange løsarbeiderne vakte både forundring og forargelse i samtida, kanskje særlig blant presteskapet. Ettersom det var en relativt vanlig del av ugifte menns livssyklus å leve på denne måten, virker det imidlertid naturlig at lokalsamfunnet ikke har sett spesielt ned på løsarbeiderne.⁴¹ En av innvendingene mot de korte tjenesteforholdene var at lediggangen førte med seg moralsk klanderverdig oppførsel, kanskje særlig i forbindelse med alkoholbruk. Peter Blom, prest i Valle i andre halvdel av 1800-tallet, gjengir sogneprest Aamodts ord fra 1811 slik: ”Blandt de ting, som ikke alene foraarsager velstands aftagelse, men ogsaa er en hovedaarsag til sædernes fordærvelse, er den bedrøvelige lediggang som finder sted blandt

³⁴ Jansen 1987, s. 27, 141.

³⁵ Jansen 1987, s. 142.

³⁶ Over 90 % av utflytterne fra Hylestad sogn i perioden 1770-1845 bosatte seg andre steder i Setesdal. Jansen 1987, s. 143.

³⁷ Jansen 1987, s. 137-138.

³⁸ Jansen 1987, s. 136.

³⁹ Pram 1805, s. 19. Pram forteller at lønna for løsarbeiderne i Setesdal for en sommer var høyere enn det man andre steder betalte for et helt års tjeneste, noe han oppgir til 25-26 rd. for menn og 8 rd. for kvinner.

⁴⁰ Jansen 1987, s. 154-155.

⁴¹ Ryningen og Jansen 1994: bd. VIII, s. 47.

prestegjeldets ungdom.”⁴² Christen Pram synes imidlertid å være av en annen oppfatning:

...deels misbruge de Friheden, tilsætte det de have fortjent, og leve siden i Mangel [...] Men høit hæderligt er det uden Tvivl for Folkets Character, at denne Ubundenhed ikke foraarsager Mængde Galenskaber og Usædelighed. Den tjenstløse Ungdom lejer sig ind hos Folk, som dermed ere tjente; Qvindfolket spinder og arbeider paa egen Haand eller for egen Regning; Mandfolket søger Dagleje, eller arbeider som Skomager, Snedker, Bødker, Dreiere og deslige, indtil Bonden næste Foraar atter behøver faste Arbeidere.⁴³

Også Eilert Sundt fikk høre om setesdølene at de var dovne og bare dreiv dank vinterstid. I likhet med Pram fant han likevel at mange av løsarbeiderne deltok i daglige gjøremål og dreiv med trearbeid og fangst, men ikke minst så fylte de fritida med stev, dans og sogefortelling.⁴⁴

Hadde de løse arbeidsforholdene også innvirkning på sedelighetstilstanden i Setesdal? Pram skriver videre i sin innberetning at:

Det er mærkelig, at derved ej engang forvoldes mere uægteskabeligt Samleje, saa meget desmere, som den Fieldboskik at gaae paa Fjøshellen (: de ugifte Karles natlige Besøg hos de ugifte Fruentimmer, som have deres Leje fornemmeligen i Qvægstalden :) er her almindeligt, som i alle Fieldbygder [...] Den anførte 12 Aars Fødteliste viser, at der af 510 fødte Børn kun var 16 udenfor Ægteskab, lidt mere end 1 af 33, medens der efter adskillige Aars Lister ere i det Hele i Norge 1 af 16 til 15, i Danmark endog 1 af 12 til 11.⁴⁵

Sundt pekte på 1850-tallet nettopp på en mulig sammenheng mellom soveskikker, nattefrieri og illegitimitet.⁴⁶ Myndighetene var negative til slike tradisjoner, men natteløperi og nattefrieri ser ut til å ha vært en akseptert form for kontakt mellom kjønnene over store deler av landet. Det knytta seg imidlertid strenge normer til skikkene. Natteløperiet, som i Setesdal ble kalt ”å fare ute”, ble sett på som en måte å lære å oppføre seg på, og Johannes Skar skriver at det var skammelig for en gutt å besøke jentene alene, en måtte dra flere sammen i flokk.⁴⁷ Kari Telste hevder at slike samværsformer ikke bare var godtatte, men også forventet, og hun tolker skikken som en måte for lokalsamfunnet å kontrollere de unges seksualitet.⁴⁸ Gjellebøl kom på 1770-tallet i konflikt med bygdefolket i Valle da han ville ha en slutt på denne ”trevgangen” hos jentene, noe som skal ha resultert i at folk trua med ”at forlade kirken, ja endog med at lukke den for ham”, og at offeret til presten ble redusert.⁴⁹ Normene knytta til makesøking og førekteskapeleg seksualitet i Setesdal synes å ha vært strenge, og Pram finner at andelen uekte barn ved århundreskiftet lå på rundt 3 %, et lavt tall i landsmålestokk. I neste kapittel vil jeg se nærmere på illegitimiteten og hvorfor barn ble født utenfor ekteskap.

⁴² Blom, Peter: *Beskrivelse over Valle prestegjeld i Sætersdalen: med dets prestehistorie og sagn*, Gjøvik 1896, s. 10.

⁴³ Pram 1805, s. 19.

⁴⁴ Sundt, Eilert: *Om husfliden i Norge*, Oslo 1975, s. 86-99.

⁴⁵ Pram 1805, s. 19.

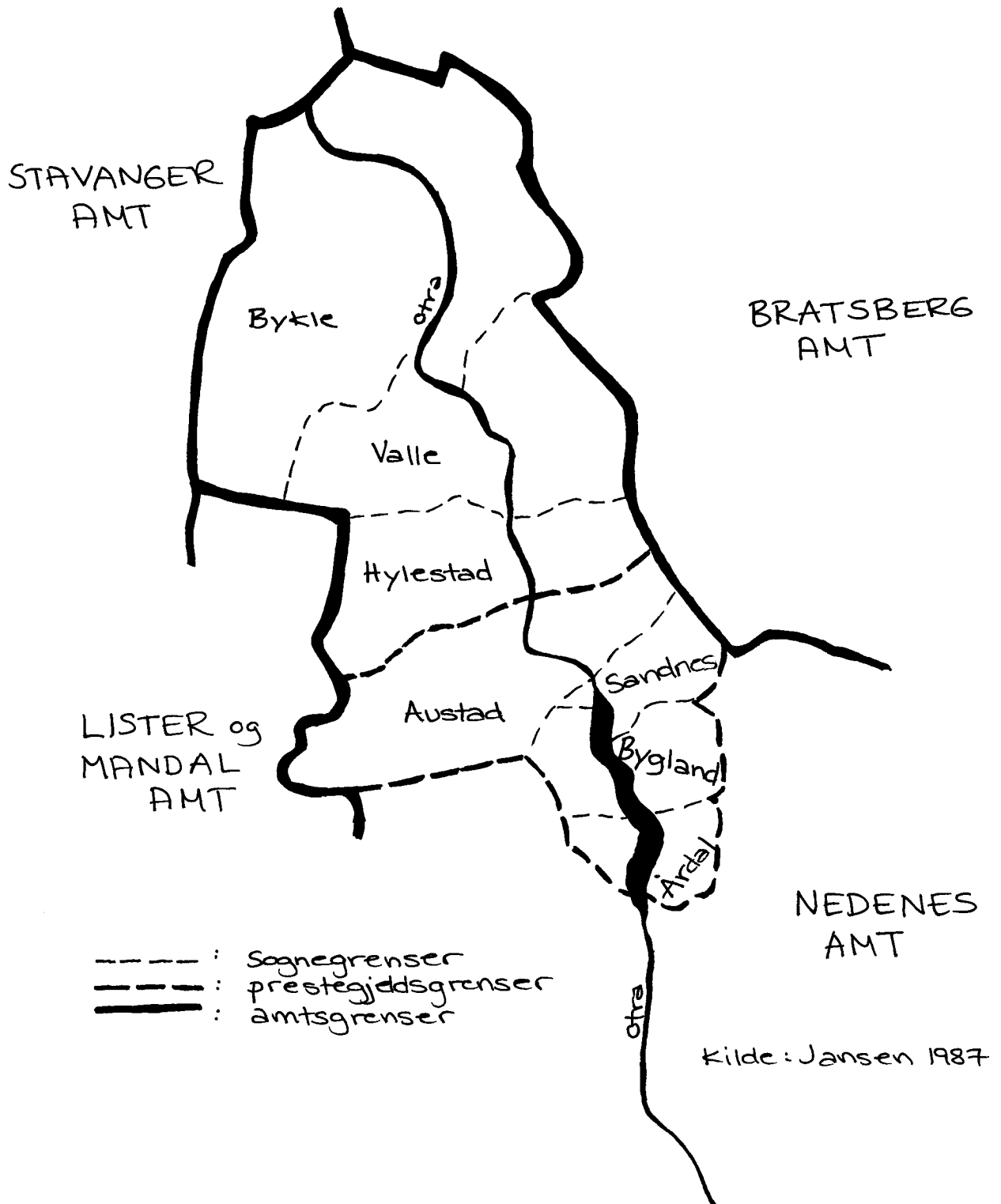
⁴⁶ Sundt 1976.

⁴⁷ Skar, Johannes: *Gamalt or Sætesdal*, Espå 1997: bd. II, s. 66.

⁴⁸ Telste 1993, s. 22.

⁴⁹ Blom 1896, s. 94-95. Se også Hovdhaugen, Einar: *Ekteskap og kjønnsморal i norsk historie*, Oslo 1976, s. 82.

Kart over Setesdal

3. Illegitimiteten i Setesdal

I *Gamalt or Sætesdal* forteller Johannes Skar om setesdølen som skyssa biskopen nedover dalen. Som mange andre i samtida var han forundra over soveskikkene på bygdene, og spurte skysskaren hvordan det kunne ha seg at det ikke vakte kjødelig begjær når kvinner og menn sov i samme rom. Til svar fikk han at ”me arbeide ti me er trota, å leggj` okko ti sove, å køm` alli i hug noko ting”. Dette fant biskopen helt ubegripelig, så skysskaren fortsatte ”ja, vår inkji me bet` ell di, so va her lausunga alt i Sætisdal [...] Men no hev me so lite av lausungar og tauter og tausebøter og tausemänner i Sætisdal.”¹

Skar samla fra slutten av 1800-tallet inn omfattende tradisjonsmateriale fra Setesdal. Det kan med rette argumenteres kildekritisk mot slikt tradisjonsstoff – verken tidspunkt eller personer er identifiserbare – men i tråd med det skysskaren fortalte ble det født få uekte barn i Setesdal på 1800-tallet. I sin studie av sedelighetstilstanden i Norge finner Eilert Sundt at Råbyggelaget, som Setesdal tilhørte, var blant områdene med lavest andel uektefødte barn. Av totalt 53 prostidistrikter lå Råbyggelaget i årene 1831-1860 alltid blant de åtte distriktene med lavest illegitimitet.² Også på 1700-tallet var andelen barn født utenfor ekteskap lav.

Illegitimitetskvotient og andre mål på utenomekteskapelig fertilitet

Den vanligste måten å beregne illegitimitet på er å se på antall uekte barn i forhold til det totale antallet barn. Dette gir oss samfunnets *illegitimitetskvotient*.³ Ettersom kirkebøkene sjelden gir opplysninger om dødfødte eller barn som døde like etter fødselen, verken ekte eller uekte, er det vanlig å utelate disse fra beregninga. Forholdstallet vil derfor bare omfatte døde barn. Vi kan imidlertid anta at de aller fleste levendefødte barn ble døpt – dåpshandlinga ble betrakta som svært viktig, og det var straffbart å ikke bringe barn til dåp.⁴

Illegitimitetsraten finner vi ved å se på antall uekte barn i forhold til antall ugifte kvinner i reproduktiv alder, det vil si de som er i risikograppa for å føde barn utenfor ekteskap. Dette har blitt regna som et bedre mål på illegitimitet, først og fremst fordi risikoen for feiltolkning er mindre.⁵ Mangel på statistikk over befolkningssammensetningen på 1700-

¹ Skar 1997: bd. I, s. 35.

² Sundt 1976, s. 16-20, 281-287.

³ Drake 1981, s. 15.

⁴ NL 2-5-6. På grunn av sykdom, lange avstander eller vanskelige værforhold ble imidlertid en del barn døpt hjemme, og ikke alle disse barna rakk å få stadfesta dåpen i kirka før de døde.

⁵ Sundt 1976, s. 237-238; Drake 1981, s. 15.

tallet gjør imidlertid målet lite relevant i denne undersøkelsen. Sundt benytta seg også av en tredje metode da han beregna illegitimiteten ved å se på hvor mange barn som ble født utenfor ekteskap i forhold til antall inngåtte ekteskap.⁶ Jeg har gjort et lignende overslag for Setesdal, og finner at det i årene mellom 1725 og 1815 ble født om lag ett uekte barn for hvert tiende ekteskap som ble inngått. Jeg har valgt å inkludere alle vielser, også der en eller begge parter tidligere hadde vært gift, da også folk som fikk uekte barn kunne være enker eller enkemenn. Forholdstallene varierer en del innad i perioden, men de følger illegitimitetskvotienten tett og ville gitt en nærmest identisk kurve over endring over tid. Det ser altså ikke ut til at valg av beregningsmetode påvirker resultatet nevneverdig. Videre i oppgaven kommer jeg derfor utelukkende til å benytte meg av illegitimitetskvotient som mål på illegitimiteten.

Omfanget av utenomekteskapelige fødsler i Setesdal

Undersøkelser har vist at illegitimiteten i Norge på 1700-tallet lå på 3-4 % på landsbasis, men det er påvist til dels store regionale forskjeller. Særlig synes det å tre fram et skille mellom Sørvest-Norge og resten av landet.⁷ I kultursoga for Valle kommune skriver Leonhard Jansen og Alfred Ryningen at 1,8 % av barna i Valle prestegjeld i årene 1714-1769 var født utenfor ekteskap.⁸ Dersom vi utvider undersøkelsen til hele Setesdal, ble det ifølge kirkebøkene døpt totalt 6836 barn i perioden mellom 1725 og 1815.⁹ 175 av disse barna ble døpt uekte, noe som gir en illegitimitetskvotient på 2,6 %. Setesdal fødte seg med dette inn i det sørvestnorske mønsteret med relativt få utenomekteskapelige fødsler. Bø i Telemark – som også hørte inn under dette området – hadde til sammenligning en illegitimitet på 2 % i perioden 1727-1815, mens 5,9 % av alle barn i Rendalen mellom 1734 og 1800 var døpt uekte. I Vår Frelses menighet i Christiania lå illegitimiteten på rundt 12 % i årene mellom 1741 og 1780.¹⁰

Tabell 3.1. viser at midten av 1700-tallet peker seg ut som en periode hvor få barn ble født utenfor ekteskap i Setesdal. I likhet med resten av landet var illegitimiteten noe stigende i andre del av århundret, og antall uektedøpte barn varierte fra åtte i perioden 1745-1754 til 33 i perioden 1805-1815. Bildet er likevel ikke entydig, og vi finner også en viss variasjon mellom de to prestegjeldene.¹¹ Tallmaterialet for de enkelte tiår er imidlertid såpass lite at forskjellene

⁶ Sundt 1976, s. 14.

⁷ Oldervoll, Jan og Sølvi Sogner: "Fødsler utenfor ekteskap i lys av giftermålsmarked og økonomisk utvikling ca. 1800-1850: Hvorfor er utviklingen så ulik i de forskjellige landsdelene?" i Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 71-74.

⁸ Jansen og Ryningen 1994: bd. VII, s. 148.

⁹ Prestens oppsummeringer stemmer ikke alltid overens med antall barn i listene over døpte, og jeg har derfor valgt å gå ut fra det siste, altså antall barn ført inn med dåpsdato og navn. Kanskje inneholder årsoppsummeringene også et og annet dødfødt barn. Forskjellen utgjør totalt om lag 50 barn og påvirker i svært liten grad illegitimiteten sett under ett.

¹⁰ Tallene er henta fra Sogner 1980, s. 108. I Christiania var illegitimiteten 11,6 % i 1741-60 og 12,2 % i 1761-80.

¹¹ Som vi skal se i neste kapittel, ser det offentlige skriftet ut til å ha ramma hardere i Bygland prestegjeld. I tiåret etter 1767

ikke må overdrives – en del kan nok tilskrives tilfeldig variasjon.

Tabell 3.1.: Illegitimitetskvotient i prosent for Setesdal i perioden 1725-1815, fordelt på tiår og prestegjeld.

Periode	Valle prestegjeld	Bygland prestegjeld	Setesdal totalt
1725-1734	2,0	1,7	1,9
1735-1744	3,5	1,1	2,5
1745-1754	0,8	1,3	1,0
1755-1764	2,1	0,8	1,5
1765-1774	2,6	3,3	2,9
1775-1784	4,1	1,8	3,1
1785-1794	5,0	1,7	3,7
1795-1804	2,6	2,7	2,7
1805-1815	3,3	4,0	3,6
1725-1815	3,0	2,1	2,6

Kilde: Kirkebøker fra Valle og Bygland.

Sammenligna med landsgjennomsnittet holdt illegitimiteten i Setesdal seg lav gjennom hele undersøkelsesperioden, og det kunne gå år mellom hver gang et uekte barn ble brakt til dåp. Til tross for økte økonomiske forskjeller må dessuten illegitimitetsøkningen utover på 1800-tallet sies å ha vært relativt beskjeden. Jansen og Ryningen har beregna at illegitimiteten i Valle prestegjeld i perioden 1816-1830 lå på 4,7 %, og en gjennomgang av kirkebøkene viser at andelen uekte barn holdt seg rundt dette nivået fram til midten av århundret.¹²

Regionale variasjoner i illegitimitet

Undersøkelser fra Christiania, Kristiansund og Trondheim viser at illegitimiteten ofte var langt høyere i byene enn på landet. For eksempel ble over 12 % av barna i Kristiansund født utenfor ekteskap i perioden 1742-1801, noe som er nesten fem ganger så mange som i Setesdal.¹³ De sosiale forskjellene var gjerne mer markante, og det var ofte større innslag av personer som oppholdt seg mer midlertidig i området, som utlendinger, sjømenn og soldater. Den sosiale kontrollen var nok også ofte svakere enn på bygdene. Mange forlot familie og

gikk illegitimiteten i begge prestegjeldene noe opp, og det synes å være et sammenfall mellom fjerning av straffesanksjonen og økt illegitimitet. Nærmere undersøkelser viser at det ble født flere uekte barn i Bygland etter 1767, samtidig ser vi at mye av illegitimitetsøkningen skyldes enkeltåret 1771, da de uekte barna utgjorde nesten 14 % av barna i prestegjeldet. Ironisk nok var leiermålsstraffen oppheva i noen måneder nettopp dette året, men de fleste av disse barna ble døpt før lovendringen.¹² Jansen og Ryningen 1994: bd. VII, s. 149. I perioden 1831-1840 ble 25 av 732 barn, 3,4%, døpt uekte i Valle prestegjeld. I perioden 1841-1850 lå illegitimiteten på 5,2 %. Tallene bak varierer riktignok en del. Mens det i 1839 ikke ble døpt uekte barn, var ni av de dømte barna i 1845, 11,8 %, født utenfor ekteskap. Ministerialbok A-6 (1831-1853) for Valle prestegjeld.

hjemsted for å søke tjeneste i byen og mangla her et sosialt nettverk som kunne kontrollere og gi støtte – bare 10 % av ugifte mødre i Christiania i perioden 1731-1800 hadde påviselig familie i byen.¹⁴ Samtidig peker Sølvi Sogner og Jan Oldervoll på at ”byaspektet er mindre viktig enn det regionale aspektet når det gjelder illegitimiteten: De urbane prostiene følger det regionale mønsteret, og ligner mer på de prostiene de er omgitt av, enn på andre byprostier.”¹⁵

De regionale forskjellene i omfanget av utenomekteskapelige fødsler har opptatt mange, og Jørgen Eliassen peker på hvordan kulturvariasjon i form av ulike giftermålsmønstre kan ha hatt betydning for illegitimiteten. Førekteskapelig seksualitet ser ut til å ha vært både utbredt og sosialt akseptert blant folk flest; gravide bruder var et vanlig fenomen over hele landet på 1700-tallet, men illegitimiteten var lavere i vest. Sørvestlandet opplevde heller ikke en like sterk illegitimitetsøkning utover på 1800-tallet som resten av landet.¹⁶ Ståle Dyrvik skriver i sin undersøkelse av vestlandsbygda Etne at ”[f]ørekteskapeleg samliv har vore dominerande utbreidd, men for ein vesentleg del i ly av den sterkt kontraktforpliktande trulovinga, som derved synest å ha hatt ein posisjon på linje med det eigentlege giftarmålet.”¹⁷ I tråd med dette konkluderte Eliassen med at festermålet overlevde som den viktigste ekteskapsstiftende begivenhet i Vest-Norge til ut på 1800-tallet, og at det her var vanligere at kvinna flytta inn hos mannen i god tid før vielsen. At de unge tidligere ble sett på som et par gjorde det også vanskeligere å bryte forholdet. I resten av landet var det derimot ikke en bestemt begivenhet som initierte samlivet, og det var her ofte graviditeten som førte til giftermål, ikke omvendt.¹⁸

Jeg kjenner ikke til at det er foretatt tilsvarende undersøkelser av førekteskapelig konsepsjon i Setesdal som for Etne, men den lave andelen utenomekteskapelige fødsler tyder på en sterk sosial kontroll av de unges seksualitet. Det virker samtidig naturlig at en starta det seksuelle samlivet når en eller annen form for ekteskapsavtale var inngått – også setesdølene ser ut til å ha betrakta festermålet om lag på linje med ekteskap, og det synes å ha vært skikk i dalen å flytte sammen etter trolovelsen.¹⁹ Rettsprotokollene synliggjør også at lokalsamfunnet aksepterte forhold som var innleda med tanke på ekteskap: Da Joran Knutsdatter fra Bykle høsten 1768 stod tiltalt på bygdetinget for barnefødsel i dølgsmål, fortalte flere vitner at de aldri hadde hørt noe løsaktig eller lettferdig om henne. De kjente riktignok til hennes forhold

¹³ Hoff har tatt med dødfødte og dermed udøpte barn i beregninga. Hoff 1995, s. 34; Sogner 1980, s. 108; Heyler 1998, s. 61.

¹⁴ Sogner 1980, s. 125.

¹⁵ Oldervoll og Sogner 1981, s. 76.

¹⁶ Eliassen, Jørgen: ”Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet” i Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 67-70.

¹⁷ Dyrvik, Ståle: ”Om giftarmål og sosiale normer. Ein studie av Etne 1715-1801” i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 11-1970, s. 292.

¹⁸ Eliassen 1981, s. 69-70.

¹⁹ Ryningen og Jansen 1994: bd. VIII, s. 395; Vollen, Reidar: *Bygland gard og ætt*, Bygland 2003: bd. II, s. 547.

til barnefaren, men Jorans husbond fortalte at Gjermund Torbjørnsen Byklum ”omgickes med hende som en der vilde ægte hende”.²⁰ Gjermunds intensjoner synes reelle. På tinget bekrefta han ekteskapsløftet, og ga samtidig Joran en sølje av sølv i ”Fæstens gave”.²¹

Det at de gamle tradisjonene for giftermål holdt seg lengre i vest mener Eliassen kan ha sammenheng med svakere befolkningsvekst på 1700-tallet, og at den sosiale differensieringen var mindre.²² Eilert Sundt finner at sedelighetsnivået på 1850-tallet ofte var bedre i sosialt homogene områder; det var her ofte større kontakt mellom høyere og lavere befolkningslag, og giftermål mellom ulike sosiale lag var vanligere.²³ Dersom slike ekteskap var vanlige og sosialt akseptert, vil det være naturlig å anta at mange av forholdene hvor partene kom fra ulike kår ble legitimert gjennom ekteskap, og at illegitimiteten dermed holdt seg lav. Valg av ekteskapspartner hadde stor betydning for framtida, og økonomiske vurderinger må ha veid tungt. Samtidig ser vi at husmannsgruppa fremdeles var relativt lita i Setesdal på 1700-tallet, og tre av fire par fra Valle og Hylestad sogn som gifta seg i perioden 1795-1799 endte opp som selveiere. Ekteskap mellom bønder og jordløse var fremdeles ganske vanlige – giftermålsalderen var riktignok flere år høyere for de jordløse – og Leonhard Jansen hevder at ”[d]et at ”blanda” ekteskap var upassande, kan ikkje ha slege gjennom noko særleg før seinare på 1800talet.”²⁴ Ikke alle parforhold ble imidlertid like godt mottatt av omgivelsene, og forholdene lå heller ikke alltid til rette for ekteskap når barnet meldte sin ankomst.

Hvem var de ugifte foreldrene?

Fenomenet illegitimitet er sammensatt. I tillegg til sosial sammensetning i befolkningen og giftermålsmønstre, så har nok også næringsstruktur, ekteskapsmarked og tilgang på levebrød hatt betydning for omfanget av uekte fødsler. Før jeg går nærmere inn på hvorfor barn ble født utenfor ekteskap vil jeg imidlertid forsøke å si noe om hvem foreldrene deres var. Flere historikere har sett nærmere på teorien om ugifte foreldre kan sies å ha tilhørt ei sosial undergruppe, med egne normer for seksuell kontakt og samliv. Ved hjelp av folketellinga av 1801 tilbakeviser Elisabeth Haavet tanken om at det først og fremst var menn og kvinner fra de laveste sosiale lag som fikk uekte barn. De fleste ugifte foreldrene var enten tjenestefolk eller hjemmeboende barn som ikke skilte seg spesielt ut når det gjaldt sosial tilhørighet.²⁵ Randi Holden Hoff konkluderer tilsvarende at ”[d]et var ingen ”undergruppe” av mennesker

²⁰ Tb 8: 503.

²¹ Tb 8: 502. For videre omtale av dølgsmålssaka og hvordan det gikk med Joran og Gjermund, se kapittel 6.

²² Eliassen 1981, s. 70.

²³ Sundt 1976, s. 222-223.

²⁴ Jansen 1987, s. 178-181.

som fikk uekte barn i Kristiansund. De ugifte foreldrenes yrker og sosiale status så ut til å være i samsvar med fordelinga i samfunnet forøvrig.”²⁶ Det blir på bakgrunn av dette interessant å se hvem som fikk barn utenfor ekteskap i Setesdal. Hvilken bakgrunn hadde de, hvordan livnærte de seg og var det først og fremst unge, ugifte personer som fikk uekte barn?

Å kartlegge foreldrenes bakgrunn er ikke uproblematisk, ettersom kildene gir få konkrete opplysninger om hvem disse menneskene var. Vi får nesten alltid vite navnet på mor og far til barnet, mens yrke, alder, hjemsted, sivilstand og sosial bakgrunn langt sjeldnere omtales. Et tilbakevendende problem blir dermed hvordan vi skal tolke de mange tilfellene hvor det gis få eller ingen personopplysninger. En typisk innførsel i kirkeboka i forbindelse med et uektefødt barns dåp inneholder dåpsdato og navn på barn, foreldre og faddere. Gunild Halvorsdatter døyte sommeren 1739 sønnen Pål og utla samtidig Bjørn Niklosen Flateland som barnefar. Da hun samme høst stod offentlig skrifte for leiermålet, endra hun til at det var Pål Halvorsen Dale som var faren. Pål var gift, og siden hor kvalifiserte til strengere straff, kan en undre seg over hvorfor dette verken oppgis i kirkeboka eller i forbindelse med at det ble reist sak på tinget. At Bjørn var enkemann kommer heller ikke fram.²⁷ Opplysninger om sivilstatus synes altså ofte mangelfulle, og eksempelet viser at det vanskelig lar seg gjøre å gi en helhetlig oversikt over hvem som fikk barn utenfor ekteskap. Vi må også være klar over at materialet kan ha en viss tendens; informasjonen kommer gjerne fram i forbindelse med leiermålssaker, private konflikter eller betalingsproblemer. Dersom farskapet var avklart og bøtene gjort opp i stillhet, trer personene langt sjeldnere fram i kildene. Samtidig ser vi klart fordelene ved å kombinere flere kilder, og noen hovedtrekk og tendenser lar seg likevel antyde.

Geografisk tilhørighet oppgis sjeldent, men så lenge paret hørte hjemme i prestegjeldet var det neppe nødvendig for presten å føre dette inn ved dåpen. I de fleste tilfellene kan vi derfor tolke manglende bostedsopplysninger dit hen at det har vært snakk om personer med fast bopel, og som regel også familietilknytning til området. En relativt hyppig bruk av gårdsnavn synes å bekrefte dette inntrykket. Noen ganger ser vi riktignok at presten har ført opp hvilket sogn foreldrene kom fra, men dette gjelder først og fremst dersom barnet ble døpt i et annet sogn enn det foreldrene sokna til. Tilsvarende opplyses det noen ganger om hjem sogn i prestens anmeldelser av leiermål til fogden. Seksten menn og ni kvinner oppgis å være hjemmehørende utenfor dalføret.²⁸ Sju av disse kom fra Seljord prestegjeld, andre var

²⁵ Haavet 1982, s. 108, 113.

²⁶ Hoff 1995, s. 52.

²⁷ KbV: 1739; Tb 5: 55a-b; Ryningen 1987: bd. VI, s. 50, 208. Kanskje var også Gunild enke. Ryningen 1987: bd. V, s. 132.

²⁸ Vanligvis opplyses det om et mer eller mindre konkret hjemsted i kirkeboka, men Gunild Bjørnsdatters barnefar, Ole Andersen, oppgis bare å være ”Norden i fra”. Kbb: 1814.

fra steder som Gjerstad, Froland og Tonstad, alle relativt nærliggende geografiske områder.

De ”fremmede” foreldrene var ingen ensarta gruppe. Noen ser ut til å ha vært par som oppholdt seg mer eller mindre midlertidig i området, mens andre slo seg ned for godt. I 1801, seksten år etter at Sigurd Bjørnsen Skinnarland og Margit Drengsdatter, fra henholdsvis Seljord og Vinje, fikk konfirmert sønnens uekte dåp, finner vi de igjen som bønder på Mosdøl i Bykle.²⁹ Andre var enslige kvinner. Byglandspresten har notert at 16. februar 1771

...kom her i Bygland et barn, som og samme dag, kom til Kirke, men var til forn hiemedøbt af Aanon Røstad i Hyllestad Sogn, Navnlig Anna Margarethe, Fadren efter Sigende skal være en ung dreng som ej endnu har været til Confirmation, Navnlig Anders Larsen, skal være født efter sigende i Jvelands Sogn Efie Præstegield, Moderen Kirsten Johannesdatter, et om farende Menniske...³⁰

Kirsten Johannesdatter var ikke den eneste ugifte mora med løs tilknytning til området. Ragnild Tovsdatter omtales som ei fremmed veifarende kone eller pike, og Karen Olsdatter ”gik om og tiggede” da hun høsten 1815 ble barselssyk på Rysstadmo.³¹ Det forekom også fra tid til annen at lokale kvinner fikk barn med menn utenfra som var i tjeneste i Setesdal.

Kildene gir få opplysninger om yrke, men siden Setesdal var et utprega bondesamfunn, synes det rimelig å anta at flesteparten enten var tjenestefolk eller hjalp foreldrene hjemme på gården. Som jeg kommer nærmere inn på seinere, så var svært få av dem som ble foreldre til uekte barn i området allerede gift, og ugifte kvinner og menn måtte vanligvis forsørge seg selv når de kom i en viss alder. En av de fremmede fedrene oppgis å være matros, og i prestens anmeldelse av leiermål for 1794 finner vi to av skoleholderne i Valle sogn blant de utlagte barnefedrene.³² Selv om foreldrenes navn ikke oppgis i denne perioden, var det etter all sannsynlighet lensmann Johannes Boller som i 1782 døpte sønnen Jens Frans Johannesen Boller i Valle.³³ Heller ikke eventuell militær tilknytning ble konsekvent ført inn i forbindelse med dåpen, men siden soldater var fritatt for bøter ved første leiermål, oppgis dette etter 1796 gjerne i fogderegnskapet som forklaring på manglende bøteinnskreving. En gjennomgang av kildene viser at minst 26 av barnefedrene i Setesdal i perioden 1725-1815 var militære. De fleste omtales som soldater, men vi finner også tre korporaler og en sersjant blant fedrene.

Straffen for leiermål varierte etter hvorvidt foreldrene var ugifte eller gift med en annen; hor ble dømt strengere enn vanlige leiermål og skulle straffes på ytterste formue.³⁴ Å fastslå

²⁹ KbV: 1785. Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 1272 og 1273.

³⁰ KkB: 1771.

³¹ KbV: 1808 og 1815.

³² KbV: 1812; VRS: Pakkesaker, rettergang. Sivile saker 1794-1795.

³³ 14. november 1782 ble Jens begravd, 13 uker gammel. Samme dag forlova lensmann Boller seg med Maren Kristensdatter, kanskje var det også hun som var mor til Jens. KbV: 1782.

³⁴ NL 6-13-25. Først ved ei forordning av 6. desember 1743 ble det bestemt at ”ytterste formue” skulle forstås som 1/10 av formuen, men ikke mer enn 1000 rd. Erichsen 1993, s. 89-90.

sivil status synes dermed viktig. I de fleste tilfeller hvor opplysninger om sivilstand mangler vil jeg derfor anta at det har vært snakk om ugifte personer. Eksempelet med Bjørn og Pål viser likevel at tallene må leses med et lite forbehold. Fire av de utlagte fedrene oppgis å være gift, i tillegg stevna Elen Henriksdatter inn ektemannen Pål Pålsen for forlikskommisjonen i 1816 for ”utroskab i deres ægteskab” – Pål hadde reist bort med ei anna kvinne, som han hadde gjort gravid.³⁵ Ingen av mødrene var gift. Opplysninger om sivilstand ble vanligere fra 1780-tallet, da presten i Valle så smått begynte å føre dette inn ved dåpen. I Bygland skjedde dette først noe ut på 1800-tallet. Totalt 24 barnefedre omtales som ”ungkarl”, mens om lag hver tredje barnemor betegnes som ”pige”. Problemet med eventuelle falske barnefedre vil bli behandla i kapittel 5, men det ser altså ut til at de aller fleste som fikk uekte barn i Setesdal var ugifte. En av barnefedrene oppgis å være enkemann, mens seks av mødrene var enker.

Ei kvinnes ære var tett forbundet med hennes seksualitet, og særlig i rettsprotokollene fra bygdetinget ser vi at en del av de ugifte mødrene omtales som ”qvindemennisket”. I likhet med ”kvindfolch” eller ”tøs”, uttrykk som ikke er brukt i min undersøkelsesperiode, så har nok denne betegnelsen til en viss grad vært knytta opp til kvinns moralske forfatning.³⁶ Hvor bevisst og konsekvent denne ordbruken har vært synes imidlertid uklart, i flere saker veksler omtalen mellom ”qvindemennisket”, ”pigen” og eventuelt bare kvinns navn. At Ingrid Augundsatter ble omtalt som et *uberykta* kvinnemenneske, og samtidig tilkjent 24 rd. fra barnefaren i oppfostringsbidrag og som kompensasjon for berøvelse av sin ære, viser i hvert fall at ikke alle som fikk denne betegnelsen nødvendigvis var kjent for et løsaktig levesett.³⁷

Sosial bakgrunn kommer sjeldent eksplisitt til uttrykk i kildene, men i noen tilfeller kan navnene gi en pekepinn på sosial tilhørighet. Navn som Frantz Frederich von Colditz, Lorentz Buchvald og Esaias Bugge tyder på at det har vært snakk om menn med en viss sosial posisjon, samtidig sier navn lite om økonomiske kår. De to første mennene var militære, mens Esaias Bugge ble lensmann i Valle i 1737, samme år som han fikk en sønn utenfor ekteskap.³⁸ Noen av de uekte barnas foreldre, som Alv Knutsen Haslebakken og Hæge Halvorsdatter Bergsmo, kan knyttes direkte til en husmannsplass, i andre tilfeller kan dette ligge skjult bak et gårdsnavn. Ettersom slike til en viss grad også ble brukt for å angi adresse, er det samtidig

³⁵ BF: Forliksprotokoll 1a: 1. oktober 1816. Ryningen skriver at Pål i 1815 fikk dattera Tore med Kari Knutsdatter Setberg. Sannsynligvis var det denne kvinna Elen stevna Pål for utroskap med. Ryningen 1987: bd. III: 679. Sommeren 1818 ble paret forlikt om å forsøke leve sammen som kristne ektefolk, uten å vanære hverandre. BF: Forliksprotokoll 1a: 13. juli 1818.

³⁶ Telste 1993, s. 109; Hoff 1995, s. 51.

³⁷ Tb 7: 128b. Saka omtales nærmere på s. 68. Cronberg peker samtidig på at uttrykket ”kvinnfolket” i Sverige ble brukt om alle kvinner som hadde begått leiermål, uavhengig av deres sosiale bakgrunn og hvorvidt kvinna var blitt krenka under løfte om ekteskap, eller om hun var kjent for et umoralsk levesett. Cronberg 1997, s. 235-237.

³⁸ KbV: 1737. Kapteinssønnen Esaias Bugge, som i 1737 var enkemann, var også blitt utlagt som barnefar på begynnelsen av 1720-tallet. Han hadde da avlagt nektingsed på tinget. Ryningen 1987: bd. V, s. 375-379.

vanskelig å si om vedkommende kom fra gården eller bare var i tjeneste der. Leonhard Jansen skriver at husmannsplassene i Setesdal på 1700-tallet var få, men de var gode, og kårene på enkelte plasser har nok vært like bra som på flere av de mindre gårdsbrukene – det blir demed vanskelig å trekke slutninger om sosiale og økonomiske kår utelukkende basert på navn.³⁹

Sosial bakgrunn og status er en type personopplysninger som hovedsakelig kommer fram i konfliktsituasjoner, kanskje først og fremst i forbindelse med betaling av bøter og oppfostringsbidrag. Gjennom Anlaug Ormsdatter Vikis brev angående manglende bidrag fra barnefaren får vi vite at Ole Drengsen Hoftuft ”er eneste Søn og Odelsbaaren til sin Forældres Gods”, og presten omtaler Ole som en av de mest formuende menn i prestegjeldet.⁴⁰ En barnefar forklarte at ”hand intet ejer, uden til det daglige Ophold, hand nyder his sin Fader”, mens sønnen til degnen i Bygland omtales som en ”Løs og Leedig person”, altså uten fast tjeneste.⁴¹ Særlig etter lovendringene på slutten av 1790-tallet ser vi at mange ugifte foreldre omtales som fattige, og tre av de ugifte barnemødrene omtales som betlere.⁴² Om dette var en konsekvens av leiermålet, eller noe de var også i forkant, er imidlertid vanskelig å si sikkert. I kapittel 7 vil jeg se nærmere på sosiale og økonomiske forhold og følger av uekte fødsler.

For å gi en pekepinn på hvilken situasjon de uekte barnas foreldre befant seg i *forut* for svangerskapet, har jeg benytta meg av folketellinga av 1801. Livssituasjonen deres kan selvfølgelig ha forandra seg etter tellinga, og jeg har derfor begrensa utvalget til par som brakte uekte barn til dåp i perioden 1801-1805. Selv om utvalget er for lite til å trekke mer generelle slutninger om ugifte foreldres sosiale bakgrunn og status, gir folketellinga i hvert fall et visst inntrykk av situasjonen for enkelte av dem på et gitt tidspunkt i forkant av leiermålet. Tolv par fikk barn utenfor ekteskap i Setesdal i denne perioden. De fleste av disse personene har greitt latt seg identifisere i folketellingsmaterialet, både fordi gårdsnavn ofte er oppgitt og fordi jeg har kunnet støtte meg på gards- og ættesogene som en kontroll i de fleste tilfellene. Tre framtidige fedre og to mødre har imidlertid ikke latt seg identifisere, enten fordi opplysningene har vært for sparsomme eller fordi det har vært flere mulige alternativer.

De ti identifiserte kvinnene var ved folketellinga mellom 16 og 35 år gamle, og de var alle ugifte. Kirsti Salomonsdatter ble gravid omtrent på tellingstidspunktet: Hun var da 32 år, gikk i dagleie og bodde hos ei gift søster på en husmannsplass under Valle prestegård.⁴³ Også

³⁹ Jansen 1987, s. 177.

⁴⁰ RF: 209. Eksekusjoner: 30. oktober 1781. Hvor velstående Ole var er imidlertid usikkert. Som vi så i kapittel 1 måtte lensmannen gjøre utpanting til oppfostringsbidraget i Oles eiendeler.

⁴¹ Rk: 2515. Fogderegnskap 1808: N° 14; Tb 11: 80b.

⁴² Rentekammer promotorskrivelse av 16. april 1796; Kanselli sirkulære av 8. september 1798. Se forøvrig kapittel 5.

⁴³ Folketellinga ble gjennomført 1. februar, mens Kirstis sønn ble brakt til dåpen 25. oktober 1801. KbV: 1801.

ei anna kvinne gikk i dagleie, mens fire av de framtidige mødrene oppgis å være tjenestepiker. Signe Olsdatter Jore var innerst og levde av almisser, hennes ti år gamle uekte datter bodde da sammen med henne.⁴⁴ Ei av tjenestejentene hadde også ei uekte datter hos seg. For tre kvinner blir det ikke oppgitt noe yrke, disse bodde enten hos sine foreldre eller brødre. Også kvinnene som gikk i dagleie bodde hos nær familie. Åtte av de ni identifiserte fedrene var ifølge 1801-tellinga mellom 16 og 30 år og ugifte. Den siste, 51 år gamle Alv Tovsen Holen, var gift og bonde i Bykle. Da Alv tre år seinere fikk ei datter, var han blitt enkemann.⁴⁵ Fire av mennene var i fast tjeneste, mens 18 år gamle Sigurd Halvorsen var innerst på Røysland og gikk i dagleie.⁴⁶ De tre siste mennene var unge bondesønner som bodde hjemme hos foreldrene.

Til tross for at kildene gir relativt få opplysninger om ugifte foreldres sosiale bakgrunn, så viser gjennomgangen at det å få barn utenfor ekteskap var noe som forekom i alle sosiale lag. Samtidig er det vanskelig å hevde at de ugifte foreldrene representerte et tverrsnitt av befolkningen. Det viser seg for eksempel at uekte fødsler forekom langt hyppigere i enkelte familier enn andre; noen ganger fikk flere søsken uekte barn, i andre tilfeller forekom uekte fødsler i flere generasjonsledd. Jeg vil likevel ikke gå så langt som å hevde at disse personene nødvendigvis har vært sosiale avvikere med egne normer for seksuell omgang. Flere av familiene med høyt innslag av illegitime barn var husmenn eller bruksfolk, og årsaken ligger nok først og fremst i at enkelte familier har hatt vanskeligere for å legitimere et barn gjennom ekteskap, for eksempel av økonomiske årsaker. Haavet peker nettopp på at uekte barn kan ses på ”som omkostningene ved et makesøkingssystem hvor normene defineres av de mest attraktive, men gjelder for alle. Bøndene definerer normene også for de lavere sosiale lag, men de lavere lagene har ikke de samme muligheter for å la en eventuell graviditet følges av giftermål.”⁴⁷ Men om de ugifte foreldrene ikke var avvikere i utgangspunktet, så kan vi ikke utelukke at de på mange måter ble det som en følge av leiermålet, kanskje gjaldt dette særlig kvinner som fikk flere barn. I kapittel 7 vil jeg se nærmere nettopp på hvordan ugifte mødre og fedre greidde seg etter fødselen – kom de til å danne en sosial og økonomisk underklasse?

Makesøking og betydningen av levebrød for ekteskapsinngåelse

Både bonde- og husmannsbarn oppholdt seg flere år i gruppa av potensielle ugifte foreldre, og det at ikke flere barn ble født utenfor ekteskap henger nok sammen med at seksuell aktivitet først og fremst var knytta til ekteskapet, eller mer korrekt til ekteskapet og den makesøkinga

⁴⁴ Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 762.

⁴⁵ KbV: 1804; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 1415.

⁴⁶ Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 478.

som gikk forut for trolovelse og giftermål. De sosiale normene var strenge, og det ser ut til at de som hadde muligheten til å gifte seg gjorde dette før eller såpass nært opp til fødselen at barnet ble døpt som ekte. Enkelte giftermål har kanskje blitt utsatt som følge av sykdom eller økonomiske hindringer, men under 10 % av de uekte barna i Setesdal i perioden 1725-1815 ble legitimert ved at foreldrene i ettertid inngikk ekteskap.⁴⁸ De fleste av disse ble legitimert innen to-tre år, men enkelte par gifta seg allerede få måneder etter dåpen.⁴⁹

Hva så med de øvrige foreldrene, de som ikke gifta seg med hverandre? Var dette par som i utgangspunktet ikke hadde hatt intensjoner om giftermål, eller var de uekte barna først og fremst en uheldig omkostning ved et makesøkingssystem som tillot seksuell kontakt før vielsen? Bak de illegitime fødslene ligger mange og til dels varierte årsaker. Noen har etterlatt seg spor i kildene, bak andre ligger mer personlige forklaringer som vanskelig lar seg måle. Kanskje motsatte familiene seg giftermål, kanskje tok kjærligheten slutt. I oktober 1775 møtte Halvor Olsen Holum på tinget. Han hadde sett seg nødt til å stevne inn Åsne Halvorsdatter Trydal, som han var ”kommen i uløkke for at besvangre, der og forhen tvende gange har været besovet”.⁵⁰ I romjula 1774 var Åsne blitt ramma av et slag som nesten hadde frarøva henne taleevna, og som hadde svekka hennes høyre hånd og fot. I kombinasjon med at hun også tidligere hadde fått barn utenfor ekteskap har nok dette redusert hennes muligheter på ekteskapsmarkedet, og forholdet ser heller ikke ut til å ha vært innleda med tanke på ekteskap. Halvor, som var nærmere femti og langt eldre enn Åsne, hadde likevel etter barnedåpen ”ladet sig af een og anden overtale til at trolove sig med hende”, for å fri henne fra den straff hun kunne vente seg som ugift mor. Årsaken til at Halvor møtte på tinget var imidlertid at:

...saasart de vare trolovede yttrede hun Strax sin bitterhed mod ham med uanstændige beskyldninger [...] Skældet og Smældet paa ham tiid efter anden, ja og Slaget ham i Andsiget af Forbittrelsen, saa at blodet er løbet ham af Andsiget og Næsen, hvilket er aarsagen: at hand gandske og aldeles her inden denne offentlige Rætt, Frasiger sig ald ægteskap med hende...⁵¹

Året etter kom saka på ny opp på tinget, og det hele endte med at sorenskriveren kom til at han ikke kunne tvinge ekteskap på to personer som ikke ville ha hverandre, og trolovelsen ble heva.⁵² I 1787 døypte Signe Olsdatter Uppstad sønnen Bjørn og utla samtidig Bjørn Tallefsen

⁴⁷ Haavet 1982, s. 94.

⁴⁸ Denne tendensen synes å vedvare. I en undersøkelse fra begynnelsen av 1900-tallet finner Nicolai Rygg at Nedenes amt både hadde lav illegitimitet og en svært lav legitimeringsgrad. Mens det i 1898 og 1899 ble født 120 barn utenfor ekteskap, inngikk bare 16 av foreldrepårene ekteskap fram mot 1906. Dette gir en legitimeringsgrad på 13,3 % – bare Lister og Mandal amt hadde en lavere andel barn legitimert i ettertid. Rygg, N.: *Om Børn, fødte udenfor Ægteskab*, Kristiania 1907, s. 8.

⁴⁹ Jørgen Salvesens foreldre gifta seg et halvt år etter dåpen og presten har i ettertid strøket over at han var uekte. KbV: 1742. Tb 9: 47.

⁵¹ Tb 9: 47. Om Halvor og Åsne, se også Ryningen 1987: bd V, s. 36-37.

⁵² Tb 9: 23, 47-49, 120-121. Offentlig trolovelse var en juridisk bindende avtale på linje med vielsen, og fram til 1783 var det nesten like vanskelig å få heva en trolovelse som å få skilsmisse. Det virker dermed noe underlig at hjemtinget kunne avgjøre

Straume, som døde like før jul året før, som far til barnet.⁵³ Jeg kommer som nevnt tilbake til muligheten for at menn feilaktig har blitt utlagt som barnefedre, men enkelte barn har nok blitt døpt uekte fordi en av foreldrene enten døde eller ble så syk at ekteskap var utelukka.

Forhold kunne også strande av økonomiske årsaker. I det gamle samfunnet var det å stifte familie og det å etablere eget levebrød nærmest to sider av samme sak, og muligheten til å forsørge en eventuell familie var nærmest en forutsetning for at menn kunne begi seg ut på ekteskapsmarkedet. Den lave illegitimiteten i Setesdal kan således være en naturlig følge av at de fleste forhold lot seg institusjonalisere gjennom ekteskap. Sølvi Sogner har blant annet sett økningen i uekte fødsler mot slutten av 1700-tallet som et uttrykk for at et samfunns kultur endrer seg saktere enn økonomien: ”Før balansen ble brutt ved den synkende mortaliteten, var førekteskaplig seksualitet akseptert og og forholdsvis risikofritt, og gravide bruder et relativt normalt fenomen. Etterhvert som levebrødsmarkedet strammet seg til, økte risikoen for illegitime fødsler. Giftermålsalderen ble tvunget opp av de økonomiske forholdene, men de kulturelle normer og holdninger til førekteskaplig seksualitet og seksuell debutalder fulgte ikke med de endringer økonomien hadde tvunget fram. Følgen ble stigende illegitimitet.”⁵⁴

I Valle og Hylestad sogn lå gjennomsnittlig alder ved første giftermål i perioden 1755-1759 på 32,4 år for menn og 25,5 år for kvinner. Førte år etter var den sunket til henholdsvis 28 og 24,3 år.⁵⁵ Giftermålsalderen var altså relativt lav, og utviklinga tyder på at det i Setesdal generelt sett ble lettere å skaffe seg utkomme mot slutten av 1700-tallet; i forrige kapittel så vi at bøndernes økonomiske situasjon bedra seg fram mot århundreskiftet. Selv om området sett under ett kan betegnes som relativt egalitært, ser vi imidlertid at forskjellene økte mot slutten av undersøkelsesperioden. Husmannsvesenet begynte nå å få fotfeste i dalen og skapte nye levebrød. Samtidig lå giftermålsalderen for den jordløse delen av befolkningen i disse to sognene i perioden 1795-1799 på rundt 31 år for begge kjønn, altså betydelig høyere enn for bondestanden.⁵⁶ Denne gruppa var fremdeles såpass lita at dårligere økonomiske kår ikke ga seg store utslag i illegitimiteten for området under ett, men det ser ut til at den lille økningen i uekte fødsler mot slutten av undersøkelsesperioden først og fremst kom i de lavere sosiale lag.

Til tross for at seksualiteten i stor grad har vært knytta til makesøkinga, ser det ut til at

denne saka, siden ekteskapsaker vanligvis ble behandla ved konsistorialretten. Telste 2000, s. 95; Johansen 1991, s.7-9.

⁵³ KbV: 1787.

⁵⁴ Haavets omtale av Sogners syn, se Haavet 1982, s. 11.

⁵⁵ Dette var gjennomsnittet for befolkningen som helhet. For kvinnene sank den ytterligere til 23,6 år i perioden 1825-1829, mens giftermålsalderen for menn i samme periode gikk noe opp, til 29,3 %. Ryningen og Jansen 1994: bd. VIII, s. 408. Også i Bygland gikk giftermålsalderen, i hvert fall for kvinnene, ned fram mot århundreskiftet. Vollen 1988, s. 168-169.

⁵⁶ Denne gruppa var imidlertid fremdeles så lita at tallene lett kan bli misvisende – tallene for 1795-99 baserer seg på fire menn og tre kvinner. I 1825-29 var denne befolkningsgruppa blitt langt større, og gjennomsnittlig alder ved første giftermål lå da på 30,8 år for menn og 26,3 år for kvinner. Jansen 1987, s. 181.

enkelte menn debuterte på ekteskapsmarkedet før de i realiteten var i stand til å forsørge en familie. Elisabeth Haavet finner at kvinner som fikk barn utenfor ekteskap rundt år 1800 i snitt var om lag på samme alder som kvinner som gifta seg, mens barnefedrene ofte var langt yngre enn det som var gjennomsnittlig giftermålsalder for menn. Sørlandet skilte seg noe fra dette mønsteret. De ugifte mødrene var her noe eldre enn brudene, giftermålsalderen i området var som vi har sett lav.⁵⁷ Alder oppgis sjelden i tingbøker eller fogderegnskaper, men ved å kombinere disse med kirkebøker, folketellinga av 1801 og gards- og ættesogene, har jeg beregna at gjennomsnittsalderen for kvinner som fikk barn utenfor ekteskap i Setesdal lå på nesten 27 år for perioden 1725-1815 sett under ett. Tilsvarende tall for menn var snaut 29 år.⁵⁸

De ugifte mødrene var altså, i tråd med Haavets funn, eldre enn kvinner som gifta seg, mens mennene var om lag jevngamle med eller noe yngre enn brudgommene. Det er likevel tallene bak som er mest interessante. Enkelte eldre menn trekker opp gjennomsnittsalderen, og den alderen som forekom hyppigst blant fedrene var 22 og 24 år. For de ugifte mødrene var tendensen motsatt, og jeg finner at 31 og 32 år var den vanligste alderen. Eksempelvis lå illegitimiteten i Valle prestegjeld på 3,8 % i perioden 1770-1780. Ved nærmere undersøkelse viser det seg at de fleste ugifte fedrene i denne perioden var svært unge. Jeg har kunnet anslå alderen på seksten av barnefedrene, og av disse var tretten mellom 19 og 25 år, altså betydelig yngre enn menn som i samme periode gifta seg. Det kan altså se ut til at svært få av de ugifte fedrene hadde mulighet for å legitimere forholdet gjennom ekteskap.⁵⁹ De ugifte mødrene var i samme periode betraktelig eldre. Bare tre av tretten identifiserte mødre var under 25 år, seks var over 30 år, og kvinnene synes altså i langt større grad å ha vært klare for å stifte familie.

Mannens arena?

I tillegg til at ugifte fedre ofte var noe yngre enn menn som inngikk ekteskap, peker Elisabeth Haavet også på muligheten for at barn ble født utenfor ekteskap som følge av at kvinnene ikke var attraktive nok som ekteskaps partnere, i økonomisk og sosial forstand.⁶⁰ I Norge var det et visst kvinneoverskudd i befolkningen, og ikke alle var like ettertrakta på ekteskapsmarkedet. Et av kjennetegnene ved det nordvesteuropiske giftermålsmønsteret var at om lag en av ti

⁵⁷ Haavet 1982, s. 107-108.

⁵⁸ Jeg har på bakgrunn av de ulike kildene kunnet foreta et aldersestimert på om lag to av tre ugifte foreldre i Setesdal, men gyldigheten varierer ganske mye. I de tilfellene hvor personens alder omtales i bygdebøkene anser jeg anslaget som relativt korrekt, da disse som oftest er registrert med fødselsår registrert i kirkebøkene. For Valle prestegjeld er kirkebøkene bevart tilbake til 1714, for Bygland fra 1725. Mer usikre er for eksempel tilfeller hvor jeg har regna ut de ugifte foreldrenes alder basert på opplysninger gitt ved folketellinga av 1801. Jeg går imidlertid ut fra at opplysningene ikke avviker for mye fra virkeligheten, og jeg har derfor valgt å likevel ta med også disse noe mer usikre tallene for å få et større beregningsgrunnlag.

⁵⁹ En av disse unge mennene inngikk ekteskap med barnemora året etter. I Bygland prestegjeld var de ugifte foreldrene i samme periode noe eldre, men tendensen med at kvinnene var flere år eldre enn barnefedrene gjorde seg gjeldende også her.

kvinner aldri ble gift.⁶¹ I forlengelse av dette kan kanskje de illegitime fødslene sees på som et uttrykk for at makesøkingsarenaen først og fremst var mannens arena. Det var han som valgte partner, mens de ugifte mødrene var kvinner som var blitt valgt, men så vraka. Et eksempel på slik aktiv makesøking ser vi i 1791, da Ånund Torgrimsen Flateland fra Valle ble far til hele tre barn. I tillegg til å få to utenomekteskapelige barn med to ulike kvinner, rakk han også å gifte seg og bringe sitt første ektefødte barn til dåpen, alt i løpet av ett år. Folketellinga viser at Ånund og kona ti år seinere brukte gården for Ånunds aldrende far. Ei av kvinnene som han hadde fått barn med, Targjer Osmundsdatter, hadde fire år etter fødselen gifta seg med en yngre bror av Ånund, og i 1801 var denne familien husmann under Flateland.⁶²

I kapittel 1 var jeg inne på tanken om at en graviditet muligens også kunne brukes som en strategi for å oppnå ekteskap. En kan tenke seg at dette har fungert på to vis, enten ved at kvinna gjennom svangerskapet fikk barnefaren til å gifte seg med henne, noe som kanskje ikke hadde vært hans intensjon da han inngikk forholdet, eller ved at paret sammen benytta seg av graviditeten for å få motvillige foreldre til å akseptere forholdet. De folkelige normene tilsa at et svangerskap skulle følges av giftermål, men hvor utbredt dette har vært er vanskelig å si. Dersom paret inngikk ekteskap uten videre konflikter er det lite sannsynlig at slike strategier lar seg avdekke i kildematerialet. Tidligere i kapittelet så vi imidlertid at Halvor Olsen Holum ble overtalt til å la seg trolove med Åsne Folkesdatter, for ”at befrie hende, for Corporlig Straf Tugt eller Spinde Huus”.⁶³ 17. april 1734 ble det holdt en ekstrarett i Bygland, hvor sogneprest Jørgen Abel hadde stevna inn Ole Hoskuldsen Horverak d.e. for ”Lætfærdig be-blanding” med Ragnild Tellefsdatter Bø. Hun var blitt gravid, men mista barnet. På tinget kom det fram at da Oles mor hørte om situasjonen, så skal hun ha sagt at ”haver hand giort barnet, saa skall hand og ægte hende”.⁶⁴ To dager seinere trolova Ole og Ragnild seg.⁶⁵

Det kan også tenkes at ugifte kvinner ble mer tilbøyelige til å inngå seksuelle forhold jo eldre de ble, nettopp i håp om at en eventuell graviditet skulle føre til ekteskap. Randi Holden Hoff har sett nærmere på teorien om at enslige kvinner ønska seg barn som en slags investering for framtida og for å sikre seg hjelp i alderdommen. Som nevnt forble om lag en av ti kvinner varig ugifte, og et barn kunne dermed utgjøre en viktig ressurs i ei tid uten

⁶⁰ Haavet 1982, s. 130.

⁶¹ Sogner 1990, s. 56; Sandvik 2006, s. 114-115. Folketellinga av 1801 viser at det i Valle prestegjeld var tilnærma likevekt av kvinner og menn. I Bygland var det 93,8 menn pr. 100 kvinner i 1801. Kjønnsporsjonene varierte imidlertid endel mellom de ulike sognene, og i Austad var det dette året et ganske kraftig mannsoverskudd i befolkningen. Vollen 1988, s. 27.

⁶² KbV: 1791; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 578 og 583; Ryningen 1987: bd. VI, s. 199-201.

⁶³ Tb 9: 47. Etter NL 6-13-9 skulle kvinner som hadde fått tre barn utenfor ekteskap kakstrykes, men denne straffen ble i 1755 omgjort til tukthusstraff. Tranberg 1985, s. 169.

⁶⁴ Tb 4: 681-683.

⁶⁵ KbB: 1734.

særlige sosiale sikkerhetsnett ut over legdsystemet. Hoff mener likevel det er lite trolig at ugifte kvinner bevisst gikk inn i forhold med dette for øyet. Spedbarnsdødeligheten var høy, og det var kostbart å oppfostre et barn – hun ser imidlertid ikke bort fra at virkningene på sikt kan ha gjort det mindre ubeleilig å få barn utenfor ekteskap.⁶⁶ Samtidig fikk kvinna gjennom svangerskapet bevist for potensielle framtidige ekteskapspartnere at hun var fertil, noe som kan ha vært viktig i et samfunn hvor frykten for ufrivillig barnløshet var stor.⁶⁷

Hans Henrik Bull peker på at unge gjennom nattefrieriet selv fikk muligheten til å velge seg partner, men at dette valget ikke nødvendigvis var i overensstemmelse med foreldrenes ofte mer strategiske planer for barnas ekteskap.⁶⁸ Etter å ha undersøkt giftermål inngått i Rendalen finner han at ekteskap hvor foreldrene hadde spilt en aktiv rolle i valg av partner, hadde større sjanser for å lykkes økonomisk enn der de unge på egen hånd, og kanskje mot foreldrenes ønsker, valgte seg ektefelle. Å få barn før eller for tidlig etter vielsen hadde videre en negativ innvirkning på parets muligheter for å bli bønder.⁶⁹ Da jeg ikke har undersøkt førektekkelig seksualitet i Setesdal, er det vanskelig å si noe sikkert om hvor stor betydning familien spilte i valg av ektefelle, men det er tydelig at foreldrene skulle ha et ord med i laget: ”Den som gjipter seg mot forello vare alli langliva” var et gammelt ordtak i dalen.⁷⁰

Graviditet var et sterkt incitament for ekteskap, men ikke alle forhold ble altså like godt mottatt av omgivelsene. Gikk barna imot familiens ønske i makesøkinga, kunne utfallet fort bli en uekte fødsel. I leiermålssaka mot Mikkell Knutsen Hovet på 1760-tallet kom det fram at et av vitnene hadde spurt Mikkell ”om han vilde have eller ægte Guro Aslaks Datter; hvor til han den tilsvarede, jo han vilde noch ægte hende, dersom at hans Moder Døde der icke ville tillade ham noget ægteskab, [og om han fikk] en Plads hvor han vilde Boe med hende”.⁷¹ Guro og Mikkell ser ut til å ha vært rundt førti år gamle og burde i hvert fall aldersmessig ha vært klare for å etablere seg. Mikkells far var død om lag ti år tidligere, og gården Mikkell var født på hadde etter en langvarig konflikt endt hos en fetter på 1740-tallet.⁷² Uten verken støtte fra familien eller eget levebrød var mulighetene til å stifte familie svært begrensa.

⁶⁶ Hoff 1995, s. 61.

⁶⁷ Sogner 1990, s. 53.

⁶⁸ Bull, Hans Henrik: *Pregnancy as a marriage strategy? Illegitimacy, pregnant brides and parental control concerning children's marriage in Rendalen, Norway 1730-1900*, upublisert paper presentert i Chicago på The 29th Meeting Of The Social History Association, november 2004, s. 2. Bull disputerte høsten 2006 for doktorgraden, men avhandlingen kom for sent til at jeg kunne dra nytte av den her: *Marriage decisions in a peasant society: the role of the family of origin with regard to adult children's choice of marriage partner and the timing of their marriage in Rendalen, Norway, 1750-1900*, Oslo 2006.

⁶⁹ Bull 2004, s. 10.

⁷⁰ Skar 1997: bd. II, s. 66.

⁷¹ Tb 8: 325. Det hører riktignok med til historien at Mikkell tvilte på at det var han som var far til Guros barn, se s. 71.

⁷² Mikkells mor hadde vært gift tidligere, og ifølge Ryningen var det en nevø av hennes første mann som overtok gården etter en langvarig konflikt. Ryningen, Alfred: *Gards- og ættesoge Hylestad*, 1985: bd. II, s. 198-203. Guro kom trolig fra Tveit i Bygland og ser ut til å ha gifta seg i 1769, hun var da om lag 45 år. Ryningen 1985: bd. I, s. 249; Vollen 2003: bd. II, s. 211.

Uekte barn – resultat av løsere seksuelle forhold?

I en sosialstatistisk undersøkelse fra begynnelsen av forrige århundre skriver Nicolai Rygg at uekte barn i Setesdal oftere var resultat av løse og flyktige forbindelser enn faste forhold, og at disse ”som oftest Følge af Drikkelag, hvor baade Mænd og Kvinder drikker. Skikken er, at har man først lovet Ægteskab, indgaaes det.”⁷³ Heller ikke på 1700-tallet ser det ut til at alle seksuelle forhold har vært innleda med tanke på ekteskap, og noen barn var nok resultat av forhold av en noe løsere karakter. Enkelte kvinner synes å ha fått barn med menn som allerede var gift, noe som dermed utelukka ekteskap. Andre har derimot trolig levd i mer eller mindre permanente samboerforhold – Inger Kristensdatter og Ole Arnesen Hoftuft fikk i hvert fall to sønner sammen på 1760-tallet.⁷⁴ Kanskje er det disse Reidar Bolling refererer til når han nevner at det var et par i Valle som levde i konkubinat.⁷⁵ Det kan imidlertid ha ligget økonomiske årsaker til grunn for at paret ikke inngikk ekteskap. Både Inger og Ole var trolig i midten av tjuårene da de fikk sitt første barn, men Ole var yngst i en søskenflokk som mista foreldrene svært unge, og utsiktene til levebrød har nok vært dårlige – kanskje var planen hele tida å inngå ekteskap så snart mulighetene lå bedre til rette, men Inger døde trolig i 1769.⁷⁶

Kari Telste understreker at det er vanskelig å se ekteskap og løsaktighet som to strengt adskilte kategorier. Gjennom nattefrieriet tillot lokalsamfunnet kontakt mellom ugifte kvinner og menn, og dersom kvinna godtok mannens ekteskapsløfte, kunne hun heller ikke avvise ham seksuelt.⁷⁷ Som ledd i makesøkinga var førekteskapelig seksualitet sosialt akseptert, og

[u]t fra dette handlet kvinner både riktig og galt, både rett og vrangt, avhengig av resultatet av handlingen. Et seksuelt forhold ble først ”vrangt” når mannen brøt sitt ekteskapsløfte. Kvinnen som ble gift, og en ugift mor kan i utgangspunktet ha handlet helt likt. Konsekvensene av handlingen ble likevel vidt forskjellige.⁷⁸

Vi kan også tenke oss at disse løftene ikke alltid var like uttalte. Kanskje kunne kvinna tolke mannens signaler feil, kanskje ga han henne forventninger han ikke hadde tenkt å følge opp.⁷⁹

Rettsprotokollene viser at flere av sakene som kom opp på tinget i Setesdal på 1720- og begynnelsen av 1730-tallet var blitt behandla ved konsistorialretten, en domstol som dømte i ekteskapsaker, for eksempel ved beskyldninger om brutte ekteskapsløfter. Fram til 1734 hadde uberykta kvinner rett til ekteskap eller økonomisk kompensasjon fra barnefaren, selv

⁷³ Rygg 1907, s. 114.

⁷⁴ KbV: 1763, 1769.

⁷⁵ Bolling skriver: ”I Valle levde eit par i kammerat-ekteskap utan å ville ha kyrkjeleg vigsle. Dei vart lyst i bann tre sundager i rad før dei bøygde seg.” Dette skal ha skjedd på 1760- eller 1770-tallet, så det er mulig at paret var Ole og Inger, men de inngikk nok aldri ekteskap. Bolling, Reidar: *Kyrkjeliv i Christianssand stift i attande hundreåret*, Oslo 1947, s. 144.

⁷⁶ Gården var gått til en onkel som skulle ta seg av Ole og søsknene til de fylte 15. Ryningen 1987: bd. V, s. 85-86, 112-113.

⁷⁷ Telste 1993, s. 110, 130.

⁷⁸ Telste 1993, s. 110.

uten klart løfte om ekteskap.⁸⁰ Beskyldninger om brutte ekteskapsløfter kan tyde på at partene ikke alltid hadde samme forventninger når de gikk inn i et seksuelt forhold. Det er imidlertid problematisk å si noe særlig ut over dette da forhandlingsprotokollene fra konsistorialretten i Christiansand mangler for tidsrommet 1726-1734. Når det i rettsprotokollene henvises til vitneutsagn eller forelegg fra domstolen, refereres heller ikke innholdet nærmere.⁸¹

Ifølge loven var det kun uberykta kvinner som hadde rett til erstatning som følge av brutte ekteskapsløfter; ddet er derfor lite trolig at kvinner med dårlig rykte søkte oppreisning på denne måten. Ingeborg Gunnulvsdatter Myrum møtte i februar 1731 på tinget i Valle for å få skussmål fra allmuen, og "[s]amptlige tilstædeværende svarede, at de aldrig andit [om] hende har vist eller hørt, end hvad got og skuseligt været haver [...] ey heller det allerringeste om hende hørt, før nu hun av Kidil Myrum eftter sin aabenbare bekiændelse skall være besovet".⁸² I oktober 1731 stevna så Ingeborg inn Kjetil på tinget.⁸³ Han kunne ikke huske å ha begått leiermålet, men innrømte at han "personlig præsenterede sig udi præstens Huus i tancke at staae aabenbare Skriffit for Forseelsen".⁸⁴ Ingeborg hadde tidligere tjent hos Kjetils foreldre, men hadde slutta, angivelig på grunn av hans pågåenhet. På tinget kom det fram at han i flere år hadde vist interesse for Ingeborg, og flere kvinner hun tidligere hadde tjent med fortalte at Kjetil, noen ganger alene, andre ganger sammen med andre menn, hadde oppsøkt jentene natterstid, uten at de kjente til at noe usømmelig var skjedd. Ingeborg kom seinere til Tveiten, og etter et fuktig lag hadde Kjetil kommet opp til jentene på trevet. Den andre jenta som sov der gikk imidlertid snart inn og fortalte at Kjetil var så full at hun ikke kunne ligge der. Jeg kjenner altså ikke til hvordan saka ble behandla i konsistorialretten, men kanskje kom paret til enighet om et økonomisk forlik. Ingeborg gifta seg i hvert fall med en annen i 1734.⁸⁵

I forbindelse med en troløvelse våren 1732 opplyses det at det over den kommende brudgommen, Orm Salvesen Sordal, tidligere "var gaaet Consistorial Dom, der forbant ham til at ægte Birte Aamonsdaatter som hand hafde besvangret".⁸⁶ I januar var det blitt tatt opp et tingsvitne "der bevise, at hand med bemte Birte Aamonsdaatter var foreenet og hafte hende for sine pretensioner fornøyet", og det ble lagt fram godkjenning fra både stiftamtmanden og

⁷⁹ Se eksempelet med Gunild Gundersdatter Kile og Tellef Åsulvsen Bygland, s. 79.

⁸⁰ Johansen 1991, s. 8. Ei forordning av 5. mars 1734 kom til å modifisere disse rettighetene, som var nedfelt i NL 6-13-4 og 6-13-5, og Johansen finner at konsistorialrettene fra 1735 og utover nesten helt slutta å behandle saker som angikk brutte ekteskapsløfter og jomfrukrenkelse. For utfyllende lesning om brutte ekteskapsløfter, se også Telste 2000.

⁸¹ Jeg kjenner ikke til hvorfor det er en lakune i kildematerialet her, men kanskje gikk forhandlingsprotokollene tapt i brann eller lignende. Kapitelsbok 4 slutter i hvert fall i 1726, mens kapitelsbok 5 tar til i 1734.

⁸² Tb 4: 423.

⁸³ Tb 4: 461-466. På tinget ble et forelegg fra konsistorialretten, datert 14. september, lagt fram. Innholdet gjengis ikke.

⁸⁴ Tb 4: 465.

⁸⁵ Ryningen 1987: bd. III, s. 237.

⁸⁶ KbB: 1732. Paret hadde tjent sammen hos presten, og i mai 1727 aborterte Birte, to-tre måneder på vei. Tb 4: 185-188.

biskopen om dommens opphevelse og tillatelse til giftermål.⁸⁷ Det ser ut til at Birte fikk 30 rd. i kompensasjon fra Orm, og kanskje inngikk også hun ekteskap med en annen relativt raskt – ei kvinne ved navn Birte Åmundsdatter Sordal gifta seg i hvert fall et knapt år seinere.⁸⁸

Gjennom hjemgifta gjenvant kvinna på mange måter æren. Hun hadde riktignok fått et barn utenfor ekteskap, men fikk vist at hun var blitt besvangra med forventninger og kanskje også konkrete løfter om ekteskap. Hun hadde således fulgt normene, og mulighetene for å inngå ekteskap med en annen enn barnefaren ser ut til å ha vært gode. Kvinner med dårlig rykte ble nok derimot sett på som lite aktuelle ekteskapspartnere og har nok også i større grad risikert tilnærmelser fra menn som ikke hadde seriøse hensikter. Telste finner at få kvinner i Ringerike og Hallingdal fikk flere uekte barn, noe som ”tyder på at ugifte mødre gjorde så godt de kunne for å reetablere og holde fast ved sin ære. På den måten kunne de fortsatt ha en sjanse på ekteskapsmarkedet.”⁸⁹ Som jeg kommer tilbake til i kapittel 7, var det heller ikke i Setesdal spesielt vanlig å få flere barn utenfor ekteskap. Enkelte fikk likevel flere barn, og særlig menns leiermål var ofte konstantert i tid; noen fikk både to og tre barn i løpet av få år, noe som vitner om at dette var menn som har vært inne i en aktiv makesøkingsperiode.

Problemer med kvantifiseringa av illegitimiteten

En gjennomgang av kirkebøkene viser at illegitimiteten i Setesdal lå på 2,6 % i årene 1725-1815. Dette tallet, illegitimitetskvotienten, inkluderer imidlertid ikke alle som var født utenfor ekteskap, og i den videre undersøkelsen har jeg derfor også inkludert noen barn som gjennom andre innførsler eller kilder har vist seg å være uektefødte. I rettsprotokollene fra bygdetinget dukker det for det første opp fire barn som var født i dølgsmål, og som naturlig nok aldri ble døpt. Et annet eksempel ser vi i kirkeboka; i romjula 1798 ble Ånund Salomonsen begravd i Valle, åtte dager gammel. Ånund var født utenfor ekteskap, men ettersom han ”alleene var hiemedøbt”, var han ikke registrert i dåpslistene.⁹⁰ Anlaug Ormsdatter Viki fikk tvillinggutter i 1779 og hevda at hun var blitt besvangra under løfte om ekteskap. I forbindelse med dåpen skal presten ha spurt Ole Drengsen Hoftuft om han ville ekte Anlaug, ”hvor til han svarede aldeeles Nej”.⁹¹ Anlaug og Ole gifta seg aldri, men guttene ble likevel døpt ekte. Barna døde små, og heller ikke i forbindelse med begravelsene har presten notert at de var født utenfor ekteskap. Det ble heller ikke reist leiermålssak på tinget, men saka dukker opp i fogdearkivet i

⁸⁷ KbB: 1732; Tb 4: 497-499.

⁸⁸ Tb 4: 499. Ei anna kvinne ved navn Birte Åmundsdatter inngikk ekteskap i april 1733. KbB: 1733; KbV: 1733.

⁸⁹ Telste 1993, s. 223.

⁹⁰ KbV: 1798.

⁹¹ RF: 209. Eksekusjoner: 30. oktober 1781; KbV: 1779.

forbindelse med inndriving av oppfostringsbidrag og er derfor inkludert i undersøkelsen.

Temaet for denne oppgaven er utenomekteskapelig seksualitet, og den omfatter derfor ikke par som fikk barn før eller for tidlig etter vielsen, så lenge barnet ble døpt som ekte. Gjennom dåpen markerte presten forskjell på barn født i og utenfor ekteskap. Retningslinjene var imidlertid uklare, og barn av foreldre som ikke var trolova kunne av og til bli registrert som ekte. I gards- og ættesogene får vi kjennskap til ei sak som belyser problematikken. I 1733 døde sogneprest Berg i Valle ei jente, Gunvor Såvesdatter, som ekte. Foreldrene var ikke gift, og mora døde like etter fødselen. I skiftet etter barnefaren kom det fram at presten hadde sagt at barnet likevel skulle betraktes som ektefødt fordi foreldrene hadde gått med gifteplaner.⁹² Gunvor er på bakgrunn av dette utelatt fra den videre undersøkelsen, og vi ser at prestens innføringspraksis vil kunne ha en viss innvirkning på illegitimiteten i et område. Enkelte par inngikk ekteskap til dels lenge etter fødselen og legitimerte slik barnet i etterkant. Disse barna er derimot tatt med i undersøkelsen, ettersom samtida i utgangspunktet hadde klassifisert disse barna som uekte. Basert på mine utvalgskriterier – barn registrert som uekte ved dåpen, i tillegg til barn som gjennom andre kilder viser seg å være uektefødte – finner jeg at det i perioden mellom 1725 og 1815 ble født minst 190 barn utenfor ekteskap i Setesdal.

Avslutning

Illegitimiteten i Setesdal var generelt lav gjennom hele 1700-tallet, og området fødte seg inn i et sørvestnorsk mønster med få utenomekteskapelige fødsler. Seksuelle forhold mellom ugifte var sannsynligvis vanlige også i dette området, men har nok i stor grad vært knytta opp til makesøkingsprosessen. Vi ser at de uekte barnas foreldre kom fra ulike sosiale sjikt, men illegitimitetsøkningen fra slutten av 1700-tallet ser hovedsakelig ut til å skyldes at de lavere sosiale lag fikk større problemer med å institusjonalisere forholdene gjennom giftermål, trolig på grunn av økt sosial og økonomisk differensiering. Fenomenet har ingen enkel forklaring, verken for Setesdal eller landet generelt. At presten i 1727 noterte at han hadde døpt ”nok et u-ægte Løssbarn” viser imidlertid at barn født utenfor ekteskap ble oppfatta som et problem, i hvert fall fra styresmaktens side.⁹³ I de neste kapitlene vil jeg derfor se nærmere på hvordan de geistlige og verdslige sanksjonene mot leiermål ramma ugifte foreldre i Setesdal.

⁹² Ryningen 1987: bd. IV, s. 558.

⁹³ KbV: 1727.

4. Offentlig skrifte – en kontroll som ikke ramma alle?

3. oktober 1728 stod Ellen Salvesdatter Stavenes fra Bykle offentlig skrifte ”for begangen Leyermaal med soldaten Halvor Lidvorsen Myrom.”¹ Skriftemålet bestod som sanksjon mot leiermål fram til 1767, da det ble erstatta med åtte dager på vann og brød.² Denne geistlige delen av leiermålsstraffen skulle i utgangspunktet ramme alle som fikk barn utenfor ekteskap, og dersom kirka var effektiv i oppfølginga av leiermål, vil det være naturlig å anta at trusselen både om offentlig skriftemål og tiltale på tinget har virka kontrollerende på lokalsamfunnets seksualitet.³ Undersøkelser har derimot vist at langt fra alle ugifte foreldre stod skrifte, og at sanksjonen ramma kvinnene hardest.⁴ Dette var tilfellet også i Setesdal. Av ulike årsaker ser under halvparten av leiermålssynderne ut til å ha skriften, og kvinnene var også her i flertall. Halvor Lidvorsen Myrum skriften ikke for leiermålet. Soldater var som tidligere nevnt fritatt for sivil rettsforfølgelse ved første forseelse, og slapp dermed unna både bøter og skriftemål.

Skriftemålet – en skamstraff?

Lisabet Risa har karakterisert straffene for leiermål som skamstraffer.⁵ Hvor skamfullt det offentlige skriftet ble følt har nok variert fra område til område, alt etter hvor fordømmende prest og lokalsamfunn opptrådte. Om vi tar i betraktning måten offentlig skriftemål – også kalt åpenbart skrifte, kirkas disiplin eller ”publice absolution” – ble gjennomført på, virker det likevel rimelig å anta at det vanligvis knytta seg mye skam til skriftemålet. Halvor Bergan peker samtidig på at det offentlige skriftet endra karakter utover på 1600-tallet. Fra å være en nådehandling mot syndere, med vekt på tilgivelse og gjeninnlemmelse i menigheten, ble skriftemålet i stadig sterkere grad prega av tvang og straff, ”andre til skrekk og advarsel.”⁶

Kirkeritualet av 1685 ga retningslinjer for når og hvordan det offentlige skriftet skulle gjennomføres. På bygda skulle skriftet foregå søndag etter prekenen. Synderen var da blitt

¹ KbV: 1728. Bergan ser nærmere på de ulike typene skriftemål: Enkeltskriftemål foregikk privat med presten, mens alminnelig skriftemål ble foretatt i felleskap. I tillegg ble offentlig – åpenbart – skrifte brukt for å tukte syndere og bringe dem tilbake til det kirkelige fellesskap. I denne oppgaven brukes skrifte og skriftemål utelukkende om det offentlige skriftet. Bergan, Halvor: *Skriftemål og skriftestol. Skriftemålet i Den norske kirke fra reformasjonen til idag*, Oslo 1982, s. 26.

² Forordning av 8. juni 1767. Bestemmelsen ble oppheva ved ei forordning av 23. mai 1800.

³ Ved giftermål ble som tidligere nevnt bøkene satt betraktelig ned, og paret slapp å stå offentlig skrifte for leiermålet.

⁴ Se blant annet Telste 1993, s. 97; Aune 1994, s. 43-44 og Hoff 1995, s. 76.

⁵ Risa 1974, s. 108, 110. Om det offentlige skriftet som skamstraff, se også for eksempel Bergenlöv 2004, s. 127-128, 252.

⁶ Bergan 1982, s. 48.

lyst i bann av presten og utestengt fra sakramentet.⁷ Presten fortalte menigheten at en synd var begått og oppmuntra de frammøtte til å be for synderen. Etter at en spesiell salme var sunget, satte den som skrifta seg på kne i kordøra. Vedkommende måtte svare på prestens spørsmål, og ugifte mødre oppgi navnet på barnefaren. Den skriftende vendte seg så mot menigheten og angra sine synder. Synderen fikk deretter absolusjon for sine handlinger, kunne på ny delta i nattverden og var igjen en del av det kirkelige fellesskap.⁸ Leiermål var ikke den eneste årsaken til at folk skrifta offentlig, men i tråd med funn fra andre deler av landet viser det seg at de fleste som skrifta i Setesdal hadde forbrutt seg mot det 6. bud.⁹ I tillegg skrifta enkelte for å ha holdt seg borte fra nattverdssakramentet eller for å ha ligget i hjel barnet sitt.¹⁰

Undersøkelser har vist at ugifte mødre ofte følte det som en påkjenning å gå gjennom skriftemålet, og å utlegge barnefaren foran menigheten. Kari Telste forteller blant annet om ei kvinne fra Hønefoss som gråt og klaget seg kvelden før hun skulle stå skrifte fordi hun visste at mannen hun utla kom til å benekte farskapet.¹¹ Også blant enkelte samtidige rettslærde og geistlige ble offentlig skrifte sett på som en vanærende straff, og det ble påpekt en mulig sammenheng mellom den strenge sedelighetslovgivningen og omfanget av kvinner som fødte i dølgsmål.¹² Peder Hersleb, biskop i Akershus på 1730-tallet, var negativ til at prestene brukte skriftet som en straff. Han reiste rundt på landsbygda og overvar gudstjenester i skjul, og mente at årsaken til at så mange kvinner i stiftet drepte barnet sitt kunne ha sammenheng med ”den Afskye de har for den Publique Absolution, at saadant kommer deraf, at Præsterne i den Absolution skielder, beskiemmer, forbittrer og forhærder dem meere, end omvender og bedrer dem”.¹³ I likhet med flere andre reagerte Hersleb også på dispensasjonsordningene overfor soldater, og han mente at sanksjonen først og fremst ramma ”stakkels fattige gemene Kvindfolk, Bondepiger, Tjenestepiger” – de svakeste i samfunnet – og så helst at bruken ble gjort mer rettferdig.¹⁴

⁷ Aune 1994, s. 41.

⁸ Bergan 1982, s. 46. For ytterligere detaljer rundt skriftemålet, se Bergan 1982. Kirkeritualet av 1685 gjengis i Schous forordninger, som er tilgjengelig på internett: <http://www.hf.uio.no/PNH/schou/hovedside.html>.

⁹ Se for eksempel Risa 1974, s. 17; Bergan 1982, s. 53; Telste 1993, s. 97 og Hoff 1995, s. 75.

¹⁰ For eksempel stod Kristine Osmundsdatter Nomeland fra Valle i 1787 offentlig skrifte fordi hun ”ved U-forsigtighed havde lagt sit, uden for ægteskabavlede uægte barn ihel.” Sønnen Osmund døde 14 uker gammel. KbV: 1787.

¹¹ Telste 1993, s. 96-97. Se også Telste 2000, s. 117.

¹² Risa 1974, s. 1, 59; Nielsen 1982, s. 118, 176-177, 184.

¹³ Sitatet er henta fra Risa 1974, s. 59.

¹⁴ Risa 1974, s. 57-62.

Også nyere forskning har pekt på en mulig sammenheng mellom fødsler i dølgsmål og hvordan prestene gjennomførte skriftemålet. Risa konkluderer med at leiermålssanksjonene var svært skamfulle, og hevder det på bakgrunn av dette var ”naturleg at mange ugifte mødre nytta den mest nærliggjande utvegen til å sleppa sanksjonane [...] Denne utvegen var barnefødsel i dølgsmål eller å drepa barnet.”¹⁵ Mine kilder gir derimot ikke belegg for å hevde at det har vært en slik sammenheng – ingen kvinner stod tiltalt for fødsel i dølgsmål i Setesdal i perioden 1725-1767. Av fire registrerte dølgsmålssaker kom tre opp på tinget i årene 1768-1780, og den siste kvinna stod tiltalt i 1809. Disse sakene vil forøvrig bli behandla nærmere i kapittel 6. Kanskje kan enkelte kvinner ha lykkas med å føde barnet sitt i skjul, gjemme unna liket og unngå anmeldelse, men det er lite som tilsier at det ble vanskeligere å føde i lønn etter at skriftet falt bort som sanksjon. Selv om skriftemålet sannsynligvis også i Setesdal fungerte som en skamstraff, er det altså ingenting som tyder på at det å måtte stå offentlig skrifte var tilstrekkelig skamfullt til at kvinner tydde til så drastiske utveier som å drepe barnet sitt.

Omfanget av offentlig skrifte i Setesdal

I perioden mellom 1725 og 1767 ble 56 barn i Setesdal registrert som uekte i forbindelse med dåpen. Blant disse finner vi tre tvillingpar, så totalt brakte 53 ugifte par barn til dåp i dette tidsrommet. En gjennomgang av listene over dem som ble ”publice absolvert” viser at 52 personer måtte skrifte for leiermål i samme periode, en klar overvekt av disse var kvinner:

Tabell 4.1.: Antall personer som stod offentlig skrifte i Setesdal 1725-1767, fordelt på kjønn og prestegjeld.

	Valle prestegjeld	Bygland prestegjeld	Totalt
Kvinner	17	21	38
Menn	4	10	14
Totalt	21	31	52

Kilde: Kirkebøker fra Valle og Bygland.

Det viser seg imidlertid å ikke være nøyaktig sammenfall mellom disse to gruppene. Elleve av dem som stod åpenbart skrifte for leiermål i Setesdal, sju kvinner og fire menn, ser ikke ut til å ha brakt barn til dåp. I praksis ble det nok svært sjeldent skrifta for seksuelle forhold som ikke resulterte i graviditet, men først ved et reskript av 30. november 1759 ble det presisert at leiermål kun var straffbart dersom kvinna ble gravid.¹⁶ Det er nok likevel mer sannsynlig at det i slike tilfeller har vært snakk om dødfødsler eller at barnet døde før det rakk å komme til

¹⁵ Risa 1974, s. 110. Se også Nielsen 1982.

dåp. I 1727 skrifta Birte Åmundsdatter og Orm Salvesen i Bygland for leiermål, uten at noe barn synes å ha blitt døpt. Fra ei sak på tinget året etter ser vi at Birte hadde ”farit ilde”, altså abortert, få måneder inn i svangerskapet.¹⁷ Vi kan heller ikke se bort fra at enkelte par døpte barnet sitt utenfor Setesdal, men at de likevel har skrifta for leiermålet her.

Ved å sammenholde navnene på kvinner og menn som skrifta for leiermål med de uektedøpte barnas foreldre, finner jeg at prestene i Setesdal har kjent til minst 60 par – 120 personer – som i utgangspunktet dermed risikerte kirkas disiplin.¹⁸ Imidlertid måtte bare 63 % av kvinnene og 23 % av mennene i praksis utstå den geistlige straffesanksjonen. I motsetning til blant annet Randi Holden Hoff har jeg i min undersøkelse som nevnt valgt å også inkludere personer som skrifta for leiermål uten at det ble døpt noe barn.¹⁹ Dersom vi kun ser på kvinner og menn som brakte uekte barn til dåp, er skrifteandelen enda lavere og ligger på 59 % for mødrenes del og 19 % for fedrene. Dette passer ikke inn med Lisabet Risas teori om at dåpsplikta i praksis gjorde det umulig for kvinner å slippe unna kirkas disiplin.²⁰ Hvordan var så omfanget av offentlig skrifte i Setesdal sammenligna med andre undersøkte områder?

Undersøkelser fra Stavanger, Christiania, Bergen og Trondheim viser at nesten alle de ugifte mødrene i første halvdel av 1700-tallet stod offentlig skrifte for leiermålet, mot en brøkdel av fedrene.²¹ Blant annet finner Risa i sin studie av Stavanger amt at kvinner i realiteten ikke hadde noen legitim mulighet til å slippe skriftemålet; mindre enn to prosent av kvinnene hun har undersøkt unngikk å stå skrifte.²² Sølvi Sogner finner tilsvarende at offentlig skrifte var vanlig praksis ved leiermål i Vår Frelsers menighet i Christiania på 1730-tallet, og at det for kvinnenens del ble fullt ut gjennomført – unntaket var et fåtall som fikk kongelig dispensasjon. Til sammenligning skrifta knapt 7 % av barnefedrene i samme periode.²³ Det ser ut til å tre fram et vagt mønster, der skillet går mellom by- og landområder. Både i Setesdal, Ringerike og Hallingdal og i Nedre Telemark sorenskriveri var andelen av de ugifte mødrene som skrifta langt lavere enn i de omtalte byområdene.²⁴ Dessuten stod flere av barnefedrene åpenbart skrifte på landsbygda. For eksempel finner Kari Telste at om lag to av

¹⁶ Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 96.

¹⁷ KbB: 1727; Tb 4: 185-188.

¹⁸ Antall par som fikk barnet sitt døpt uekte i perioden 1725-1767 var 53, tre av disse fikk tvillinger. Til dette tallet har jeg så lagt de sju parene der en eller begge parter skrifta offentlig uten at det ble døpt noe barn. Enkelte personer fikk flere uekte barn, for eksempel skrifta Guro Hage for tre leiermål på 1720- og 1730-tallet. Ettersom en skulle skrifte for hvert leiermål en begikk, regner jeg da Guro som tre personer – antall enkeltpersoner som skrifta offentlig er derfor i virkeligheten noe lavere.

¹⁹ Hoff 1995, s. 76.

²⁰ Risa 1974, s. 49-50.

²¹ Risa 1974, s. 55; Sogner 1980, s. 116; Nedrebø, Yngve: ””Til sin Barnefader udlagde hun...””. Reelle eller fiktive barnefedre for utenomekteskapelig fødte barn i Bergen 1668-1880” i *Heimen*, 1-1995, s. 25 og Heyler 1998, s. 86.

²² Risa 1974, s. 55. Risa beregner riktignok denne andelen ut fra rettsprotokoller og regnskaper, ikke kirkebøkene, se note 28.

²³ Sogner 1980, s. 116.

²⁴ Telste 1993, s. 97; Aune 1994, s. 43.

tre ugifte mødre i Nes og Norderhov prestegjeld skrifta, mot hver tredje ugifte barnefar.²⁵

Årsaken til disse forskjellene i skriftemålspraksis synes noe uklare, men når det gjelder menn, så var andelen soldater, sjøfolk og bortreiste fedre til dels svært høy i byene. Disse gruppene utgjorde rundt 70 % av de oppgitte barnefedrene både i Christiania, Bergen og Trondheim.²⁶ Kristiansund skiller seg ut fra de andre undersøkte byområdene. Hoff finner at 65 % av mødrene og 20 % av fedrene til uekte barn i Kristiansund i perioden 1742-1767 måtte stå offentlig skrifte, tall som ikke skiller seg spesielt fra Setesdal. I motsetning til de tre andre byene var Kristiansund ingen garnisonsby, og andelen soldater blant fedrene var betydelig lavere.²⁷ I sin undersøkelse av Stavanger amt har Lisabet Risa sett på henholdsvis Stavanger by og Jæren og Dalane fogderi, og også her synes tendensen å gjøre seg gjeldende: En større andel av fedrene i landdistriktet enn i byen gikk gjennom det offentlige skriftet.²⁸

Årsaker til at ugifte foreldre unngikk offentlig skriftemål

Kirkebøkene viser altså at svært mange av dem som begikk leiermål i Setesdal i tida fram mot 1767 slapp å stå offentlig skrifte for lovbruddet. Hadde disse personene lovlige grunner for ikke å måtte bekjenne sine synder foran menigheten, eller kan det ligge andre årsaker til grunn for at mer enn halvparten av de ugifte foreldrene unngikk denne geistlige sanksjonen?

Ifølge NL 6-13-1 slapp ugifte foreldre å stå offentlig skrifte om de inngikk ekteskap. En gjennomgang av kirkebøkene viser riktignok at folk skrifta alt fra tre-fire måneder før, og helt opp til ni måneder etter barnedåpen, men det ser ikke ut til at mer enn to-tre foreldrepar gifta seg såpass raskt etter fødselen at dette kan være årsaken til at de slapp å skrifte. Noen par inngikk først ekteskap etter de hadde stått åpenbart skrifte, mens andre gifta seg såpass lenge etter dåpen at giftermålet i seg selv ikke kan forklare mangelen på skriftemål. Som vi så i forrige kapittel var andelen barn legitimert i etterkant lav i Setesdal, og dersom muligheten var til stede, så har nok de fleste gifta seg før fødsel og dåp. Jeg har som nevnt ikke undersøkt barn som ble født for tidlig etter foreldrenes giftermål og kan dermed ikke si hvor mange som unngikk å skrifte på bakgrunn av at de gifta seg *før* fødselen, slik at barnet ble døpt som ekte.

Både kvinner og menn kunne dessuten søke kongelig bevilgning om fritak fra offentlig skrifte, men dette var kostbart og har nok i realiteten bare blitt benytta av de mer velstående

²⁵ Telste 1993, s. 97.

²⁶ Sogner 1980, s. 117; Nedrebø 1995, s. 27 og Heyler 1998, s. 79.

²⁷ Hoff 1995, s. 76, 80.

²⁸ Risa 1974, s. 33. Det er imidlertid ikke bevart kirkebøker for hele Stavanger amt i Risas undersøkelsesperiode, og undersøkelsen hennes av offentlig skrifte bygger derfor på rettsprotokoller og prestenes innberetninger til fogden. Risa 1974, s. 7-8, 18. Risa antar for eksempel at menn som ble dømt for leiermål på tinget uten at åpenbart skrifte nevnes, allerede hadde gått gjennom dette før dommen falt. Risa 1974, s. 19, 48. For Setesdal viser det seg at disse premissene ikke

foreldrene.²⁹ Lisabet Risa finner at bare en person i Stavanger, en apoteker, søkte om slikt fritak i den perioden hun har undersøkt.³⁰ 23. desember 1735 kom ei forordning som sa at ingen som etter loven skulle utstå kirkas disiplin skulle unnslippe dette, med mindre vedkommende fikk kongelig dispensasjon.³¹ Forordninga ser imidlertid ut til å ha fått liten praktisk betydning, og Yngve Nedrebø finner at de fleste menn som begikk leiermål i Bergen fremdeles slapp å skrifte, selv uten søknad om fritak.³² Selv om Randi Holden Hoff peker på at frikjøpingssummen nok kunne reduseres, så var befolkningen i Setesdal nesten uten unntak av bondestand. Det er dermed vanskelig å tenke seg at særlig mange hadde økonomiske muligheter til å søke om fritak i tillegg til å betale høye bøter.³³ Ingen av kirkebøkene fra området opplyser om personer som har søkt eller fått kongelig dispensasjon, men vi kan likevel ikke se helt bort fra at dette kan ha forekommet også her, for eksempel ved at bedrestilte bønder har søkt om fritak på vegne av barna for å skåne familien for skam.³⁴

Etter NL 6-13-5 kunne menn frasi seg falske beskyldninger om farskap ved å avlegge nektingsed på tinget. Minst tre av de utlagte barnefedrene i Setesdal mellom 1725 og 1767 avla slik ed, og de slapp dermed unna både leiermålsbøter og offentlig skrifte.³⁵ I juni 1756 stevna fogden inn Tore Olsdatter Steingarden fra Valle for leiermål. Hun tilstod leiermålet og utla Augund Bø som barnefar, men ”Ougen Bøe var tilstæde og benægtede sigtelsen.”³⁶ Om dette betyr at han avla nektingsed er jeg noe usikker på, men seks dager seinere skrifta Tore for leiermål med Lars Jakobsen fra Ulefoss, som trolig var bosatt i Valle.³⁷ Jeg ser nærmere på bruken av nektingsed og problemet med eventuelle falske barnefedre i neste kapittel. Som nevnt i kapittel 2, kom det på slutten av 1600-tallet flere lovendringer som fritok militære fra bøter og skrifte ved første leiermål. Denne dispensasjonspolitikken ble utvida i første halvdel av 1700-tallet, og et reskript av 3. februar 1738 slo fast at alle nye soldater skulle slippe sanksjonene såfremt de ikke kjente til kvinns graviditet på det tidspunktet de verva seg.³⁸

nødvendigvis stemmer – langt fra alle som ble dømt for leiermål på tinget stod offentlig skrifte.

²⁹ Et reskript av 19. mai 1683 slo fast at prisen for å kjøpe seg fri fra skriftet skulle økes til 20 rd. I tillegg måtte en ha gode skussmål fra allmuen. Aune 1994, s. 41. Se også Hoff 1995, s. 81-82.

³⁰ Risa 1974, s. 27.

³¹ Tranberg 1985, s. 168.

³² Nedrebø 1995, s. 25.

³³ Hoff 1995, s. 81.

³⁴ Eventuelle bevilgningssøknader til Kanselliet i København ville nok kommet fram gjennom en undersøkelse av supplikkene, men av kapasitetsmessige årsaker har jeg valgt å ikke forfølge dette videre. Jmf. Hoff 1995, s. 81.

³⁵ I forrige kapittel så vi at Gunild Halvorsdatter utla to fedre til sønnen Pål. Pål Halvorsen Dale avla ed på tinget, kanskje har også den første utlagte barnefaren, Bjørn Niklosen Flateland, avlagt ed. I tillegg sverga både Gunder Gjermundsen Flårenden og Ole Hoskuldson Horverak d.y. seg fri ved hjelp av nektingsed. Tb 5: 55a-b, 78; Tb 4: 611.

³⁶ Tb 7: 94b. Tore hevda imidlertid at hun ikke kjente til andre mulige barnefedre, og saka ble utsatt. På høsttinget kom det fram at Tore ”i mindelighed” hadde gjort opp leiermålsbøtene. Tb 7: 104b.

³⁷ KbV: 1756; Ryningen 1987: bd. III, s. 591, 641.

³⁸ Reskriptet ble imidlertid misbrukt, og ordninga ble trukket tilbake bare seks år seinere. Risa 1974, s. 30-31.

Kildene viser at minst åtte av barnefedrene i den aktuelle perioden var militære og dermed fritatt fra sivil rettsforfølgelse. Jeg har imidlertid ikke funnet det hensiktsmessig å undersøke hvorvidt soldatene var innrullert allerede da leiermålet må ha funnet sted, eller om dette kan ha blitt gjort i et forsøk på å unnslippe sanksjonene.

Gjennomgangen viser altså at enkelte av dem som begikk leiermål i Setesdal hadde lovlig grunn til å stå over skriftet. Samtidig ser vi at langt fra alle som kvalifiserte for ”publice absolution” synes å ha gått gjennom sanksjonen. Vi kan riktignok ikke se bort fra at menn har vært soldater uten at kildene opplyser om dette, eller at også setesdøler fikk dispensasjon. Et par av foreldrene døde dessuten såpass raskt etter fødselen at dette kan forklare hvorfor de ikke skrifta. Ble skriftemålet betrakta som en vanærende straff, vil det samtidig være naturlig at mange av de ugifte foreldrene søkte å unnslippe sanksjonen, og i tillegg til de ovennevnte fantes også andre årsaker til at leiermålssyndere i praksis unngikk å stå offentlig skrifte.

Etter NL 2-9-20 skulle skriftemålet gjennomføres der leiermålet var begått, dersom dette var mulig, og Risa finner at flere kvinner som rømte hjemstedet ble sendt tilbake for å skrifte.³⁹ Tre foreldrepar hørte ifølge kirkebøkene hjemme i andre prestegjeld, det samme er oppgitt for et par av de øvrige barnefedrene. Gunild Olsdatter fra Bygland lot for eksempel ”udlegge til Barnefader Ansthen Olesen neder Kleven af Lunds Præstegjeld”.⁴⁰ Hvor barnet var blitt unnfanga er selvfølgelig vanskelig å si, men kanskje har enkelte av de fremmede foreldrene stått skrifte for leiermålet i hjemsognet. Martha Halvorsdatter fra ”Løvedal” døde på sin side barnet hun fikk med korporal Lorentz Evensen Buchvald i Årdal kyrkje i Bygland, men skrifta to uker seinere for leiermålet i Valle prestegjeld.⁴¹ Vi kan ikke utelukke at også andre leiermålssyndere gikk gjennom det offentlige skriftet andre steder, utenfor Setesdal.

Enkelte unngikk kanskje skriftemålet fullstendig ved at de flytta eller rømte før presten fikk gjennomført sanksjonen. Ugifte mødre var nødvendigvis ofte mindre mobile enn menn. Fødselen kunne være hard, og det var gjerne kvinna som satt med forsørgeransvaret for det nyfødte barnet. Risa finner likevel at flere ugifte mødre rømte fra hjemsognet, enten før eller etter fødselen, og hun ser ikke bort fra at mørketallene enkelte steder var store, for eksempel ved at kvinnene dro utenlands.⁴² Det er vanskelig å si noe om hvor mange som rømte og slik unngikk å skrifte i Setesdal, men tatt i betraktning at flyttemønsteret i området var prega av flytting over relativt korte distanser, finner jeg det lite trolig at det kan dreie seg om et stort

³⁹ Risa 1974, s. 53.

⁴⁰ KkB: 1730.

⁴¹ KkB: 1745; KkB: 1745. Kanskje var Martha fra grenda Lauvdal i Årdal sogn i Bygland.

⁴² Risa 1974, s. 54.

antall. Samtidig ser vi at flere av kvinnene som skrifta for leiermål ikke synes å ha døpt noe barn, og verken kirkebøker eller tingbøker opplyser da heller om personer som har forlatt prestegjeldet før leiermålssanksjonene var gjennomført. Det at barnefedre slapp unna skriftemålet fordi de rett og slett var ukjente ser ikke ut til å ha vært særlig aktuelt i Setesdal – kirkebøkene gir i denne perioden alltid opplysninger om hvem som skulle være barnets far.⁴³

Det store avviket mellom lov og praksis når det gjelder bruken av offentlig skrifte som sanksjon mot leiermål i Setesdal henger altså sammen med flere forhold. Noen menn slapp unna skriftet ved å avlegge nektingsed, andre var innrullert i militæret og dermed fritatt sivil staffeforfølgelse. Enkelte par slapp muligens å skrifte som følge av at de inngikk ekteskap og slik i etterkant legitimerende forholdet. I de fleste tilfellene synes imidlertid årsakene mer uklare, og jeg vil videre i kapittelet antyde noen mulige alternative årsaker til hvorfor så mange av dem som begikk leiermål i Setesdal synes å ha unngått å stå offentlig skrifte for lovbruddet.

I motsetning til Kari Telste har jeg ikke funnet konkrete utsagn som viser at skriftemålet ble følt som en skamstraff i Setesdal.⁴⁴ Oppfatninga av skriftet og dets funksjon kan ha variert fra sted til sted, og kanskje ligger en av forklaringene på at mange i dalføret ikke stod skrifte nettopp her. Leiermålssanksjonene var nok tenkt å ha en preventiv funksjon, men dersom ikke lokalsamfunnet betrakta skriftemålet som en skamstraff, ville heller ikke sanksjonen fungere i tråd med kontrollaspektet. I så tilfelle har kanskje heller ikke prestene nødvendigvis vært like ivrige etter å gjennomføre denne geistlige delen av leiermålsstraffen. Folketallet i Setesdal var dessuten lavt, og lokalsamfunnet visste godt hvem som hadde fått barn utenfor ekteskap. Behovet for det offentlige skriftet kan dermed ha vært redusert, uavhengig av hvilket syn lokalbefolkningen hadde på utenomekteskapelig seksualitet. Når en så stor andel av de som begikk leiermål unngikk kirkas disiplin, virker det imidlertid sannsynlig at sanksjonen har blitt følt enda mer belastende for de få som faktisk måtte utstå den. Risa mener måten skriftet ble gjennomført på tyder på at det var selve skriftemålet, og ikke nattverdsforbudet, som ble følt som en straff.⁴⁵ Randi Holden Hoff peker samtidig på at det for mange nok også har vært vanskelig å ikke få ta del i kirkas sakramenter, at også dette kunne føles som en straff, og hevder at skriftemålet dermed muligens både var ”fryktet og ønsket av de ugifte foreldrene.”⁴⁶

⁴³ Jørgen Henrich Abel var sogneprest i Bygland i over 30 år, og i forbindelse med flere av de uekte barnas dåp på 1740- til 1760-tallet har han bare ført opp navnet på en av foreldrene, noen ganger mora, andre ganger faren. Navnet på den andre foreldereren kommer likevel fram i forbindelse med skriftemålet.

⁴⁴ Telste 1993, s. 96-97; Telste 2000, s. 117.

⁴⁵ Risa 1974, s. 11.

⁴⁶ Hoff 1995, s. 74-75. Heyler skriver at Cronberg har funnet flere eksempler i Sverige på at kvinner *ba* om kirketukt for igjen å kunne få ta del i det kirkelige felleskapet og opprettholde tilknytninga til Gud og Frelseren. Heyler 1998, s. 137.

Prestens rolle

Anne Aune finner at bare 58 % av dem som ble dømt for leiermål på tinget i Nedre Telemark soreskriver skrifta for lovbruddet. Sorenskriveren idømte aldri skriftemål, og Aune mener at "[d]et store spriket mellom dei som fekk bøter og talet på dei som skrifta offentleg, kan tyde på at prestane hadde kontroll over og i praksis styrte det offentlege skrifte. Dei kan ha tilteke seg makt til å avgjere kven som måtte skrifte offentleg og kven som slapp."⁴⁷ Presten spilte en sentral rolle i kontrollen av lokalsamfunnets seksualitet. Han hadde god oversikt over forholdene i bygda, og gjennom den lovfesta dåpen klassifiserte han barn som ekte eller uekte. I tillegg til dåpshandlinga innrapporterte presten leiermål til fogden, og det var han som forestod skriftet, ofte før dom var avsagt. Inntrykket av at presten hadde en relativt fri stilling når det kom til bruken av offentlig skrifte forsterkes om vi går ned på prestegjeldsnivå.

Selv om det er snakk om relativt få personer, så trer det fram klare skiller i bruken av offentlig skrifte som sanksjonsmiddel i området. I tabell 4.1. så vi at langt flere personer skrifta for leiermål i Bygland enn i Valle prestegjeld, samtidig var illegitimiteten noe lavere.⁴⁸ Om vi tar utgangspunkt i at totalt 60 par begikk leiermål i årene 1725-1767, skrifta 92 % av kvinnene i Bygland prestegjeld, mot bare 44 % i Valle. Tilsvarende tall for menn var 42 % og 11 % – ugifte foreldre løp altså langt større risiko for å måtte skrifte om de bodde sør i dalen.

Tabell 4.2.: Skriftemål fordelt på par og prestegjeld, basert på dåps- og absolusjonslister.⁴⁹

	Valle prestegjeld	Bygland prestegjeld	Totalt
Begge skrifta	3	10	13
Bare kvinna skrifta	13	12	25
Bare mannen skrifta	1	0	1
Ingen skrifta	19	2	21
Antall par totalt	36	24	60

Kilde: Kirkebøker Valle og Bygland.

Det var et noe høyere innslag av fremmede blant de ugifte foreldrene i Valle, men sett i forhold til antall par som begikk leiermål, var det om lag lik andel i de to prestegjeldene både av soldater, menn som avla nektingsed og av par som inngikk ekteskap. Dersom det forekom at setesdøler søkte kongelig bevilgning om fritak fra offentlig skrifte, er det lite trolig at dette

⁴⁷ Aune 1994, s. 44-45.

⁴⁸ Illegitimiteten i området var generelt lav – i perioden 1725-1767 lå den på 2,1 % for Valle prestegjeld og 1,3 % i Bygland.

⁴⁹ Jeg har her tatt utgangspunkt i hvor barnet ble døpt, og Martha Halvorsdatter Løvedal er derfor ført under Bygland prestegjeld, til tross for at hun gikk gjennom det offentlige skriftet i Valle. Barnefaren bodde sannsynligvis også i Bygland.

var vanligere i Valle enn i Bygland. Det ser altså ikke ut til at de tidligere nevnte årsakene kan forklare den store forskjellen i skriftemålspraksis mellom prestegjeldene.

Utsnitt av Lars Osas maleri "Barnedåp i Bykle kyrkje" fra 1916. Som en videreføring av tidligere bestemmelser om at det skulle markeres et skille mellom ekte og uekte barn, fastsatte NL 2-5-4 at ektefødte barn skulle døpes rett etter prekenen, mens barn som var født utenfor ekteskap først fikk komme til dåp etter ofringa, eller etter selve gudstjenesten. Det skulle heller ikke ofres i forbindelse med dåp av uekte barn.⁵⁰

Setesdal var et til dels vanskelig tilgjengelig område rent topografisk, og avstandene var lange både innenfor det enkelte sogn og mellom prestegjeldene. Kanskje har også dette spilt inn når det gjelder hvem og hvor mange som skrifta. Kirka i Bykle lå om lag tre mil fra prestegården i Valle, og for å komme dit måtte presten enten ta seg over den bratte og kronglete Byklestigen, eller ta ei lengre rute over fjellet. Han var lenge bare pliktig å holde gudstjeneste i sognet tre ganger i året, og var der da gjerne to søndager på rad.⁵¹ Tallene er for små til å si noe sikkert om dette, men vi kan ikke utelukke at enkelte av dem som skulle ha skrifta har sluppet unna ved at de rett og slett ikke var til stede når presten først var i bygda, og at de slik, i hvert fall om presten ikke var blant de ivrigste i tjenesten, etter hvert "forsvant" ut av systemet.

Peder Christophersen var prest i Bygland i starten av undersøkelsesperioden, og bare

⁵⁰ NL 2-5-4. Skillet mellom ekte og uekte barns dåp ble fjerna ved ei forordning av 13. juni 1771.

⁵¹ Gjerden, Knut og Bjørgulv Holen: *Gards- og ættesoge for Bykle*, Kristiansand 1966, s. 269.

seks av de tolv personene som begikk leiermål fram til han døde våren 1732 stod åpenbart skrifte.⁵² Ellers synes skriftemålene å fordele seg ganske jevnt utover, men ingen kvinner unngikk kirkas disiplin etter 1730. For Valle prestegjeld viser det seg derimot at nesten ingen leiermål begått på 1730-tallet endte med offentlig skrifte. Hans Berg var sogneprest i Valle mellom 1729 og 1738, og i løpet av hans virke ble det døpt ni uektefødte barn – inkludert ett tvillingpar – i prestegjeldet.⁵³ Samtidig skrifta bare en person for leiermål: Mons Kristensen ble i november 1729 absolvert for leiermål med Gunvor Lidvorsdatter.⁵⁴ Ti år seinere ble skriftet igjen tatt i bruk som sanksjonsmiddel ved leiermål, og det virker dermed naturlig å tilskrive presten betydning. Jeg vil derfor bruke Berg for å illustrere prestens betydning for skriftemålspraksisen, og spørsmålet blir da om han kan ha hatt en annen holdning til offentlig skrifte enn prester flest, eller om tallene rett og slett kan skyldes hans innføringspraksis.

I første halvdel av 1700-tallet reiste det seg som tidligere nevnt enkelte kritiske røster mot det offentlige skriftemålet. Biskop Hersleb var negativ til prestens funksjon som angiver av menigheten og til hvordan skriftemålet ble praktisert. Han var misfornøyd med at prester tok seg til rette og påla personer som ennå ikke var dømt på tinget å skrifte offentlig, og reagerte på at det først og fremst var de fattige og mest ressursvake som måtte stå skrifte.⁵⁵ Generalkirkeinspeksjonskollegiet sendte i 1738 ut et skriv til biskoper og prester hvor de ba om forslag til forbedringer av kirkedisiplinen. Svarene viste at de aller fleste ville beholde skriftet, mange ville også skjerpe straffen ved å gjøre skriftet vanskeligere å unnsnippe og slik mer rettferdig. Enkelte teologer reagerte imidlertid på at en verdslig domstol kunne idømme kirketukt, og stiftsprosten i Christiansand, Jens Spidberg, ønska opplysning framfor tukt.⁵⁶

Kan det tenkes at enkelte av prestene i Setesdal, og kanskje spesielt Hans Berg, hadde lignende tanker om skriftet, og at dette var årsaken til at så mange unngikk kirkas disiplin; var Berg blant mindretallet av prester som mente at skriftet hadde utspilt sin rolle? Nettopp Berg var sogneprest i Valle da generalkirkeinspeksjonskollegiet sendte ut sitt sirkulære på nyåret 1738, men av kapasitetsmessige årsaker har jeg ikke fått undersøkt hvorvidt han sendte inn svar.⁵⁷ Jeg har imidlertid ikke funnet belegg for å hevde at Berg hadde et annet syn på offentlig skrifte enn prestskapet generelt, eller at han lot leiermålssyndere unngå å stå skrifte for å skåne dem for skam. Ifølge Peter Blom forteller kallsboka for Valle prestegjeld ”at Berg

⁵² Kbb: 1732. To av barnefedrene i denne perioden var riktignok ikke fra Setesdal.

⁵³ Ifølge Peter Blom ble Hans Berg innsatt som sogneprest i Valle prestegjeld i april 1729. Blom 1896, s. 92.

⁵⁴ KbV: 1729.

⁵⁵ Aune 1994, s. 97-101.

⁵⁶ Bergan 1982, s. 51. Se også Risa 1974, s. 56-58.

⁵⁷ Ifølge Bergan er de originale besvarelsene gått tapt, men det finnes fyldige ekstrakter registrert under Danske Kanselli. Bergan 1982, s. 241. Jeg har dessverre ikke hatt tid og mulighet til å se om det ligger besvarelser fra prestene i Setesdal her.

saavel ved sin omgangsmaade med folket, som med sin hustru, gjorde sig forhadet, ja endog udsatte sig for en provsteret, hvis endelige udfald hand ikke vilde opleve i Valle, og derfor byttede sig til Hvaløerne”.⁵⁸ Årsaken til at Berg ble stevna for retten var at han hadde forsømt nattverdssakramentet, og det gikk også rykter på bygda om at presten hadde mishandla kona si, som nå var død, og at han hadde hatt ”mistænkelig samqvem” med ei tjenestejente, uten at dette spesifiseres nærmere.⁵⁹ Dette svekker antakelsen om at han har vært en spesielt mild og barmhjertig prest. I forrige kapittel så vi imidlertid at Berg valgte å døpe Gunvor Såvesdatter som ekte selv om foreldrene hennes aldri ville få mulighet til å gifte seg – kanskje har han også latt par som gikk med gifteplaner slippe å stå offentlig skrifte for leiermålet.

Det at Hans Berg forsømte nattverdssakramentet kan samtidig indikere at han har vært slepphendt også i gjennomførelsen av andre plikter. Kirkeboka synes imidlertid ikke dårligere ført i hans periode, men på den annen side kan vi heller ikke se bort fra at presten av en eller annen grunn har latt være å føre inn de som ble absolvert, eller at denne lista har blitt borte, og at offentlige skrifte likevel ble håndheva også på 1730-tallet.⁶⁰ Marie Lindstedt Cronberg peker på at presten ikke var pliktig å føre inn offentlige skriftemål på linje med vielser og dåp, og kanskje skyldes funnene sogneprest Bergs innføringspraksis.⁶¹ Men selv om kirkas disiplin igjen ble tatt i bruk da Niels Mollerup overtok embetet sommeren 1738, så var det fremdeles bare om lag en av tre, nesten utelukkende kvinner, som skrifta for leiermål i Valle.⁶²

Hvordan var samsvaret mellom geistlig og verdslig straff?

Offentlig skrifte var bare en av sanksjonene mot leiermål, og selv om rettslige konsekvenser hovedsakelig blir behandla i kapittel 5, er det interessant å se på samsvaret mellom geistlig og verdslig straff. Fogden reiste tiltale på grunnlag av prestens innberetninger over uekte barn, og presten hadde dermed innflytelse både over hvem som ble stevna på tinget og hvem som måtte skrifte. Det ser altså ut til at prestene hadde stor grad av frihet når det kom til hvordan de utførte pliktene. Lisabet Risa mener riktignok at presteskapet som følge av lovendringene hadde mista sin selvstendighet i leiermålssaker og blitt redusert til et redskap for kongen, men

⁵⁸ Blom 1896, s. 92. Saka mot sogneprest Berg omtales i justisprotokollen for Råbyggelaget prosti. RP: A.III.1: 1b-23.

⁵⁹ Berg forteller selv i forbindelse med saka ”at om mig er udsprede et ondt rygte, uvitterlig av hvem, at jeg skulle have begaaet uhørlige ubilligheder imod min Kone nemlig som der siges, jeg skulle have behandlet min Kone voldelig og paa adskillige maader villet dræbe hende ikke at tale om at hun virkelig skulle være dræbt av mig eller sig selv, som er øjenskjuelig usandfærdighed”. RP: A.III.1.: 12. Berg ble idømt 40 rd. i bot pluss omkostninger for å ha forsømt sakramentet.

⁶⁰ I forbindelse med prosteretten som ble holdt mot Berg i 1738 kom det fram at kommunikantboka var blitt borte; kanskje var også de som stod offentlig skrifte for leiermål ført inn i tilsvarende bøker og ikke i kirkeboka. RP: A.III.1.: 7b.

⁶¹ Cronberg 1997, s. 273.

⁶² Berg bytta embeter med Mollerup, og Bolling skriver i forbindelse med embetsbyttet at biskopen var ”hjarateglad med å bli kvitt Hans Berg”. Bolling 1947, s. 75. Mollerup var prest i Valle prestegjeld fram til han døde 30. juni 1772, og blir på sin side omtalt av Blom som ”en hæderlig, men altfor svag og eftergiven mand, ligeoverfor almuen”. Blom 1896, s. 93.

Anne Aune modifierer dette synet og hevder at tinget fungerte som et maktmiddel prestene kunne bruke ”som trugsmål overfor dei som ikkje underla seg deira påbod om kyrkjektukt.”⁶³

Denne tanken om at prestskapet ikke utelukkende handla på vegne av styresmaktene viser seg å være plausibel også for Setesdal. Guro Hage fra Bygland sto åpenbart skrifte for tre utenomekteskapelige forhold med tre ulike menn i løpet av en tiårsperiode på 1720- og 1730-tallet, og fikk i hvert fall to uekte barn.⁶⁴ Guro hadde begått et relativt alvorlig lovbrudd, og det virker derfor naturlig at kirka ønska å slå ned på dette. For kvinner kvalifiserte slike tredjegangsforseelser til kakstryking, men tingbøkene viser at Guro aldri stod tiltalt på tinget for leiermål. Kanskje bidro Guros skriftemål til dette, likevel er det sannsynlig at hun ikke ble stevna på tinget fordi hun allerede hadde sona straffen privat med fogden.⁶⁵

Langt fra alle som fikk barn utenfor ekteskap i årene 1725-1767 måtte møte på tinget, og soningsinstitusjonen gjør det vanskelig å si hvor mange som måtte gjennomgå begge sanksjonene. Mange saker forsvant dessuten før dom. Bare tolv av de tiltalte ble idømt straff på tinget, og åtte av disse – seks kvinner og to menn – gikk gjennom kirkas disiplin, enkelte flere år før dommen endelig falt.⁶⁶ Ikke alle som skrifta offentlig endte altså på tinget, og ikke alle som ble stevna skrifta for leiermålet. Jeg har ikke funnet bevart prestenes anmeldelser i fra denne perioden, imidlertid har sogneprest Mollerup ved enkelte innførsler på 1740-tallet notert ”NB angivet”, og disse personene dukker også opp på tinget, tiltalt for leiermål og med prestens attest som bevis.⁶⁷ Sakene forsvant før dom, men eventuelle bøter kan ha blitt sona med fogden uten at dette oppgis i tingboka. Ingen av disse ser imidlertid ut til å ha skrifta, noe som viser at det ikke nødvendigvis var samsvar mellom geistlig og verdslig straff i Setesdal.

I kun ett tilfelle nevnes offentlig skrifte eksplisitt i dommen fra bygdetinget, denne er gjengitt innledningsvis i oppgaven. Ellen Bjugsdatter utla i juni 1740 Gunder Gjermundsen Flårenden som far til sin datter, men Gunder sverga seg fri fra anklagene ved ed. Ellen ble på sin side dømt til å betale 6 rd. i leiermålsbot og stå åpenbart skrifte, og hun skrifta ei uke etter domsavsigelsen.⁶⁸ Kanskje har det faktum at Gunder var gift vært medvirkende til at offentlig skrifte ble nevnt i dommen; Kari Telste peker på at det knytta seg mye skam til det å beskyld

⁶³ Risa 1974, s. 16; Aune 1994, s. 41-44.

⁶⁴ KbB: 1725, 1726, 1727, 1735, 1736. I forbindelse med hennes andre leiermål er det ikke registrert noe barn. Dersom leiermålet førte til graviditet, er det sannsynlig at barnet enten var dødfødt eller at det døde før det kom til dåp.

⁶⁵ NL 6-13-9. Hoff finner at tredjegangsforseelser i Kristiansund bare ble straffet med vanlige bøter. Hoff 1995, s. 102-103.

⁶⁶ Dette stemmer overens med funn gjort i andre undersøkelser. Aune finner ikke at sorenskriveren idømte offentlig skrifte, men i ett tilfelle stilte han seg bak prestens krav om at den tiltalte måtte skrifte for leiermålet. Skriftemålet var som regel overstått før det ble felt dom på tinget, gjerne også før fødselen. Aune 1994, s. 42. Se også Risa 1974, s. 19; Hoff 1995, s. 77.

⁶⁷ KbV: 1743; Tb 5: 246, 258a. Innholdet i attestene gjengis ikke i rettsprotokollen.

⁶⁸ Dåp, rettssak og skriftemål var her overstått i løpet av bare seksten dager. KbV: 1740; Tb 5: 77b-78a. Se også s. 1-2.

en gift mann for å være barnefar.⁶⁹ Flere av de andre kvinnene som både skrifta offentlig og stod tiltalt på tinget for leiermål hadde utlagt flere barnefedre. Ei kvinnes ære var tett knytta til ekteskapsløftet, og implisitt innrømte Ellen og disse kvinnene at de enten hadde vært sammen med flere menn, eller at de trolig ikke var blitt forført under løfte om ekteskap.

Avslutning

Den geistlige delen av straffen for å få barn utenfor ekteskap innebar offentlig skrifte i kirka. Undersøkelsen viser imidlertid at bare om lag to av tre kvinner og en av fire menn som begikk leiermål i Setesdal i perioden mellom 1725 og 1767 stod offentlig skrifte. Menn hadde flere legitime grunner til å unngå skriftet enn kvinner, men også mange av de ugifte mødrene synes å ha unngått kirkas disiplin. Det trer samtidig fram et skille i bruken av det offentlige skriftet som sanksjonsmiddel mellom de to prestegjeldene, og trolig kan mye av dette avviket mellom lov og praksis til dels tilskrives prestens rolle. Med forbehold om at registreringen av det offentlige skriftet kan ha vært mangelfull, ser det ut til at leiermål i Valle prestegjeld ikke nødvendigvis innebar offentlig skrifte, heller ikke for kvinner, og særlig på 1730-tallet ser skriftemålet ut til å ha utgjort en tom trussel. Presten i Bygland synes derimot mer ivrig i tjenesten, og det viser seg at det var langt vanskeligere å unnslippe kirkas disiplin i Bygland prestegjeld. Illegitimiteten her var jevnt over noe lavere i denne perioden, noe som kan tyde på at sanksjonen til en viss grad *har* fungert som et kontrollmiddel. For Setesdal under ett, og Valle prestegjeld spesielt, ser det likevel ut til at det offentlige skriftet har vært en kontroll som ikke ramma alle.

⁶⁹ Telste 1993, s. 224.

5. Verdslige sanksjoner – leiermålsbrudd på tinget

Kong Christian 5s Norske Lov av 1687 opprettholdt straffen fra 1617 om bøter og offentlig skrifte ved første leiermål. Som jeg har redegjort for i kapittel 2, kom det utover på 1600- og 1700-tallet en rekke reformer til sedelighetslovgivningen, men leiermål var et straffbart forhold helt fram til 1812. Den geistlige straffesanksjonen ble behandla i forrige kapittel, og jeg vil her se nærmere på omfanget av leiermål og andre sedelighetsbrudd på tinget, hvordan disse ble behandla i rettsapparatet og hvordan rettspraksis samsvarte med lovverket.

Brudd på sedelighetslovgivningen

Tingbøker og fogderegnskaper er de viktigste kildene vi har til hvordan sedelighetsbrudd ble behandla av verdslige myndigheter på 1700-tallet. Ettersom det ikke nødvendigvis er samsvar mellom disse kildene, bør begge kildetyperne benyttes for at vi skal få et så fullstendig bilde som mulig av rettspraksis. Et problem er imidlertid, som pekt på i kapittel 1, at jeg for det meste av undersøkelsesperioden ikke har kunnet benytte fogderegnskapene for å se hvorvidt bøter ble betalt, om innbetalte summer var i samsvar med loven og om subsidiærstraff ble iverksatt overfor de som ikke betalte. Først ved omlegginga av fogdens lønssystem i 1796 blir det mulig å se på samsvaret mellom lovverk og rettspraksis. Før dette inngikk leiermålsbøtene som en del av fogdens lønn og ble derfor ikke regnskapsført. Bildet blir dermed noe mindre nyansert, men i kombinasjon gir de ulike kildene likevel et godt innblikk i de verdslige myndighetenes behandling av lovbrutere på 1700-tallet. Tingbøkene er dessuten interessante fordi de lar oss gå dypere inn i mange av sakene enn det regnskapene gjør. I kapittel 6 og 7 skal vi se at rettsprotokollene også kan gi innblikk i sosiale forhold og i lokalsamfunnets holdninger til utenomekteskapelig seksualitet og ugifte foreldre.

En gjennomgang av rettsprotokollene fra bygdetinget viser at nærmere 80 saker som på ulike vis og i varierende grad var knytta til brudd på sedelighetslovgivningen ble behandla på tinget i Setesdal i perioden jeg har undersøkt.¹ Det vanligste sedelighetsbruddet viste seg å være førstegangs leiermål, men også mer alvorlig lovbrudd kom opp på tinget; gjentakelse av

¹ Rettsprotokollen for årene 1785-1792 er gått tapt, og tallene inkluderer derfor ikke dette tidsrommet. Jeg har også gått gjennom rettsprotokollen for 1816 for å se om enkelte saker først ble behandla dette året. Den eneste saka jeg har registrert dette året var et privat søksmål i forbindelse med stadfesting av farskap. Kapittel 5 omfatter derfor perioden 1725-1815.

leiermål, leiermål mellom nære slektinger og hor – når en av partene var gift – hadde strengere strafferammer. Leiermål var i utgangspunktet et offentlig søksmål, og det er først og fremst disse sakene som vil bli behandla i dette kapittelet. Fra tid til annen ble det også reist private søksmål på tinget i forbindelse med brudd på sedelighetslovgivningen, og en av fem saker jeg har registrert fra Setesdal er av denne typen. Innholdet i disse sakene varierer veldig, fra skussmål om oppførsel, til spørsmål om farskap og betaling av oppfostringsbidrag. En del menn avla ed på at de ikke var rett barnefar, og disse sakene vil bli trukket inn i forbindelse med bruken av nektingsed seinere i kapittelet. Private søksmål fra retts- og forliksprotokoller vil ellers hovedsakelig bli behandla i drøftinga av sosiale forhold og konsekvenser i kapittel 7.

Den brede tilnærmingen til fenomenet leiermål og illegitimitet har ført til at jeg videre har registrert noen få saker som ikke egentlig kan klassifiseres som leiermålsbrudd, men som likevel er tett knytta til brudd på sedelighetslovgivningen, og også enkelte av disse vil bli trukket inn underveis i oppgaven. Utenomekteskapelige forhold fikk en sjelden gang fatale utfall, og fire kvinner fra Setesdal stod i perioden 1725-1815 tiltalt for å ha født barnet sitt i skjul, i dølgsmål, noe som etter loven kvalifiserte til dødstraff.² På slutten av 1700-tallet kom det dessuten opp tre saker hvor menn var mistenkt for å ha drept kvinna de venta som venta deres barn. Disse dølgsmåls- og drapssakene vil bli behandla mer inngående i neste kapittel.

Hvilke typer leiermålsbrudd ble behandla på tinget i Setesdal?

Et flertall av sedelighets sakene som ble ført på tinget i Setesdal i perioden 1725-1815 var altså saker hvor fogden hadde reist tiltale om leiermål, enten for førstegangs forseelse eller for en eller annen form for leiermål under skjerpene omstendigheter. En gjennomgang av rettsprotokollene viser at totalt 76 personer – 45 kvinner og 31 menn – ble stilt for retten for leiermål i denne perioden, fordelt på 53 saker.³ Jeg har valgt å klassifisere disse personene etter hvilke lovbrudd de hadde begått, og årsaken til at jeg har valgt å se på enkeltpersoner framfor sak, er først og fremst at de involverte ikke nødvendigvis hadde gjort seg skyldig i samme lovbrudd. For eksempel kunne mannen være tiltalt for hor, mens kvinna var stevna for vanlig leiermål. Videre er kategoriseringa hovedsakelig foretatt ut fra innholdet i sakene, ikke utelukkende etter hvordan personene var innstevna eller dømt. Dette henger sammen med at tiltalen ikke alltid kommer like tydelig til uttrykk, dessuten fikk langt fra alle dom på tinget.

² NL 6-6-7 og 6-6-8.

³ Jeg har gått gjennom rettsprotokollene fra perm til perm i søken etter leiermålssaker og andre saker knytta til brudd på sedelighetslovgivningen. Jeg har ingen garanti for at alle saker er blitt registrert, men jeg har foretatt en kontroll ved å gå gjennom en av protokollene på nytt, uten at det da dukka opp saker jeg i første omgang hadde oversett. Dersom partene ble tiltalt hver for seg, har jeg regna dette som to ulike saker. Tilsvarende har jeg delt opp tilfeller hvor mange stod tiltalt

Tabell 5.1.: Antall personer tiltalt for leiermål på tinget i Setesdal 1725-1815, fordelt på kjønn og type lovbrudd.

Type lovbrudd	Kvinner	Menn	Totalt
Leiermål	40	22	62
Leiermål under skjerpene omstendigheter	5	9	14
<i>Leiermål før konfirmasjon</i>	2	2	4
<i>Leiermål i forbudne ledd</i>	2	2	4
<i>Gjentatte leiermål</i>	1	2	3
<i>Hor</i>	0	3	3
Totalt	45	31	76

Kilde: Tingbøker for Vestre Råbyggelag sorenskriveri 1725-1785 og 1793-1815.

To av mennene som er registrert i kategorien leiermål stod ikke direkte tiltalt for dette, men for manglende betaling av leiermålsbøter. Jeg har likevel valgt å plassere de her, ettersom leiermål var årsaken til at de i utgangspunktet skulle betale bøter. I samlekategorien *leiermål under skjerpene omstendigheter* finner vi lovbrudd som kvalifiserte til strengere straff enn bøter og offentlig skrifte. Når det gjelder *leiermål før konfirmasjon*, uttykte ei forordning av 2. september 1745 at ”baade den som har ladet sig beskiemme, og den, som saadant et ungt Menneske har belagt” skulle stå skrifte og sitte et halvt til ett år på tukthuset.⁴ NL 6-13-13 sa at nærskyldte som begikk leiermål – *leiermål i forbudne ledd* – skulle bøte sin ytterste formue og sendes på straffarbeid i to til fire år, avhengig av nærheten av slektskapet. *Hor*, når en av partene var gift, kvalifiserte etter NL 6-13-25 til straff på ytterste formue.⁵ Alvorlige lovbrudd som blodskam, sodomi, voldtekt eller dobbelt hor – når partene var gift på hver sin kant – kjenner jeg ikke til fra Setesdal i perioden jeg har undersøkt. Som jeg har vært inne på tidligere i oppgaven, har jeg valgt å ikke se på såkalte ekte leiermål, der par stod tiltalt for å ha fått barn før eller for tidlig etter vielsen, og slike saker vil derfor ikke bli behandla her.⁶

samtidig, dette gjelder først og fremst i avtvingingssakene mot slutten av perioden, i flere saker etter par.

⁴ Se Schou 1795: bd. III, s. 614-616. Tarald Ormsen Skomedal var ukonfirmert da han begikk leiermålet, men han ble ikke dømt for dette. Jeg har derfor valgt å bare føre ham opp under vanlige leiermål, ikke leiermål før konfirmasjon.

⁵ En av mennene som er ført opp i kategorien gjentatte leiermål kunne like gjerne vært ført opp under hor, eller mer korrekt under gjentakelse av hor, men begge parter er for enkelthets skyld ført her: Tarjei Olsen var gift i Seljord, men hadde stukket av med Gunild Tellefsdatter fire år tidligere og fått tre barn med henne. Valg av kategori er her av liten betydning for undersøkelsen ettersom denne saka omtales svært kort og heller ikke ble pådømt i Setesdal. Tb 3: 257b; KbV: 1725. Et annet eksempel på problemer knytta til klassifiseringa ser vi i forbindelse med at Pål Halvorsen Dale i 1739 ble utlagt som far og stevna for leiermål på tinget – han fridde seg fra anklagene med nektingsed. Pål var gift, men dette nevnes overhodet ikke i tingboka, og Pål er derfor plassert i kategorien leiermål, ikke hor. Tb 5: 55a-b; Ryningen 1987: bd. VI, s. 50.

⁶ Etter å ha gått gjennom rettsprotokollene sitter jeg likevel igjen med et inntrykk av at dette var forseelser som sjeldent førte til tiltale på tinget i Setesdal på 1700-tallet. Kanskje tyder dette på at gravide bruder var lite utbredt her eller at prestene var mindre nøye med å rapportere inn slike tilfeller. Vi ser likevel at sogneprest Lund i Valle i 1794 anmeldte fire par til fogden for ”for-tidlig Sammenleye”. VRS: Pakkesaker, rettergang. Sivile saker 1794-1795. Det ser altså ut til at føretekenskapelig seksualitet var vanlig også i Setesdal, men ettersom ekteskapsbøtene var betydelig lavere enn bøtene for leiermål, er det sannsynlig at mange sona bøtene privat med fogden, utenfor tinget. Margit Løyland finner riktignok at det ble betalt svært få

De som ikke ble stevna på tinget

Ved å sammenholde leiermålssakene i rettsprotokollene med kirkebøkene, finner jeg at bare om lag hver fjerde kvinne og hver sjettede mann som begikk leiermål ble stevna for dette på tinget.⁷ I tillegg ble fire kvinner tiltalt for fødsel i dølgsmål, en langt alvorligere forbrytelse. I tråd med funn fra andre deler av landet var det en overvekt av kvinner blant de innstevnte i Setesdal, men hvor stor andel av de uekte barnas foreldre som måtte møte på tinget har ellers variert mye fra område til område.⁸ I Kristiansund ble 40 % av mødrene og 16 % av fedrene i perioden 1742-1801 stevna for leiermål.⁹ I Nedre Telemark synes det derimot å være langt større samsvar mellom uekte fødsler og leiermålssaker på tinget. Anne Aune har undersøkt to korte perioder i første halvdel av 1700-tallet og finner henholdsvis 41 uektedøpte barn og 37 leiermålssaker.¹⁰ Ettersom mange saker først kom opp på tinget måneder og år etter at leiermålet var blitt kjent, er det ikke nødvendigvis samsvar mellom de konkrete sakene, men vi ser likevel at en langt høyere andel av leiermålene endte med offentlig tiltale her enn både i Kristiansund og i Setesdal. Hva kan så forklare den lave andelen leiermålssaker i Setesdal?

Vi har tidligere sett at soldater unngikk sivil rettsforfølgelse ved første leiermål, og minst 26 menn fra Setesdal slapp trolig tiltale og bøter som følge av dette.¹¹ Enkelte par gifta seg såpass tett opp til fødselen at dette kan være årsaken til at de ikke ble stevna; de skulle i stedet stevnes for ekte leiermål, for å ha kommet for tidlig sammen i ekteseng. Vi ser også at et par ugifte foreldre slapp tiltale på grunn av sin sinnstilstand. I regnskapet for 1811 har fogden notert at Gunsten Gunstensen Skomedal ikke var blitt innkalt for retten fordi han var ”vanvittig”.¹² Også Signe Olsdatter Jore, som i 1804 begikk sitt andre leiermål, slapp tiltale – i prestens anmeldelse omtales hun som et skrøpelig og vanvittig legdslem.¹³

I juni 1811 døpte Siri Olsdatter Flateland fra Valle sønnen Ånund i Bygland prestegjeld og Ånund Tarjeisen Hellenen fra Åseral ble utlagt som barnefar. Fogderegnskapet viser at han

bøter for ekte leiermål i Råbyggelaget på 1600-tallet. Mens ekte leiermål var vanligste bøteårsak ved seksualbrudd i det meste av Agder, var derimot løse leiermål det klart hyppigste lovbruddet i innlandslenet. Løyland 1992, s. 114-120.

⁷ Å bli stevna betyr at en ble innkalt til tinget, som vitne eller tiltalt. Dette betyr ikke nødvendigvis at det kom opp sak på tinget. Blant annet skriver fogd Winde i 1811 til sin etterfølger at han flere ganger har innkalt fire navngitte personer for å utrede eller avtinge leiermålsbøtene, men at disse ikke har møtt – personene omtales heller ikke i tingbøkene. Rk: 2513. Fogderegnskap 1805 I: N° 6. Det er også sannsynlig at en del av dem som sona bøtene privat med fogden gjorde dette etter at de var stevna, men før saka kom opp på bygdetinget. I denne undersøkelsen har jeg imidlertid hovedsakelig valgt å bruke begrepet om personer det ble reist sak mot på tinget, i forbindelse med at sakene ble brakt for retten.

⁸ Risa 1974, s. 103; Telste 1993, s. 89; Aune 1994, s. 33-37 og Hoff 1995, s. 91.

⁹ Hoff 1995, s. 91.

¹⁰ Aune 1994, s. 49.

¹¹ Det opplyses riktignok sjeldent i tingbøkene at barnefaren var soldat, men ved å kombinere de ulike kildene finner jeg at minst 26 av de oppgitte barnefedrene var militære. Tallet blir således bare et minimumsanslag.

¹² Rk: 2516. Fogderegnskap 1811 I: N° 30.

¹³ Rk: 2512. Fogderegnskap 1804 I: N° 3. Signe fikk sitt første uekte barn i 1789. På grunn av lakunen i tingbokmaterialet kjenner jeg ikke til om hun var blitt tiltalt på tinget for dette leiermålet. Signe omtales forøvrig også i kapittel 7.

fire måneder seinere møtte på tinget på Hornnes og betalte bot til fogden for leiermålet. Hornnes tinglag ligger sør for mitt undersøkelsesområde, og uten denne innførselen ville jeg ikke kjent til at det ble reist sak mot Ånund.¹⁴ Også andre, særlig av de fremmede foreldrene, kan ha blitt stilt for retten utenfor Setesdal. Det synes å ha vært vanlig at fogden anmeldte ugifte foreldre videre til rette vedkommende, selv om dette ikke alltid var like enkelt. I 1804 ble Gunsten Sigurdsen Jordal, som tjente på Straume i Hylestad sogn, utlagt som far til Signe Olsdatter Jores barn. Ved dåpen ble det oppgitt at han kom fra Iveland, men i regnskapet har fogden likevel notert at han ikke har kunnet anmelde leiermålet videre, ettersom han ikke visste hvilken fogd han skulle kontakte. Presten oppga nemlig i anmeldelsen at Gunsten kom fra Moland kall, men fogden kjente til hele tre ulike kall med dette navnet i nærheten, under forskjellige fogderi.¹⁵ I 1796 mista fogden en personlig økonomisk interesse i bøtene, noe som nok har bidratt til at hans bestrebelser etter å straffe de ugifte foreldrene minka. Dette har nok likevel variert etter hvordan han bedømte mulighetene for faktisk å få inn bøtene; fogden noterte videre at ”Gunsten var desuden yderlig fattig, og eide neppe klæderne paa Kroppen hvorfor jeg forhaaber, at videre Rigtighed, eller Efterspørsel om hans bøder maa bortfalde.”¹⁶

Flere undersøkelser har trukket fram at ugifte foreldre kan ha flytta eller rømt enten før de ble tiltalt eller før straffen ble iverksatt.¹⁷ Som vi så i kapittel 4, er det likevel lite trolig at dette gjaldt særlig mange fra Setesdal. Samtidig viser kildene at fogden nok gjerne prøvde å få tak i personer som ikke lenger oppholdt seg i området. I 1810 fikk Berte Osmundsdatter Breland fra Bygland sønnen Anders, og Anders Henriksen Hamre fra samme prestegjeld ble utlagt som far. Året etter ble Berte dømt for leiermålet, Anders oppholdt seg derimot ikke i prestegjeldet.¹⁸ Fogden sendte derfor et brev til byfogd Niels Berg i Arendal, hvor han skriver at: ”Da Anders Hendrichsen Hamre [...] for Tiden skal tiene hos Apotheqveren i Arendal saa maae jeg tjenstlig i henseende til Bødernes Affordring hos ham, herom gjøre Anmeldelse”.¹⁹ Fogden kjente altså til hvor Anders skulle oppholde seg, men han var ikke blitt funnet, og da Berg spurte lagrettemennene om de visste hvor Anders holdt til, svarte de at han verken hadde bodd eller arbeida i byen siden han forlot tjenesten sin for ”omtrent ¾ Aar siden”.²⁰

¹⁴ KbB: 1811; Rk: 2516. Fogderegnskap 1811 I: Unummerert. Ånund fikk avtinga – redusert – leiermålbota til 1 rd.

¹⁵ KbV: 1804; Rk: 2513. Fogderegnskap 1804 I: Oversikt over uvisse inntekter, N° 3. Ifølge folketellinga av 1801 fantes det kun en person i landet som bar navnet Gunsten Sigurdsen, en ugift gårdbrukersønn på 20 år fra gården Jordal i Moland kall i dagens Telemark fylke. Folketellinga av 1801 for 0831 Moland (Fyresdal), personnr. 518.

¹⁶ Rk: 2513. Fogderegnskap 1804 I: Oversikt over uvisse inntekter.

¹⁷ Risa 1974, s. 53, 81; Telste 1993, s. 103, 166; Hoff 1995, s. 106-107.

¹⁸ KbB: 1810; Tb 11: 194. I rettsprotokollen opplyses det riktignok at leiermålet var begått med en Henrik Henriksen, men ut fra innførslene i kirkeboka og fogderegnskapet ser vi at det her må være snakk om en feil.

¹⁹ Rk: 2516. Fogderegnskap 1811 I: N° 33.

²⁰ Rk: 2516. Fogderegnskap 1811 I: N° 33. Anders hadde også noen år tidligere vært i søkelyset som mulig barnefar – han var blitt anklaga av mannen som først hadde betalt bøter for leiermålet – og selv om han ble frikjent og tilkjent erstatning for

Soning og avtinging

Til tross for de ovennevnte årsakene synes likevel antallet innstevnte på tinget i Setesdal lavt, og den mest nærliggende forklaringa er nok at mange gjorde opp bøtene utenfor tingets offentlige sfære. Marit Kalland Heyler peker nettopp på at de fleste leiermålssaker aldri kom for retten, men ble sona direkte med fogden.²¹ Soning uten offentlig tiltale og dom var vanlig praksis i Norge i hvert fall fram til begynnelsen av 1600-tallet. Både omfanget av og innholdet i soningspraksisen i århundret som fulgte har vært gjenstand for diskusjon, men undersøkelser har vist at det særlig ved leiermål fremdeles ble sona langt ut på 1700-tallet.²²

Hva angår mitt undersøkelsesområde, så finner Margit Løyland at Råbyggelaget hadde sterke tradisjoner for soning med fogden på 1600-tallet.²³ Kildesituasjonen gjør det vanskelig å si noe konkret om hvor utbredt soningspraksisen var i Setedal på 1700-tallet, men kildene viser at soning forekom også i denne perioden. I 1730 stevna fogden inn Augund Knutsen Straume fra Hylestad til tinget. Augund hadde allerede betalt 10 rd. i bøter for leiermålet han hadde begått med Elen Torjusdatter tre år tidligere, uten at han var blitt stevna inn og dømt på tinget. Årsaken til at fogden nå brakte saka for retten, var betaling av de resterende 8 rd. – dette er forresten det eneste tilfellet jeg kjenner fra Setesdal hvor mannen ser ut til å ha betalt både sine egne og kvinnas bøter. Augund fikk to menn til å kausjonere for beløpet, og fogden frafalt søksmålet.²⁴ I andre tilfeller ser vi at fogden frafalt tiltalen fordi den innstevnte hadde gjort opp bøtene før det falt dom. Fogderegnskapene viser at fire menn etter 1796 betalte fulle bøter til fogden uten at de var blitt stevna på tinget, noe som viser at soning sannsynligvis var akseptert praksis ved leiermål i Setesdal helt fram til avkriminaliseringa i 1812.

Eksemplene bygger opp under tanken om at fogden forventa at den som sona betalte fulle bøter.²⁵ Det virker naturlig at de som hadde økonomiske muligheter til det søkte å unngå offentlig tiltale. En rettssak ville vanligvis innebære en psykisk belastning, og ikke minst det å stå i sentrum for lokalsamfunnets oppmerksomhet på tinget har nok vært tungt. Ei forordning av 19. august 1724 understreka samtidig muligheten for å avtinge bøtene. Dette innebar at en forhandla med fogden om størrelsen på bøtene slik at vedkommende skulle ha mulighet til å betale.²⁶ Anne Aune ser på avtinging som ei ordning som først kom i stand etter at dom var avsagt, men på bakgrunn av at svært få personer ble stevna og dømt for leiermål i perioden

saksomkostningene, har kanskje dette gjort fogden mer iherdig etter å få tak i Anders. Tb 11: 80-80b, 92b-93, 96b.

²¹ Heyler 1998, s. 36, 59.

²² Se for eksempel Risa 1974, s. 78-80, 106; Aune 1994, s. 38-39 og Hoff 1995, s. 109-111.

²³ Løyland 1992, s. 17-18.

²⁴ KbV: 1727; Tb 4: 360, 383.

²⁵ Risa 1974, s. 79; Aune 1994, s. 39.

²⁶ Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 94.

jeg har undersøkt, virker det sannsynlig at enkelte også fikk satt ned bøtene *før* saka kom på tinget.²⁷ For folk flest var leiermålsbøtene høye – beløpet tilsvarte ofte mer enn ei hel årslønn for tjenestefolk – og det er nok tvilsomt at så mange har greidd å betale fulle bøter. Randi Holden Hoff avdekket i sin undersøkelse fra Kristiansund følgende mønster for bøtebetalinga:

Leiermålsforbrytere som hadde midler til å betale bøtene, sonet. Forpakteren forsøkte også å komme til minnelige ordninger med de øvrige. De som ikke klarte å fremskaffe noen midler eller ikke viste vilje til å betale bota, ble innstevnet. Fortsatt ville rettsapparatet gjerne få til oppgjør utenfor tinget, saker ble stadig utsatt. Oftest var det dermed de minst bemidlede som til slutt ble dømt. [...] Bare de rikeste betalte fulle bøter, de øvrige betalte det de kunne skaffe til veie.²⁸

Hoff finner altså at både fulle og reduserte bøter kunne betales utenfor tinget, alt etter evne.

Av kildemessige årsaker er det vanskelig å si hvordan dette forholdt seg i Setesdal, men kanskje kan utviklinga mot slutten av perioden gi en pekepinn på hvordan forholdene var også tidligere. Fra 1798 skulle all avtinging av leiermålsbøter foregå på tinget, og som vi ser i tabell 5.2., førte dette til en kraftig økning i antall leiermålsaker på bygdetinget i Setesdal.²⁹ Illegimiteten, slik den kommer til uttrykk i kirkebøkene, holdt seg stabilt lav gjennom det meste av undersøkelsesperioden, og kan altså ikke forklare den kraftige økningen i leiermålsaker etter lovendringen – antall innstevnte på tinget ble nå mangedobla. Selv med økte økonomiske forskjeller er det lite som tyder på at bøteevna til folk flest har endra seg dramatisk akkurat rundt århundreskiftet, og dette tyder på at avtinging også tidligere har vært utbredt i Setesdal, men at praksisen først blir synlig i kildematerialet etter lovendringen.³⁰

Hvilken rolle spilte prest og fogd?

Hoff synliggjør i sin undersøkelse at forpakteren hadde stor betydning for rettspraksis. Mens enkelte forpaktere fikk mange stevna og dømt, lot andre de sone, og Hoff hevder variasjoner i ”forpakternes individuelle måter å håndtere lovbrøtere på, hadde større innvirkning på svingningene i antall innstevnede på 1700-tallet enn det de politiske forholdene hadde.”³¹ Forpakteren hadde økonomiske interesser av å få inn leiermålsbøtene, disse utgjorde en del av hans lønn, men om dette skjedde ved dom på tinget eller soning virker å ha vært av mindre

²⁷ Aune 1994, s. 27. Se også for eksempel Heyler 1998, s. 60.

²⁸ Hoff 1995, s. 110.

²⁹ Vanligvis henvises det til Kanselli sirkulære av 8. september 1798 når det gjelder endringa i avtingspraksisen, se for eksempel Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 97. Wessel-Berg viser imidlertid til et sirkulære fra Rentekammeret av 18. november 1797, som slo fast at avtinging på landet bør skje innen tinget, se Wessel-Berg: bd. IV, s. 62. Trolig var det denne bestemmelsen som lå til grunn da Birgit Halvorsdatter Støylehømmen i juni 1798 fikk avtinga bøtene til 1 rd. på tinget på Bakke i Bygland, selv om det her henvises til Rentekammer resolusjon av 18. oktober 1797. Tb 10: 224. Siden det ikke ble reist noen leiermålsaker på tinget høsten 1797, kommer jeg til å operere med 1798 som året avtingsordninga ble innført.

³⁰ I sorenskriverarkivet ser vi riktignok at Siri Olsdatter Flateland i 1794 hadde fått ”afsonet” bøtene til 3 rd., og at disse skulle betales til sommertinget året etter. Saka dukker ikke opp igjen på tinget, og det ser altså ut til at Siri slapp unna med å betale reduserte bøter, til tross for at saka ikke var pådømt. VRS: Pakkesaker, rettergang. Sivile saker 1794-1795.

³¹ Hoff 1995, s. 120.

betydning. Jeg har for Setesdal ikke undersøkt hvorvidt det var forskjeller i fogdenes praksis når det gjelder oppfølging av ugifte foreldre, til dette er antallet saker for lavt. Samtidig inneholder regnskapene svært lite informasjon om innkreving av leiermålsbøter før 1796.

Presten var imidlertid ikke alltid like fornøyd med hvordan fogden utførte arbeidet. I august 1794 skreiv prost Jæger, som var sogneprest i Bygland, til fogd Lyng. Bakgrunnen var at han året før hadde anmeldt et par, men siden han ikke hadde ”merket at Foreldrene derfor var Lagde udi Bøder og disses Efttergivelse gjør allene Ungdommen mere rasende udi deres Ondskaber”, så tok han seg ”herved den Frihed at anmelde” paret på nytt.³² Prost Jægers tiltak synes å ha fungert, sommeren etter stevna i hvert fall fogden inn ”Tellev Gunstensen Næse enten til aftinge Bødeene eller lide Dom til at udrede 12rd fordi han har besvangret Pigen Ragnild Gundersdatter Lien, samt at erstatte Sagens Omkostninger.”³³ Ragnild ser derimot ikke ut til å ha blitt stevna for leiermålet, kanskje hadde hun allerede sona. I 1809 anmeldte sogneprest Aamodt Kjetil Osmundsen Rygnestad for leiermål, uten at bøter ble betalt eller tiltale tatt ut. Barnet var dødfødt, og også mora døde i forbindelse med fødselen. Aamodt har i anmeldelsen notert at Kjetil erklærte ”at han havde under Ægteskabs Løfte besvangret hende, og agtede ogsaa saa sandt hun havde kommet sig efter Barsel Sængen, at ægte hende”, og kanskje var det disse omstendighetene som bidro til at fogden ikke forfulgte saka videre.³⁴

Prestene sendte altså jevnlig en oversikt til fogden over hvem i prestegjeldet som hadde fått uekte barn. Disse attestene lå til grunn for tiltale på tinget, og ble sett på som tilstrekkelig bevis såfremt de involverte partene ikke kom med motsvar. Først etter 1796 ligger attester om vanlige leiermål som bilag til fogderegnskapene, for det meste av 1700-tallet er det derfor usikkert hvor mange prestene i Setesdal faktisk anmeldte. I kapittel 4 så vi at andelen ugifte foreldre som skrifta var relativt lav, kanskje gjaldt dette også omfanget av anmeldelser. Prestene kan nok også ha hatt egne motiv for ikke å gå videre med leiermålssaker. Sogneprest Hans Berg var på 1730-tallet selv mistenkt for ”mistænkelig samqvem” med ei tjenestejente, noe som kanskje har spilt inn når det kom til hvor ærgjerrig han var etter å etterleve lovverket, og hvor mange han anmeldte.³⁵ På 1740-tallet førte presten i Valle ved et par anledninger opp i kirkeboka at paret var angitt, og disse leiermålene endte med sak på tinget. Samtidig ble prestens attest lagt fram i en rekke saker, uten at noen anmeldelse er notert i kirkeboka.³⁶

³² VRS: Pakkesaker, rettergang. Sivile saker 1794-1795.

³³ Tb 10: 98. Tellef møtte ikke på sommertinget, men da saka kom opp på høsttinget samme år, ble den avvist, fordi saka ”i mindelighed var afgjort”. Tb 10: 114b.

³⁴ Rk: 2515. Fogderegnskap 1809: N° 20.

³⁵ RP: A.III.1.: 12.

³⁶ Videre kjenner jeg til flere tilfeller fra begynnelsen av 1800-tallet hvor presten har anmeldt par for leiermål, uten at attesten omtales i rettsprotokollene. Se for eksempel Rk: 2514. Fogderegnskap 1806 I: N° 18; Tb 11: 112.

De som ble stevna på tinget

Hva kjennetegner så de sakene som endte på tinget før avtingspraksisen ble endra? Det viser seg at en klar overvekt inneholdt et eller annet kompliserende element, det være seg strid om farskap, eller at en av partene var ukonfirmert eller gift. Dette var saker som gjerne ble behandla over flere ting, og hvor det var ulike forhold som måtte gjøres rede for. I mer opplagte saker, der barnet beviste kvinns lovbrudd og mannen tilstod, var det langt enklere å gjøre opp direkte med fogden, alt etter bøteevne, for slik å slippe ei belastende sak på tinget.

I perioden 1725-1785 ble bare fire leiermålssaker behandla på tinget i Ose tinglag, som tilsvarte Bygland prestegjeld.³⁷ Den første av sakene, fra 1728, mangler et slikt kompliserende element og er ført svært kort og standardisert.³⁸ Neste sak er fra slutten av 1740-tallet da den konstituerte fogd Juel stevna inn Ole Olsen Hamre for leiermål med Anne Fredriksdatter. Ole la fram en attest fra sogneprest Abel om at han allerede i 1742 hadde betalt bøter til fogden for dette, men Juel bestred innholdet i attesten og mente at Ole mangla kvittering på at beløpet faktisk var innbetalt. Retten kom fram til at dersom Ole turde avlegge ed på neste ting om at dette var blitt gjort, så skulle han gå fri fra tiltalen, men ”i fald hand ey trøster sig til samme Eeds afleg at fuldbyrde”, så skulle bøkene betales.³⁹ Denne saka ville altså trolig ikke ha kommet fram i kildene dersom det ikke hadde oppstått strid om hvorvidt bøkene var betalt eller ikke. Ettersom leiermålsbøkene representerte en personlig inntektskilde for fogden i denne perioden, synes Juels bestrebelse naturlige. Sommeren 1765 ble to par stevna for leiermål på tinget på Ose. I begge sakene hadde barnefaren ennå ikke vært til konfirmasjon da leiermålet var begått, noe som kvalifiserte til strengere straffer og som kompliserte det hele.⁴⁰ I samme periode kjenner jeg til 40 begåtte leiermål i Bygland prestegjeld, altså ble en svært lav andel av leiermålssynderne, uansett kjønn, stevna inn på tinget i denne perioden.

Langt flere personer ble stevna for leiermål i Valle tinglag i denne perioden, men vi ser at saker som inneholdt kompliserende elementer også her var i klart flertall. Fram til 1785 ble 35 personer – 17 menn og 18 kvinner – tiltalt for leiermål, fordelt på 21 ulike saker. Det vil si at nesten hver tredje leiermålsforseelse i Valle prestegjeld endte med sak på tinget. Sju av sakene inneholdt en eller annen skjerpene omstendighet, som gjentakelse eller beskyldninger om hor. Videre opptrådte uklarhet rundt farskapet i seks saker. Saka som ble reist på tinget i

³⁷ I tillegg til disse fire leiermålssakene, ble det holdt en ekstrarett i Bygland 17. april 1734, hvor sognepresten hadde stevna inn Ole Hoskuldson Horverak d.e. for ”Lætfærdig be-blanding” med Ragnild Tellefsdatter Bø. Ifølge ryktene hadde Ole også begått leiermål med andre kvinner, uten at jeg kjenner til at det ble døpt noen barn. Ettersom det var presten som stevna Ole, har jeg valgt å ikke inkludere denne saka i oversikten over leiermålssaker, det falt heller ingen dom. Tb 4: 681-683.

³⁸ Tb 4: 167, 201-202.

³⁹ Tb 6: 63a-b, 87. Saka dukker ikke opp igjen i rettsprotokollen.

⁴⁰ Tb 8: 215-216, 265 og Tb 8: 222, 266, 306, 307-308.

forbindelse med Augund Knutsen Straumes mangelfulle betaling av leiermålsbøtene er omtalt tidligere i kapittelet, og i ei anna sak dukka det etter hvert opp krav fra fogden om at barnefaren skulle betale oppfostringsbidrag. I de seks gjenværende sakene ser det ikke ut til å ha vært noen kompliserende faktorer, men det som kjennetegner sakene, noe som også gjelder den første saka fra Ose tinglag, er at ingen av de innstevnte synes å ha møtt på tinget.⁴¹

Oppmøte på tinget og utsettelse av saker

Hvor vanlig det var å møte på tinget i leiermålsaker synes å ha variert ganske mye fra område til område. I sin undersøkelse av Rendalen i perioden mellom 1763 og 1797 finner Erling Sandmo at ingen av de tiltalte i slike saker, med ett unntak, møtte på tinget, noe han mener vitner ”om en sterk sosial konvensjon og ganske sikkert om skammen ved å ha begått leiermål.”⁴² Også i Nedre Telemark var et gjennomgående trekk ved leiermålsakene at den innstevnte svært sjeldent møtte.⁴³ En gjennomgang av tingbøkene fra Setesdal viser derimot at over halvparten av de som her var stevna for leiermålsbrudd møtte på tinget minst en gang. I Kristiansund møtte 18 av de 178 tiltalte foreldrene i perioden 1742-1801, de aller fleste for å avklare hvem som var rett barnefar eller for å hindre at de måtte betale mer enn nødvendig.⁴⁴ Også i Setesdal ser vi at mange av dem som møtte hadde et klart formål med å personlig møte på tinget. Det var først og fremst i de kompliserte sakene eller der den tiltalte forsøkte å få satt ned bota grunna manglende betalingsevne at oppmøte forekom. Dette siste punktet gjaldt først og fremst saker fra slutten av perioden, men heller ikke her møtte mer enn rundt halvparten av de innstevnte. Det trer ikke fram noe klart skille mellom størrelsen på bøtesummene til de som møtte og de som unnlot å møte, og det ser dermed ut til at oppmøte på tinget var av liten betydning så lenge lagrettemennene og allmuen likevel kunne bekrefte at bøteevna var dårlig.

Den mest nærliggende forklaringa på hvorfor oppmøtet i leiermålsaker var såpass lavt, synes å være at skyldspørsmålet i de fleste tilfeller var avklart. Dersom den innstevnte unnlot å møte, ble saka ofte utsatt, men prestens attest ble samtidig sett på som tilstrekkelig bevis, kanskje særlig dersom vedkommende fortsatte å utebli fra tinget. For kvinns del var dessuten lovbruddet som oftest tydeliggjort gjennom graviditet og fødsel. På høsttinget på Bakke i 1797 ble ”Anne Aadnesdatter, som icke har mødt eller modsagt Søgsmålet, men er ved Hr. Provsten Jægers Anmeldelse at ansee for overbeviist” dømt til å betale leiermålsbøter og

⁴¹ Årsaken til at de sju ukompliserte sakene havna på tinget er uklar, men i fem av sju saker fikk de(n) innstevnte dom, noe som kan tyde på at de i all hovedsak endte på tinget fordi vedkommende enten ikke viste vilje eller evne til å sone bøtene; Hoff peker på at det måtte ligge dom på tinget til grunn for at utpanting i eiendeler kunne finne sted. Hoff 1995, s. 137.

⁴² Sandmo 1992, s. 44, 134. I ei av sakene benekta mannen farskapet og møtte på tinget for å avlegge ed.

⁴³ Aune 1994, s. 45.

omkostninger.⁴⁵ Tidligere var saker ofte blitt utsatt flere ganger, men i 1796 var ordninga med å gi lagdag til innstevnte som ikke møtte blitt avskaffa, noe som førte til at sakene etter dette stort sett alltid ble avgjort i løpet av ett ting.⁴⁶ Et annet trekk ved leiermålssakene fra slutten av undersøkelsesperioden er at fogden i større grad enn tidligere tiltalte flere personer samtidig, noe som nok henger sammen med at avtingingssakene var relativt ukompliserte.

Ei sak ble behandla på hele sju forskjellige ting. I 1754 ble Ingrid Augundsdatter og Jon Knutsen Rysstad stevna for leiermål på tinget i Valle, men paret møtte ikke og ble gitt lagdag. På det påfølgende sommertinget kom det fram at Jon lenge før leiermålet skal ha lova å gifte seg med Ingrid. Jon innrømte at han hadde gjort Ingrid gravid, men nekta for å ha gitt henne løfte om ekteskap. Saka ble utsatt ytterligere fire ganger, og jeg er usikker på om partene møtte disse gangene. To ganger begjærte fogden saka utsatt uten nærmere forklaring. Kanskje kan disse utsettelsene tolkes som et forsøk fra fogden på å presse Jon til ekteskap, dessuten mente han at Jon skulle betale for ”den tort, han har tilføret Qvinde-Mennisket”.⁴⁷ Høsten 1757 ble saka endelig avslutta, og både Jon og Ingrid ble idømt leiermålsbøter. Ettersom ”Ingri Ougensdotter ei alene er et uberygtet Qvinde Menniske men ogsaa Fattig, at hun ei er i stand til selv at kunde opfostre sit [...] barn”, ble Jon dessuten dømt til å betale Ingrid 24 rd. i erstatning ”for hendes Æres berøvelse”, og som hjelp til oppfostring av barnet.⁴⁸

Som jeg kommer tilbake til seinere i kapittelet, ser det ut til at bøkene som ble idømt på tinget i Setesdal stort sett alltid samsvarte med lovverket. Når muligheten for frifinnelse var så liten, og det var uten betydning for straffeutmålinga om den innstevnte møtte eller ikke, virker det naturlig at mange unnlot å møte, kanskje for å spare seg den ”fornedrelsen det medførte å stå offentlig til rette på tinget for de ”utilladelige” samleiene.”⁴⁹ Samtidig har nok også mer praktiske hensyn virka inn. Avstandene var ofte lange, og også arbeids- og omsorgsoppgaver kan ha hindra mange, og kanskje særlig kvinnene, fra å ta turen til bygdetinget.⁵⁰

Lav domsprosent

Innstevningsprosenten i området var altså lav, og langt fra alle leiermålssaker endte med dom på tinget. Av årsaker jeg kommer nærmere tilbake til, ble bare drøyt halvparten av dem som var stevna for ulike typer leiermål i Setesdal fram til 1797 dømt på tinget for lovbruddet:

⁴⁴ Hoff 1995, s. 92.

⁴⁵ Tb 10: 192. Anne greidde forøvrig ikke å betale bøkene hun var idømt, se s. 77.

⁴⁶ Forordning av 3. juni 1796. Imsen definerer lagdag som ”den frist saksøkte hadde rett til dersom han uten lovlig grunn unnlot å møte for retten ved første stevning.” Imsen og Winge 1999, s. 236.

⁴⁷ Tb 7: 94b.

⁴⁸ Tb 7: 128b. Saka omtales på følgende protokollsider: Tb 7: 50b, 63, 83b, 94a-b, 105, 116, 127b-128, 128b.

⁴⁹ Hoff 1995, s. 93.

Tabell 5.2.: Antall personer som fikk avtinga bøtene eller ble dømt for leiermål på tinget i Setesdal 1725-1815, fordelt på kjønn og type lovbrudd.

Type lovbrudd	Menn	Kvinner	Totalt	I prosent av innstevnte
Leiermål 1725-1797	4	13	17	51,5 %
Leiermål 1798-1812	8	16	24	82,8 %
Leiermål u/skjerpene omstendigheter	4	3	7	50,0 %
Totalt 1725-1815	16	32	48	63,2 %

Kilde: Tingbøker for Vestre Råbyggelag sorenskriveri 1725-1785 og 1793-1815.

Fra 1798 og fram til avkriminaliseringa i 1812 ser vi derimot at langt flere personer ble idømt straff på tinget. Dette var en naturlig konsekvens av at leiermålsbøtene ikke lenger kunne avtinges utenfor tinget. 29 personer stod i perioden 1798-1812 tiltalt for førstegangs leiermål i Setesdal, og 24 av disse måtte betale bøter – med få unntak var bøtesummene blitt kraftig redusert. Fire av de fem som ikke ble ilagt bøter – alle kvinner – var så ubemidla at de ikke hadde mulighet til å betale noe som helst i bøter. Ei av disse kvinnene var Gunild Knutsdatter Breive, som i 1811 var blitt stevna for leiermål med Folke Jonsen Holen. Gunild møtte ikke på tinget, men allmuen kunne bekrefte at hun var svært fattig, og fogden noterte i regnskapet at ”Gunild Brevig var aldeles u formuende til at betale Bøder.” Folke nekta på tinget for at det var han som var far til Gunilds barn, og det ser ikke ut til at fogden forfulgte han videre.⁵¹

Erling Sandmo finner tilsvarende at det i Rendalen falt dom i 60 % av leiermålssakene som var oppe på tinget i årene 1763-1797.⁵² I Kristiansund lå domsprosentsen i perioden 1742-1801 på 67 %.⁵³ Dette innebar imidlertid ikke mange frifinnelser, men skyldes at mange betalte bøtene etter innstevning, men før saka ble domfelt. Nedre Telemark sorenskriveri skiller seg fra de andre undersøkte områdene. I første halvdel av 1700-tallet ble 96 % av de tiltalte i leiermålssaker idømt straff på tinget, og Anne Aune konkluderer med at det i denne perioden må ha ”vore svært vanskeleg å sleppe bort frå, få omgjort eller mildna siktinga om leiermål.”⁵⁴ Kanskje skyldes den høye domsprosentsen at praksisen med soning etter innstevning, men før dom, var mindre utbredt her. I Setesdal var dette nemlig en periode hvor svært mange saker ble utsatt uten å dukke opp igjen på et seinere ting. I de fleste tilfellene skyldes nok dette at den innstevnte sona bøtene med fogden før det falt dom. Enkelte ganger opplyser da også rettsprotokollen at tiltalen var frafalt fordi vedkommende ”i mindelighed

⁵⁰ Aune 1994, s. 46.

⁵¹ Tb 11: 192; Rk: 2516. Fogderegnskap 1811 I: N° 30, N° 31. Fogden har i regnskapet notert at Folke ”benægtede Factum”.

⁵² Sandmo 1992, s. 44, 51. Sammenligna med andre sakstyper var riktignok domsprosentsen i leiermålssaker høy.

⁵³ Hoff 1995, s. 93.

hadde rættet for sig i henseende til LeiermaalsBøderne”.⁵⁵ Fra de mindre bemidla var det nok ofte vanskelig for fogden å få inn selv deler av bøtene, og da kan trusselen om dom på tinget eller iverksettelse av subsidiærstraff ha fungert som et pressmiddel. I andre halvdel av 1700-tallet finner Aune at domsprosenten i Nedre Telemark falt kraftig, til om lag 50 %. Hun påpeker at hovedårsaken til at sakene ikke ble pådømt var at de innstevnte i langt større grad ble innvilga lagdag og sakene utsatt.⁵⁶ Ettersom Aune kun har behandla tidsbolker på to år, vil en del av sakene sannsynligvis ha blitt pådømt seinere, samtidig kan andelen som gjorde opp med fogden etter innstevning ha økt. Fordelen med mitt utvalg er at jeg i de fleste tilfellene derimot kan si at sakene *ikke* ble behandla på tinget ved en seinere anledning.

Som i forbindelse med offentlig skrifte kan vi heller ikke her se bort fra at personer har dødd, flytta eller rømt, slik at sakene ikke kunne behandles videre. Enkelt saker kan muligens også ha blitt overført til andre fogderi, for eksempel kan dette tenkes å gjelde saka mot Tarjei Olsen og Gunild Tellefsdatter. Paret var opprinnelig fra Seljord i Telemark, men hadde i 1725 tvillinger til dåp i Valle, og var samme år blitt arrestert og stilt for retten her. Det kom fram at Tarjei var gift i Seljord, men at han fire år tidligere hadde stukket av med Gunild og fått tre barn med henne. I mangel på vitner ble saka utsatt, og den dukker ikke opp igjen i Setesdal.⁵⁷

Nektingsed og mulige falske barnefedre

For undersøkelsesperioden under ett ser vi altså at om lag annenhver innstevnte mann og sju av ti innstevnte kvinner i Setesdal ble dømt for leiermålet. Kjønnforskjellen synes noe større enn i en del lignende undersøkelser, eksempelvis ble 68 % av kvinnene og 64 % av mennene i Kristiansund dømt på tinget.⁵⁸ En overvekt av kvinner blant de dømte kan til dels tillegges at menn hadde rett til å avlegge nektingsed dersom de mente seg feilaktig utlagt som far. Loven fastsatte at: ”Siger hand nej for Gierningen, og hun kand hannem det ej overbevise, da væрге hand sig derfor med sin Eed.”⁵⁹ Synet på bruken av nektingsed har variert. Selv om bare 8 % av fedrene i Stavanger amt avla slik ed, så hevder Lisabet Risa at det var ”ein uoffisielt godkjend praksis at barnefedrar gjorde meineid for å sleppa dei offentlege sanksjonane i sedelegheitsaker.”⁶⁰ Randi Holden Hoff mener imidlertid at edsavleggelse ikke var en lettvin

⁵⁴ Aune 1994, s. 37.

⁵⁵ Se for eksempel Tb 7: 104b.

⁵⁶ I første halvdel av 1700-tallet finner Aune at bare 16 % av sakene ble behandla over flere ting. Dette endra seg markant til neste undersøkte tidsbolk, 1770-1771, da 88 % av sakene ble utsatt. Aune 1994, s. 67- 69.

⁵⁷ Tb 3: 257b; KbV: 1725. Om saka ble forflytta eller løst utenfor tinget blir spekulasjoner, men tatt i betraktning at det dreidde seg om en alvorlig tiltale er det mye som tyder på at saka kan ha blitt overført og pådømt på deres hjemting.

⁵⁸ Hoff 1995, s. 123. I Ringerike og Hallingdal var domsprosenten 62 % for kvinner og 57 % for menn. Telste 1993, s. 90-91.

⁵⁹ NL 6-13-5.

⁶⁰ Risa 1974, s. 33, 41-42.

utvei, og kun tre av 58 innstevnte menn avla nektingsed i Kristiansund i årene 1742-1801.⁶¹ I Setesdal sverga minst tre av de 31 mennene som var stevna for leiermål seg fri fra anklagene ved å avlegge ed på tinget.⁶² Nektingsed forekom også i flere private søksmål – fem menn avla her slik ed – og ser altså ut til å ha vært relativt vanlig i Setesdal gjennom hele perioden jeg har undersøkt. I tillegg var det flere menn som hevda at de ikke var far til barnet, men i disse tilfellene ble det av ulike årsaker ikke avlagt ed. Enkelte av sakene ble utsatt uten å dukke opp igjen på tinget ved en seinere anledning. Kanskje viste det seg at de utlagte fedrene likevel ikke turde å avlegge nektingseden, men i stedet aksepterte farskapet og sona bøtene.

Selv om nektingsed relativt sett forekom noe hyppigere i Setesdal enn både i Stavanger og Kristiansund, så var dette heller ikke her verken en enkel eller risikofri utvei. Å avlegge falsk ed var straffbart, og i ”ei tid der religionen stod så sterkt hjå folk, kan ein tenkje seg at dei fleste kvidde seg for å sverje falskt.”⁶³ Da Knut Olsen Kyrvestad fra Valle var stevna på tinget høsten 1808, kom det fram at han betvilte at han var far til barnet, men han ”dristedes sig dog icke til der paa at aflægge Benægtelses Eed”.⁶⁴ I 1765 hevda Mikkel Knutsen Hovet ”at han var gandske u-skyldig for paastævnte Leiermaal med Guro Aslachsdotter, hvilket han med sin eed ville bekræfte”.⁶⁵ Mikkel begjærte saka utsatt, slik at han kunne stevne inn Guro for å høre han avlegge ed. Da saka kom opp igjen sommeren etter, viste det seg imidlertid at Mikkel ennå ikke hadde stevna inn kvinna, og fogden anbefalte ham derfor om å rådføre seg med sin samvittighet før han avla noen ed. Saka ble på ny utsatt, og på høsttinget førte fogden flere vitner. Et av vitnene fortalte at Mikkel noen år tidligere hadde fortalt ham at han ikke kunne nekte for å ha hatt seksuell omgang med Guro, men ”han meente at Tiden kunde icke Regnes saaledes ud fra den Tid han havde omgiængelse med hende, at han kunde blive Barne Fader.”⁶⁶ Samtidig skal han ha sagt at han ikke ville sverge ed fordi han like fullt hadde ord på seg i bygda som barnefar. Mikkel begjærte nok en gang om utsettelse, men saka ble tatt opp til dom, og i tillegg til bøter og omkostninger ble Mikkel dømt til å betale 12 rd. til sognets fattige for sitt ”dristige anbud af Eed, hvorav skiønes hans Lætsindighed.”⁶⁷

Kari Telste finner at halvparten av mennene som nekta farskap i Ringerike og Hallingdal forsøkte å vise at fødselstidspunktet ikke stemte overens med at barnet kunne være deres. Den innstevnte barnefaren greidde imidlertid sjelden å overbevise retten om at barnet

⁶¹ Hoff 1995, s. 91, 95-97.

⁶² Tallet inkluderer ikke Bjørn Flateland eller Augund Bø, da disse ikke synes å ha vært stevna på tinget, se s. 49.

⁶³ Heyler 1998, s. 83.

⁶⁴ Tb 11: 112.

⁶⁵ Tb 8: 245.

⁶⁶ Tb 8: 324.

⁶⁷ Tb 8: 325.

ikke var hans. Det viktigste synes å ha vært å finne en barnefar, og i disse sakene innrømte jo mannen å ha hatt et forhold til kvinna. De fleste mennene ble, i likhet med Mikkel Knutsen Hovet, dømt til å betale bøter for leiermålet.⁶⁸ Ved å så tvil om tidspunktet antyda Mikkel samtidig muligheten for at Guro hadde vært sammen med andre menn. Også flere av de andre utlagte fedrene i Setesdal hevda at de ikke hadde vært sammen med kvinna i det tidsrommet hun må ha blitt gravid, noe som dermed kan tolkes som en mulig strategi fra mennenes side for å underminere kvinnenens rykte og troverdighet. To av mennene som avla ed på tinget var gift med ei anna kvinne, og kanskje var terskelen for å sverge falskt i slike tilfeller lavere, som nevnt skulle hor straffes strengere enn vanlig leiermål.⁶⁹ En annen mulighet er at flere kvinner faktisk utla feil mann, enkelte fordi de ble overtalt, pressa eller betalt til det av den virkelige faren, andre kanskje fordi de faktisk ikke var sikre på hvem som var far til barnet.

I 1777 stevna Aslak Knutsen Tveiten inn Turi Jonsdatter Sandnes for beskyldningene om at han skulle være far til hennes ”i Løstgighed Auvlede DrøngeBarn”, noe han benekta. Turi møtte med sønnen på armen, protesterte mot søksmålet og hevda det ikke fantes andre mulige fedre. Turi vedgikk riktignok at hun under svangerskapet skal ha sagt at hun ikke hadde hatt seksuell omgang med Aslak, men hevda at denne tilståelsen ”var hende af Barne Faderen aftvungen for at Dæmpe, det om dem i Bøygde Rygte da hun som et Ungt og Uvittig Barn ikke forstoed sig paa, eller endnu troede sit Svangerskab, som hun maaske tænkte at kunde gaae over, og derfor fødte ham”.⁷⁰ Turi hadde aldri beskyldt en annen for å være far til sønnen, men kildene viser at flere kvinner i Setesdal utla forskjellige menn som barnefar.

Ugifte kvinner ble utsatt for press fra flere hold om å utlegge rett far til barnet. Det var en utbredt forestilling at dersom kvinna ”i barns nød” utla falsk barnefar, ville fødselen være hard, og i flere saker møtte kvinns fødselshjelpere på tinget for å bekrefte hvem som var blitt utlagt under fødselen.⁷¹ Vi ser at også presten kunne presse på for å få riktig mann utlagt: Da Hege Asgautsdatter Vassenden i mai 1769 døyte sønnen Ole i Bygland, ble Ole Ånundsen oppgitt som far til barnet. Presten har imidlertid notert at ”efter Nøjere examen har overmelte Moder til barnet fragaaet dette, og igien bekient paa soldat Gunder Aasmundsen Lien”.⁷² Randi Holden Hoff mener å finne at den store respekten folk hadde for kirke og rettsapparat

⁶⁸ Telste 1993, s. 121-122.

⁶⁹ NL 6-13-25. Samtidig har det nok vært fristende å betale andre menn for å ta på seg farskapet. Hor var skilsmissegrunn, men avsløringa innebar også en økonomisk trussel for ektefellen. Telste mener derfor å finne et interessefelleskap mellom den gifte mannen og hans kone om at et eventuelt horbrudd ikke skulle avsløres. Telste 1993, s. 153-176.

⁷⁰ Tb 9: 150. Sommeren etter stod begge under fogdens tiltale. På bakgrunn av tingsvitnet fra året før, beslutta retten likevel at Aslak skulle gå fri fra tiltalen, mens Turi ble idømt leiermålsbøter og omkostninger. Tb 9: 149-151, 167, 242-243.

⁷¹ Se for eksempel Tb 4: 465 og Tb 8: 324.

⁷² KbB: 1769.

førte til at mange kvinner som først hadde utlagt feil barnefar, seinere ”betenkte seg og siden sa fram den rette.”⁷³ Å utlegge falsk barnefar kunne også innebære straff for kvinna. I kapittel 3 så vi at Pål Halvorsen Dale høsten 1739 møtte fram på tinget og sverga seg fri fra Gunild Halvorsdatters beskyldninger om farskap. Retten mente samtidig at Gunild burde straffes etter NL 6-13-6, ettersom hun først hadde utlagt en annen barnefar for sogneprest Mollerup.⁷⁴ Om hun ble bøtelagt er imidlertid uvisst; et reskript av 19. desember 1738 fritok kvinner for straff for å ha oppgitt falsk barnefar dersom mannen fridde seg fra beskyldningene med ed.⁷⁵

I enkelte undersøkte områder utgjorde soldater, fremmede og bortreiste en stor andel av de ugifte barnefedrene. Dette har ført til antakelser om at det bak en del av de utlagte fedrene i virkeligheten skjulte seg en annen barnefar, og at den utlagte barnefaren enten var fiktiv eller betalt for å påta seg ansvaret. For eksempel finner Yngve Nedrebø at soldater og matroser, grupper som var fritatt for straff ved første leiermål, ble utlagt som fedre ved to av tre uekte fødsler i Bergen i årene 1801-1815. Disse gruppene utgjorde samtidig bare 11 % av byens befolkning ved folketellinga i 1801. Videre ble svært få barn avla i hor, og Nedrebø uttrykker skepsis mot å sette for mye lit til kirkebøkene når det gjelder barnefedrenes identitet.⁷⁶ Fritaket fra sivil rettsforfølgelse for soldater har nok vært fristende, men på slutten av 1600-tallet var det blitt innført straff for soldater som påtok seg andres farskap.⁷⁷ Som vi har sett i kapittel 2, var andelen soldater og fremmede blant fedrene i Setesdal langt lavere enn i Bergen og andre undersøkte byer, og helt ukjente barnefedre forekom ikke. På bygdene var dessuten forholdene mindre og langt mer oversiktelige, og ryktene gikk nok fort dersom det ble reist tvil om den utlagte mannen var rette barnefar. Å betale en annen for å ta på seg ansvaret må også ha vært såpass kostbart at få hadde muligheten til å benytte seg av denne muligheten. Summen skulle trolig dekke eventuelle utgifter til bøter, etter 1763 også bidrag til barnets oppfostring, og dessuten gi en viss kompensasjon for belastningen det hele medførte.

Kildene synliggjør likevel at det også i Setesdal kan ha forekommet at menn ble betalt for å påta seg farskapet. I sedelighetssaka mot Ole Hoskuldson Horverak d.e. kom det i hvert fall fram at Ole skulle ha gjort flere kvinner gravide, og ryktene sa at ”Anders Louen for at

⁷³ Hoff 1995, s. 42.

⁷⁴ Tb 5: 55a-b. NL 6-13-6 sier at ”Sigter Qvindfolk nogen Mands-Person, at hand hende beligget haver, og saaledis aabenbarer sin egen Skam, og gjør sig selv til Hore, og ingen Kiends Gierning findis dertil, da bør hun det at bevise, eller bøde sine tre Mark som en Løgner.”

⁷⁵ Se Hoff 1995, s. 97.

⁷⁶ Nedrebø 1995, s. 27-29. Se også for eksempel Risa 1974, s. 34, 44; Hoff 1995, s. 41-42 og Heyler 1998, s. 79.

⁷⁷ Ei forordning av 9. februar 1684 sa: ”At hvilken Rytter, Soldat eller Dragon i Norge, som sig Leiermaals Forseelse svigagtelig paatager, skal straffes med Arbeide i Jern paa Holmen eet Aar.” Schou 1795: bd. I, s. 392. Se også for eksempel forordning av 29. desember 1696 og reskript av 15. november 1748. Reskriptet fastsatte at soldater som falskt tok på seg farskap for andre skulle kunne settes til festningsarbeid i tre måneder.

paatae sig skylden for dend siste skulle have 40 rd Ligesaa røed Klede til en trøye”.⁷⁸ Da Turi Stensdatter Stranden i 1778 dømte sønnen Halvor, ble Peder Skoland utlagt som barnefar. Turi hadde tidligere tjent på Skore, og tradisjonen forteller at det i virkeligheten var sønnen på gården, Ole Torkelsen Skore, som var guttens far, men at han hadde betalt Peder for å ta på seg ansvaret.⁷⁹ Det ble ikke reist sak på tinget i forbindelse med leiermålet, men det hele fikk mange år seinere et lite etterspill. I 1804 stevna Ole Torkelsen Skore inn Halvor Pedersen Langei for forlikskommissjonen for beskyldningene om ”at Ole skulde være hans rette Fader – skiønt en anden som Fader blev udlagt.”⁸⁰ Partene kom ikke til enighet og ble derfor henvist til tinget. Året etter kom saka på ny opp i forlikskommissjonen, og Halvor erklærte nå ”alle mod Ole Torkelsen Skaare gjorde Beskyldninger for Usandfærdige – døde og Magtesløse”, og at de heretter skulle omgås som venner.⁸¹ Vi kan heller ikke utelukke at menn ble betalt for å ekte gravide kvinner, slik at barnet ble født i ekteskap og det virkelige farskapet fordekt.

Hvordan var samsvaret mellom lov og idømt straff?

Gjennomgangen av rettsprotokollene fra bygdetinget i Setesdal viser at domsprosenten i ulike typer leiermålssaker lå på drøyt 63 % i perioden 1725-1815 som helhet, som vist i tabell 5.2. Kildene viser også at den idømte straffen som oftest var i samsvar med det loven foreskreiv. Etter NL 6-13-1 skulle første leiermål straffes med bøter på henholdsvis 6 rd. for kvinner og 12 rd. for menn, og alle de sytten som ble dømt for leiermål i Setesdal før 1798 fikk bøter som samsvarte med lovverket.⁸² Noen ganger nevnes loven i domsavsigelsen, andre ganger bare bøtesummen. Fram til 1767 innebar leiermålsstraffen også offentlig skrifte i kirka, men dette omtales sjeldent i rettsprotokollene; som nevnt i kapittel 4 ble kun ei kvinne *dømt* til å stå åpenbart skrifte. Dette stemmer godt overens med funn fra andre deler av landet, og henger sammen med at skriftemålet ofte allerede var gjennomført når sakene endelig kom opp på tinget.⁸³ I 1767 ble offentlig skrifte erstatta med åtte dagers arrest på vann og brød, men også denne forordninga nevnes i bare en domsavsigelse: I juli 1778 ble Turi Jonsdatter Sandnes dømt til å betale leiermålsbøter etter loven og forordninga av 8. juni 1767, i tillegg til 2 rd. i omkostninger.⁸⁴ Kildene gir heller ingen pekepinn på hvorvidt fengsel med bakgrunn i denne

⁷⁸ Tb 4: 683.

⁷⁹ KbB: 1778; Vollen 2002: bd. I, s. 51-52; Ryningen 1985: bd. I, s. 153-154.

⁸⁰ BF: Forliksprotokoll 1a: 35b.

⁸¹ BF: Forliksprotokoll 1a: 37b.

⁸² Totalt ble riktignok femten kvinner og seks menn dømt til å betale bøter på 6 eller 12 rd. før 1798, dette tallet inkluderer også de fire som ble dømt for leiermål før konfirmasjon. Disse ble i tillegg idømt tukthusstraff.

⁸³ Aune 1994, s. 44; Telste 1993, s. 96.

⁸⁴ Tb 9: 243. Forordninga ble oppheva 23. mai 1800. Statsmakta ønska imidlertid ikke å gi slipp på inntekter fra bevilgninger om fritak for offentlig skrifte, og mot et gebyr på 10 rd. kunne en søke om fritak også for fengselsstraffen. Hoff 1995, s. 88.

forordninga ble iverksatt i Setesdal. I likhet med Turi ble de fleste i perioden mellom 1765 og 1797 også dømt til å betale saksomkostninger på opp til 3 rd. i tillegg til leiermålsbøter.

Bestemmelsene fra slutten av 1790-tallet om at all avtinging skulle foregå innen tinget førte til at de aller fleste leiermålssakene fra 1798 og utover ble avgjort på tinget, og 23 av de 24 personene som ble ilagt bøter på tinget fikk summen kraftig redusert. Ifølge loven kunne tjenestefolk og andre uformuende få satt ned bøkene til henholdsvis 1 rd. for menn og 24 sk. for kvinner, men også menn fikk avtinga bøkene helt ned til 24 sk.⁸⁵ Som nevnt slapp dessuten fire kvinner helt unna leiermålsbøter fordi de var ubemidla. Dette ville tidligere ha medført subsidiærstraff, som fengsel på vann og brød, men noe av begrunnelsen for lovendringen var at en skulle unngå bruk av kroppsstraff.⁸⁶ De aller fattigste slapp nå unna sanksjonene.

Lovverket foreskreiv strengere straff for den typen lovbrudd jeg har kalt leiermål under skjerpene omstendigheter. Få saker som faller inn under denne samlekategorien ble behandla i Setesdal, og bare halvparten av de tiltalte fikk dom. To menn og to kvinner ble dømt etter forordninga av 2. september 1745 som omhandler leiermål før konfirmasjon. I tillegg til fulle bøter ble disse fire, som alle ble dømt på 1760-tallet, i tråd med loven, dømt til å sitte mellom et halvt og ett år på nærmeste tukthus.⁸⁷ I ei av sakene som ble behandla på tinget sommeren 1765 viste det seg at Tarald Ormsen Skomedal i ettertid var blitt konfirmert og trolova med Gunild Pålsdatter Frøysnes, og i desember inngikk paret ekteskap. Den påfølgende sommeren ble begge idømt leiermålsbøter, dessuten ble Gunild, ”som have ladet sig beligge av Tharald Ormsen og forført ham til saadan u-Tugt”, dømt til et halvt år på tukthuset.⁸⁸

Ett par ble i undersøkelsesperioden dømt for leiermål i forbudne ledd. Høsten 1735 ble Jon Folkesen Bratteli fra Bykle dømt for å ha fått barn med sitt søskenbarn Siri Tallaksdatter Bratteland. For dette skulle han arbeide tre år på en av kongens festninger, etter forordning av 19. februar 1734, mens Siri ble dømt til å oppholde seg tre år ved fiskeleiene ”nordenfields”, etter NL 6-13-13.⁸⁹ Bøtestraff nevnes ikke i dommen. Om straffene ble iverksatt er uvisst. Det var kostbart å sende folk på straffarbeid, og Risa finner at det i hvert fall i Stavanger amt ble uoffisielt slutt på å sende fanger til fiskeværene fra 1735. Kvinner som ble dømt etter 6-13-13 skulle i stedet sitte på vann og brød i seks uker og stå i gapestokken to søndager på rad.⁹⁰ Året

⁸⁵ Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 97. Se Tb 10: 462b og Tb 11: 112.

⁸⁶ Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 97.

⁸⁷ Tb 8: 265, 307-308, 551.

⁸⁸ KbB: 1765; Tb 8: 222, 266, 306, 307-308.

⁸⁹ Tb 4: 766-767. Forordning av 19. februar 1734 endra straffarbeidet for menn til festninger framfor bergverk. Siri omtales i dommen som hans søskenbarn, men da saka først kom på tinget, oppgis det at paret var beslektet i 3. ledd, altså tremenninger. Høsten 1744 ble det tatt opp et tingsvitne om at Jon og Siri Tallaksdatter, da kalt Rønningen, ”der i Egteskab med hinanden sig agter at begive”, ikke var nærmere beslektet enn i 3. ledd, og året etter inngikk paret ekteskap. Tb 5: 286; KbV: 1745.

⁹⁰ Risa 1974, s. 73.

etter stod Jon igjen tiltalt for leiermål på tinget, riktignok uten å møte. Han hadde i 1736 fått to barn utenfor ekteskap. Jon var også nært beslekta med ei av disse kvinnene, Ingeborg Olsdatter Stavenes, men denne gangen forsvant sakene før det ble felt dom.⁹¹

I 1815 ble Knut Salvesen Tveit, som den eneste jeg kjenner fra Setesdal, kjent skyldig i hor. Knuts kone hadde vært syk og sengeliggende i femten år, og i 1814 hadde han fått et barn med Marthe Henriksdatter Hamre.⁹² Knut hadde ”saaleedes kvalifiseret sig i følge 6-13-25 samt Fr. af 6te Decbr 1743, at straffes paa sin yderste Formue, samt at udrede dobbelte Lejermaalsbøder”, men ettersom han var svært fattig, ble han bare idømt doble leiermålsbøter, ”hvilke han i Mangel af Summens Tilvejebringelse, bør afsone ved offentlig Arbeide efter Over Øvrighedens nærmeste Foranstaltning.”⁹³ De fleste som ble dømt for leiermål i Setesdal i perioden jeg har undersøkt ble altså idømt straff som samsvarte med lovverket. Om straffene ble iverksatt og bøtene betalt er derimot ei anna sak, og først med omlegginga av fogdens lønssystem mot slutten av århundret blir det virkelig mulig å se på samsvaret mellom lov og rettspraksis. Kanskje kan kildene likevel antyde hvordan forholdene var også tidligere.

De som ikke kunne betale – om bruk av subsidiærstraff

Idømte bøter skulle betales innen femten dager etter domsavsigelse. Dersom den dømte ikke kunne betale, skulle vedkommende etter NL 6-13-1 straffes etter ”Formue og med Fængsel paa Kroppene”. Ved ei forordning av 19. august 1724 ble subsidiærstraffen i leiermålsaker endra fra tvangsarbeid, som var blitt innført ti år tidligere, til fengsel og gapestokk.⁹⁴ Det ble samtidig understreka at kroppsstraff ikke skulle tas i bruk uten at bøtene var forsøkt avtinga, og det ser ut til at subsidiærstraff kun ble brukt mot dem helt uten betalingsevne. Forordning av 6. desember 1743 spesifiserte straffutmålinga; personer som ikke hadde midler til å betale bøtene skulle settes på vann og brød, kvinner i fire dager og menn i åtte. Systemet fungerte imidlertid ikke tilfredstillende, og Kanselliet innskjerpa derfor praksisen i 1798 – en skulle unngå bruk av kroppsstraff og i stedet avtinge bøtene.⁹⁵

⁹¹ Tb 4: 820, 886-87. Jon og de to kvinnene ble her stevna samtidig, jeg har imidlertid registrert de som to saker, jmf. s. 59.

⁹² KbB: 1814; Tb 11: 316b, 322, 328b.

⁹³ Tb 11: 328b. Hoff skriver at NL 6-13-25 ble endra ved et reskript av 1. februar 1799, der straff på ytterste formue ble erstatta av doble leiermålsbøter, men denne forordninga omtales ikke. Hoff 1995, s. 101. Vollen forteller at Knut i 1796 gifta seg med den tre år eldre Anne, men at hun kort tid etter stevna inn Knut for forlikskommissjonen med ønske om skilsmisse, på grunn av mishandling og drapstrusler. 16. juni 1797 ble de enige om å skilles, men endte med å holde sammen, og i 1800 fikk de sitt andre barn. Vollen 2002: bd. 1, s. 362. I 1801 var Knut 38 år, husmann uten jord og levde av dagarbeid. Folketellinga av 1801 for 0938 Bygland, personnr. 936. I 1815 var han til dels avhengig av ”Almuens Medlidenhed.” Tb 11: 316b.

⁹⁴ Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 94. Å sende menn og kvinner som var dømt for leiermål avsted på straffarbeid var imidlertid kostbart, og fengselsstraff ble brukt som subsidiærstraff i Setesdal også før 1724. Ryningen forteller om Jorunn Torgrimsdatter Flateland, som i 1720 fikk en sønn utenfor ekteskap. Jorunn ble idømt 6 rd. i bot, men kunne ikke betale, og året etter attesterte lensmannen at hun i stedet hadde sittet fire uker på vann og brød. Ryningen 1987: bd. VI, s. 195.

⁹⁵ Sogner 1980, s. 113.

Fram til 1796 måtte fogden selv koste utgiftene i forbindelse med subsidiærstraff, og ettersom kroppsstraff ikke skulle benyttes etter endringen av avtingingspraksisen, innebærer dette at omfanget av denne typen straff ved leiermål kun trer fram i fogderegnskapene mellom 1796 og 1798. To kvinner var i denne korte perioden så lite bemidla at de ble satt i arresten. Tore Olsdatter Holum var høsten 1797 blitt idømt 8 rd. i bøter og omkostninger for leiermål med Ole Sigurdsen Løyland, som året før hadde fridd seg fra farskapet med ed.⁹⁶ Betalinga lot vente på seg, og i april 1798 møtte lensmann Ole Knutsen Tveiten på Holum for å eksekvere dommen. Han måtte snu med uforretta sak, ettersom Tore ”erklærede ej at kunde fremviise enten Penge eller Penges Verdie”, og det dessuten var kjent at hun var ”saa Fattig, at hun har Nødt Understøttelse af Almuen til sig og Barns Underholdning”.⁹⁷ Tore ble derfor satt på vann og brød.⁹⁸ I Bygland måtte Anne Ådnesdatter sitte fire dager på lensmannsgården på Bakke fordi hun ikke hadde midler til bøkene sine.⁹⁹ I stiftamtmann Levetzows resolusjon ble det i begge tilfellene understreka at kvinnene, i tråd med loven, ikke skulle settes i arrest før barnet var avvendt fra brystet, og både Tore og Anne ble først arrestert flere år etter fødselen.

Fra 1798 var altså de aller fleste leiermålssakene som kom opp på tinget i Setesdal saker som gjaldt avtinging av bøkene. I mange av disse sakene ble bøkene innbetalt på stedet, enten ved at den innstevnte selv betalte fogden eller ved at husbond, en slektning eller andre la ut summen.¹⁰⁰ Torbjørg Pedersdatter Flateland var den eneste som etter dette året ble idømt fulle bøter på tinget. Ettersom hun ikke møtte, og lagrettemennene ikke kjente hennes økonomiske situasjon, ble hun høsten 1800 idømt 6 rd. i bot. Det viste seg likevel at hun ikke hadde midler til å betale en slik sum. Da lensmannen var på Flateland for å gjøre utpanting til bøkene i Torbjørgs eiendeler, fant han at ”Aldeles intet skrivværdigt forefandtes Pigen tilhørende og tilstædeværende bekræftede at hun er Fattig og hendes Forældre ere Almisse Lemmer”.¹⁰¹ I motsetning til Tore og Anne ble ikke Torbjørg satt i arresten, og bruk av fengselsstraff som subsidiærstraff ved leiermål i Setesdal ser altså ut til å ha falt bort ved lovendringen i 1798.

Forordninga av 1724 nevner også en annen subsidiærstraff, og både i Sogn, Norderhov og Nedre Telemark ble gapestokken anvendt mot leiermålssyndere i første halvdel av 1700-

⁹⁶ Tb 10: 153b, 190b.

⁹⁷ Rk: 2507. Fogderegnskap 1798 I: N° 39.

⁹⁸ Rk: 2508. Fogderegnskap 1799 I: N° 42.

⁹⁹ Rk: 2507. Fogderegnskap 1798 I: N° 40, N° 43.

¹⁰⁰ For eksempel ble Gunsten Gunstensen Stenlien stevna for leiermål i 1808 på tinget på Bakke. Han møtte ikke, ”men Ole Grundesen Schierverak som var tilstæde sagde, at Gunsten Gunstensen der er i hans Tieneste intet har at betale Bøder med; men icke desmindre tilbød comp: sig for ham at udlægge 48 sk naar samme kan antages for de forvirkede Bøder.” Både lagrettemennene og allmuen kunne bekrefte at Gunsten var fattig, og fogden godtok derfor Oles betaling. Tb 11: 114.

¹⁰¹ Rk: 2510. Fogderegnskap 1801 I: N° 29, N° 31.

tallet.¹⁰² Sanksjonsbruken må nok sees i sammenheng med at fogden selv måtte bekoste avstraffelsen av de som ikke kunne betale. Gapestokken var en effektiv avstraffelsesmetode; den var vanærende, billig i bruk og straffen var raskt overstått. Lisabet Risa peker dessuten på at gapestokken var særlig egna mot kvinner, ettersom fogden i motsetning til ved fengsling slapp utgifter i forbindelse med underhold av barna.¹⁰³ Om selve straffen skriver Risa:

Å stå i gapestokken i Stavanger amt ville seia at ein stod festa med jernlenke rundt halsen til ein staur ved kyrkjeporten, to timar før preika ein høgmessesundag og to timar etter preika. Det var på dei tidspunkta folk samlast på kyrkjebakken. Til slutt skulle fangevoktaran kasta vatn over den som stod i lenka. Deretter vart han løyst og ført heim.¹⁰⁴

Frykt for å måtte stå i gapestokken til spott og spe har nok ført til at de fleste forsøkte å skrape sammen penger til bøtene. Anne Aune finner likevel at det i lovverket fra 1740-tallet og utover kan ”sporast ein tendens bort frå kropsstraff og over til arbeids- og fridomsstraff.”¹⁰⁵ Forordninga av 1743 fastsatte som nevnt at kvinner skulle sitte i arresten i fire dager og menn i åtte, og Randi Holden Hoff finner ingen indikasjoner på at gapestokken ble benytta som straff i leiermålssaker i Kristiansund i perioden 1742-1801.¹⁰⁶ Hvordan dette forholdt seg i Setesdal er usikkert. Fogden var ikke regnskapspliktig for utgifter i forbindelse med leiermål i denne perioden, og ingen av kildene nevner heller ekspisitt at denne kropsstraffen har vært i bruk. Bruken av straffemetoden generelt i området er også lite dokumentert. Jeg kjenner bare til ett tilfelle fra Setesdal hvor det refereres til en gapestokk. I ei mulig drapssak fra 1778 kom det fram at den mistenkte kvinna hadde lånt med seg halsjernet fra gapestokken som stod ved kirka i Valle sogn for å binde sin sinnsyke ektemann, som seinere døde.¹⁰⁷ Det fantes altså gapestokker, men om disse ble benytta som subsidiærstraff ved leiermål er derimot usikkert.

Flere undersøkelser har vist at kvinners betalingsevne på 1700-tallet var svært lav.¹⁰⁸ Ugifte kvinner hadde lite penger mellom hendene, tjenestejenter fikk ofte lønn i form av klær og naturalia, og for mange var den økonomiske situasjonen så dårlig at det neppe var til særlig hjelp at summen kunne avtinges. Trusselen om subsidiærstraff var dermed reell for mange, særlig hvis ikke familien kunne eller ville bidra til bøtene.¹⁰⁹ Fra slutten av 1790-tallet mista fogden muligheten til å true med fengsel om folk ikke betalte bøtene, og trolig fikk han større problemer med innkrevinga. Et notat i fogderegnskapet fra 1811 forteller at to par som begikk

¹⁰² Hansen 1981, s. 43; Telste 1993, s. 104-105; Aune 1994, s. 46.

¹⁰³ Risa, Lisabet: ”Mann og kvinne framfor loven. Rettspraksis i saker mot ugifte mødre. En gransking av rettsmateriale frå Stavanger amt, 1721-1741” i Eliassen og Sogner (red.) 1981, s. 37-38.

¹⁰⁴ Risa 1981, s. 37.

¹⁰⁵ Aune 1994, s. 72.

¹⁰⁶ Hoff 1995, s. 129.

¹⁰⁷ Ryningen 1987: bd.V, s. 46-47.

¹⁰⁸ Se blant annet Risa 1974, s. 83-84; Risa 1981, s. 35; Telste 1993, s. 99-100 og Hoff 1995, s. 128.

¹⁰⁹ Telste 1993, s. 105-106.

leiermål i 1803 ennå ikke hadde betalt bøter for lovbruddet. Det ble aldri reist sak på tinget, men av regnskapet ser vi at parene ”have ofte været indkalte til Leiermaals Bøders betaling eller afdingning men ikke mødt”.¹¹⁰ Tatt i betraktning at leiermålsbøtene var såpass høye, i hvert fall for allmuen, og at nesten alle saker på tinget etter 1798 var avtingingssaker, virker det naturlig at mange av dem som ble idømt bøter også før lovendringen fikk satt ned bøtene. Trussel om subsidiærstraff bidro nok til at folk forsøkte å betale, og det var mer lønnsomt for fogden personlig å godta reduserte bøter framfor å koste utgifter til arrest og annen straff. At fengselsstraff ble benytta i begge sakene fra 1797, og at flere kvinner seinere slapp straff fordi de var helt uten midler, vitner samtidig om at mange hadde vanskelig for å skaffe til veie selv små summer. For mennenes del ser bøteevna ut til å ha vært noe bedre, fire menn betalte fulle bøter etter 1798, men for folk flest stod ikke betalingsevna i samsvar med bøtenes størrelse.

Avslutning

Langt fra alle som fikk barn utenfor ekteskap i Setesdal ble stevna på tinget. I tråd med funn fra andre deler av landet var det en overvekt av kvinner blant de innstevnte i leiermålssaker, noe som er naturlig med tanke på dispensasjonsordningene for militære. Bare om lag hver femte leiermålssynder måtte møte på tinget, og samla sett var det altså mange, både kvinner og menn, som slapp offentlig tiltale og dom. Den lave andelen saker kan settes i sammenheng med at soning synes å ha vært utbredt praksis helt fram til 1812, mange kom nok også til ordninger med fogden om avtinging av bøtene før det gikk så langt at de ble stevna og dømt for leiermålet på tinget. Tatt i betraktning at jeg har relativt få saker å forholde meg til, så er det vanskelig å si noe generelt om utvikling over tid, men jeg undersøkt en mer eller mindre sammenhengende periode som strekker seg over mer enn 80 år, og særlig ett trekk er tydelig: De fleste leiermålssakene som endte på bygdetinget i Setesdal før 1798 inneholdt et eller annet kompliserende element, for eksempel konflikter rundt farskapet, og de har derfor vært vanskeligere å løse gjennom soning med fogden. Fra 1798 ser vi at de fleste som begikk leiermål ble innkalt på tinget for å avtinge bøtene, noe som tidligere ville ha foregått utenfor tingets offentlige sfære. Vi kan likevel ikke utelukke at økte sosiale og økonomiske forskjeller har gjort det vanskeligere for mange å betale bøtene sine mot slutten av århundret – kanskje var det også slik at vanskeligere kår og dårlige framtidsutsikter førte enkelte ugifte foreldre ut i langt alvorligere lovbrudd, som fødsel i dølgsmål, drap eller selvmord.

¹¹⁰ Rk: 2513. Fogderegnskap 1805 I: N° 6.

6. Fødsler i dølgsmål, drap og selvmord

Brudd på sedelighetslovgivningen fikk en sjelden gang virkelige tragiske utfall, og i kjølvannet av begåtte leiermål kom det opp flere alvorlige kriminalsaker på tinget i Setesdal. Fire kvinner ble arrestert og tiltalt for barnefødsel i dølgsmål, i tillegg dukka det på slutten av 1700-tallet opp tre saker hvor menn var mistenkt for å ha drept kvinna som venta deres barn. Selv om verken fødsel i dølgsmål eller andre drapssaker vanligvis regnes som sedelighetsbrudd, er de sju registrerte sakene alle nært knytta opp til et utenomekteskapelig seksuelt forhold og en påfølgende graviditet. Disse kriminalsakene skiller seg fra leiermålssakene i forrige kapittel på flere måter. Først og fremst var anklagene svært alvorlige – lovbruddene kvalifiserte til dødsstraff – men sakene er også langt mer omfangsrike, og det ble ført mange vitner. I dette kapitlet vil jeg blant annet se på hvordan dølgsmålssakene ble behandla i rettsapparatet, og på samsvaret mellom lov og rettspraksis. Samtidig er årsakene bak, enten dødsfallene var uhell, drap eller selvmord, interessante. Disse sju sakene synliggjør riktignok de mest ekstreme og dramatiske utfallene utenomekteskapelig seksualitet kunne få, men forhåpentligvis kan omstendighetene rundt og de mange vitneavhørene likevel si noe om lokalsamfunnets reaksjoner og holdninger til ugifte foreldre i Setesdal også mer generelt.

Barnefødsel i dølgsmål

Dødsstraff ved fødsel i dølgsmål synes første gang innført i lovverket ved ei forordning av 31. mars 1635.¹ I kapitlet *Om Manddrab* i Christian 5s Norske Lov av 1687 heter det:

Letfærdige Qvindfolk, som deris Foster ombringe, skulle miste deris Hals, og deris Hoved sættis paa en Stage. [...] Vorder noget letfærdigt Qvindfolk med Barn, og med sin Barnefødsel i Dølsmaal omgaar, og ikke bruger de ordentlige beskikkede Midler, som hende og Fosteret i saadant Tilfald kunde betiene, og samme Barn borte bliver, eller paaskydis at være dødt født, eller i andre Maader forkommet, da skal hun agtis saasom hun sit Foster med Villie hafde ombragt.²

Lovteksten innebar såkalt presumpsjon: ”Hvis et barn var dødfødt og mora ikke hadde opplyst om sin graviditet eller forsøkt å skaffe hjelp eller jordmor, skulle en forutsette at hun hadde tatt livet av barnet.”³ Det lå på den ugifte mora å bevise sin uskyld. Risikoen for å bli dømt var dermed stor, og fødsel i dølgsmål var en av de vanligste årsakene til at kvinner ble dømt

¹ Forordninga oppgis som kilde i Christian 4s store recess (2-5-1): *Christian den fjerdes recess 1643*, Oslo 1981, s. 252-253.

² NL 6-6-7 og 6-6-8.

³ Sandvik 2006, s. 142. Eva Bergenlöv skriver tilsvarende fra Sverige: ”Från mitten av 1600-talet och fram till 1779 kunde en moder dömas till döden utan full bevisning om mord om hon blivit gravid utanför äktenskapet, dolt havandeskapet, fött i ensamhet och gömt undan det döda barnet.” Bergenlöv 2004, s. 417.

til døden i Norge på 1600- og 1700-tallet.⁴ Utover på 1700-tallet ble det vanlig at kvinner som var dømt for fødsel i dølgsmål ble benåda av kongen og straffene omgjort til tukthusopphold, men dødstraff for førstegangs fosterdrap ble først oppheva ved Kriminalloven av 1842.⁵

I boka *Letfærdige Qvindfolk* hevder den danske kriminologen Beth Grothe Nielsen at ingen grov forbrytelse har hatt like store mørketall som fosterdrap og fødsler i dølgsmål. Mora var ofte den eneste som kjente til barnets eksistens, og ingen ville da heller savne offeret. I tillegg ville det ikke være for vanskelig å gjemme unna barnets lik. Hun konkluderer med at "[d]e, der virkelig har gjort sig anstrengelser for ikke at blive opdaget, er heller ikke blevet det."⁶ Også andre undersøkelser kommer med lignende konklusjoner, og det synes klart at det reelle omfanget av barn født i dølgsmål er umulig å anslå.⁷ I kapittel 4 så vi at det i samtida ble uttrykt engstelse for at ugifte mødre tok livet av sine barn, og sogneprest Peder Lund skriver i sine *Underrættninger om Walle-Præstegjæld i Sættersdalen* fra 1798 at:

...Handlinger begaaes, der befrygtelig ikke siælden drager virkelige Børne-Mord efter sig. At Anmeldelser herom dog meget siælden indløber, maae man ikke forundre sig over. [...] endnu oftere drager Nattens Mørke selv et Sløer over Handlinger, ved hvilke Menneskeligheden gyser. Hertil kommer at Fruentimmerets her brugelige Klædedragt gjør det saare lætt for den bedragne Pige at skiule sit Svangerskab endog til sidste Øieblik, og det eensomme Liv man her fører en viss Tid om Aaret paa Sæterne ligesaa lætt at skille sig hæmmelig ved en Byrde, hvorom hun ikke Ønskede fleere Underrettede.⁸

Hvorvidt presten hadde rett i sine antakelser om at omfanget av barnedrap i Setesdal var langt høyere enn det som kom for dagen, er selvsagt vanskelig å si. Klesdrakta kunne nok lenge skjule en voksende mage, men folk levde tett på hverandre, og flere av de tiltalte kvinnene delte seng med andre. Det må således ha vært vanskelig å holde svangerskap og fødsel skjult for omgivelsene. Ryktene gikk nok også fort om ei kvinne ble mistenkt for å være svanger, og rykter utgjorde en viktig del av den sosiale kontrollen av ugifte kvinner. Flere dølgsmålssaker i Setesdal ble kjent nettopp fordi det hadde gått rykter på bygda om at kvinna hadde født.

Dølgsmålssaker på tinget i Setesdal

Fire kvinner fra Setesdal stod i perioden jeg har undersøkt tiltalt på bygdetinget for å ha født i dølgsmål. Som vi så i kapittel 4, kom den første saka opp i 1768, altså *etter* at skriftemålet var avskaffa som leiermålssanksjon. Videre kom det opp dølgsmålssaker i 1774 og 1780, og den siste kvinna stod tiltalt i 1809. Barnefødsel i dølgsmål hadde automatisk appell til lagtinget,

⁴ Risa 1974, s. 1; Telste 1993, s. 200. Se forøvrig Bergenlöv 2004, s. 21-22.

⁵ Gotaas 1980, s. 17-18; Hansen 1993, s. 106-107.

⁶ Nielsen 1982, s. 91-92.

⁷ Hansen 1993, s. 59; Telste 1993, s. 217-218. Se også Heyler 1998, s. 22-23.

⁸ Lund, Peder Ludvig: *Underrættninger om Walle-Præstegjæld i Sættersdalen*, 1798 (Norsk Historisk Kjeldeskriftinstitut),

noe som gjør at slike saker vanligvis kan følges gjennom flere rettsinstanser.⁹ Jeg har valgt å ikke følge sakene høyere opp i rettssystemet enn til lagtinget, såfram kildesituasjonen tillater det, men det endelige utfallet av sakene er likevel kjent takket være kilder som fange- og eksekusjonsprotokoller. Selv om dølgsmålssakene jeg har registrert fra Setesdal er ganske forskjellige både når det gjelder innhold og saksgang, så vil jeg se nærmere på den første saka som kom opp på bygdinget for å gi et eksempel på ei slik sak og hvordan den ble behandla.

I oktober 1768 stod Joran Knutsdatter, ei ukonfirmert tjenestejente fra Bykle, tiltalt på tinget for å ha født et barn i dølgsmål.¹⁰ Far til barnet, Gjermund Torbjørnsen Byklum, var samtidig stevna for leiermål. Det hadde gått rykter om at Joran venta barn, men hun skal ikke ha åpenbart graviditeten for andre enn barnefaren. Lensmannen, som forsvarte Joran, stilte imidlertid spørsmål ved om hun i hele tatt kunne sies å ha født i dølgsmål, ettersom hun hadde født barnet i ei seng hvor det også lå ei jente på 8-9 år og sov. Han trakk også fram at hun ikke hadde avla barnet i løsaktighet, men under løfte om ekteskap, noe Gjermund bekrefta på tinget. Joran hevda at det aldri hadde vært hennes hensikt å ta barnets liv, ikke minst siden Gjermund ville ekte henne, ”men da hun mærckede at Fosteret intet Liv havde, tænckte hun det icke havde nogen videre Fare paa sig”, og at hun fikk begrave barnet i stillhet.¹¹ Barnet, som var født før jul, ble funnet av Jorans husbond en gang mellom jul og faste innsvøpt i noen klær i høyet på loftet. Det var ikke klart hvorvidt barnet var fullbåret, men Joran mente at:

...aarsagen til at barnet var Dødfød var denne: hun var paa Gaarden Bychlum, og der kom ind endel unge Drengene som lagde hende baglænges over et bord, for med Sværtede hænder av Kull, at sværte hende i Ansigtet, hvorved hendes Ryg blev bræcket, og hun derover, fick saaleedes ondt, at hvad hun havde indvortes maatte hun opgive...¹²

Flere av kvinnene som hadde vært til stede på Byklum vitna om hvor ille Joran og de selv var blitt behandla. På spørsmål om årsaken til guttenes oppførsel, forklarte de at det var gammel sedvane at unge gutter på søndagene samla seg på gårder hvor de visste at det var unge jenter, for å spøke med dem. I likhet med Jorans husbond og andre vitner fortalte de ”at de aldrig havde hørt noget ondt om hende, eller kiendt hende forsaadant et Meniske som omspurgetes, men veed vel, at hun og Giermon har lagt elsk tilhinanden for i tiden at ægte hinanden.”¹³ I gjennomgangen av formildende omstendigheter ble det likevel anmerka at guttene hadde sagt til Joran, ”i sin Galdenskab og Vilterhed, at i Fald der nu var noget inde saa skulde det ud”.¹⁴

manus nr. 417b. Ved henvisning vises det til sidetall i avskriften), s. 15.

⁹ NL 1-22-53. Tingbøkene fra Kristiansand lagdømme mangler for perioden mellom 1759 og 1775.

¹⁰ Tb 8: 499-500, 502-505, 511, 548-551. Jeg kommer nærmere tilbake til foreldrenes sosiale bakgrunn seinere i kapittelet.

¹¹ Tb 8: 502, 504.

¹² Tb 8: 502.

¹³ TB 8: 505.

¹⁴ Tb 8: 550.

I forsvaret ble det pekt på Jorans manglete kristendomskunnskaper og mentale tilstand. Hun var ennå ikke konfirmert og ble sagt å mangle begrep både om synd og hvilken straff det hun hadde gjort innebar, og det ble hevda at hun mangla ”oplysning om hendes Salighed Sag og guds frykt, da hun indte endnu kand læse i en Bog.”¹⁵ Det ble også trukket fram at Jorans familie hadde ”en defect paa Fornuftens brug”, og lensmannen brukte denne ”om Provede Vanvittighed, som hende av Naturen er medfødt” som mulig forklaring på at hun hadde holdt barnet skjult og ikke fortalt noen om fødselen.¹⁶ Retten valgte imidlertid å legge vekt på at hun ikke hadde åpenbart graviditeten verken for sin husbond eller matmor, og ettersom Joran ikke hadde ”brugt de Lovlige Midler ved Barnefødselen, til hielp av nogen Qvindes Persohn, saavel som og henlagt Barnet paa u Rett Stæd [...] Saa skjønner icke Retten bødere, end at hun havde det forsæt at dølgge samme, om det end og havde haft Liv”.¹⁷ Joran ble dømt til døden etter NL 6-6-7, men appellerte og fikk etter hvert dommen omgjort. Da hun i mars 1770 ble satt inn på tukthuset i Christiania, var det med dom fra Overhoffretten på ett år for ”hendes skjødesløse omgang med det af hende fødte fosters henleggelse.”¹⁸ Gjermund ble på sin side idømt 12 rd. i bot for leiermålet, og fordi Joran var ukonfirmert måtte han dessuten arbeide ett år på nærmeste tukthus, i tråd med forordninga av 2. september 1745. Dette er det eneste tilfellet jeg kjenner til fra Setesdal hvor en slik straff faktisk ble iverksatt, og 27. mars 1771, på dagen ett år etter innsettelsen, slapp både Gjermund og Joran ut fra tukthuset.¹⁹

Denne saka illustrerer flere sentrale trekk ved behandlinga av dølgsmålssaker. For det første ble sakene nøye utreda, og det ble ført mange vitner. Det var viktig å klarlegge alle forhold rundt svangerskap og fødsel, ikke minst om barnet var fullbåret og om det bar tegn til skader. Om lagmannen var misfornøyd med de opplysningene som var brakt fram, kunne han vise saka tilbake til hjemtinget for grundigere utredning.²⁰ Videre idømte hjemtinget gjerne dødsstraff i slike saker, mens de høyere rettsinstansene ofte reduserte straffeutmålinga til tukthusopphold. Den strenge lovanvendelsen var nok ment å ha en preventiv funksjon overfor allmuen, samtidig kan den automatiske appellen til lagtinget ha ført til at bygdetinget la seg på en streng tolkning av lovverket og dømte kvinnene til døden uansett omstendighetene.²¹

¹⁵ Tb 8: 550.

¹⁶ Tb 8: 549, 550.

¹⁷ Tb 8: 551.

¹⁸ CT: Protokoll 2: fol. 197, dom 1083. Jeg kjenner ikke til hvordan det ble argumentert høyere opp i rettssystemet, men det virker sannsynlig at de nevnte omstendighetene bidro til at dødsdommen ble omgjort.

¹⁹ CT: Protokoll 2: fol. 197, dom 1083 og 1084. I kapittel 3 så vi at Gjermund bekrefta på tinget at han ville ekte Joran, og at han samtidig ga henne ei sølje i festergave. Det ser likevel ikke ut til at Gjermund og Joran inngikk ekteskap etter løslatelsen. ²⁰ 2. november 1780 viste lagmannen saka mot Gunild Svenkesdatter og hennes medhjelper Birgit Osmundsatter Gjerden tilbake til hjemtinget for nøyere undersøkelse, på sorenskriver Tobiesens bekostning. TbKL 7: 99. Lagmannen var fremdeles ikke fornøyd, og i januar 1782 ble saka nok en gang hjemvist til tinget i Valle. TbKL 7: 128b.

²¹ Telste 1993, s. 202.

Tre av de fire kvinnene fra Setesdal ble dømt til døden på hjemtinget, men ingen av dem måtte bøte med livet for lovbruddet. Etter behandling høyere opp i rettssystemet endte tre av kvinnene på tukthuset. I tillegg til Joran, som sona en dom på ett år, ble Ingeborg Hansdatter fra Hylestad og Gunild Svenkesdatter fra Bykle begge satt inn på tukthuset i Christiania med livstidsdom. Gunild rømte femten måneder etter innsettelsen, mens Ingeborg ble løslatt ved kongelig resolusjon etter ni år.²² Det fantes likevel unntak til den strenge lovanvendelsen. I 1809 dømte bygdetinget Thora Thomasdatter Aakhus fra Bygland til seks år på tukthuset i Christiansand for skjodesløs omgang med sitt barn. Retten kom fram til at hun nok ikke hadde ”haft noget ondt Forsæt med sit Foster”, og formildende omstendigheter knytta til hvorfor hun hadde holdt svangerskapet og barnet skjult for familien førte til at retten mente at NL 6-6-8 ikke kunne anvendes i denne saka.²³ Ved Stiftsoverretten ble straffen redusert til ett år, og i desember ble Thora frikjent av Overkriminalretten for videre straffeforfølgelse.²⁴

Ble barnefedrene straffa?

Barnefødsel i dølgsmål var naturlig nok et lovbrudd som først og fremst angikk kvinner. Saka mot Gjermund Torbjørnsen Byklum viser likevel at barnefedrene ikke nødvendigvis unngikk å komme i myndighetenes søkelys. Joran hadde ikke fortalt andre enn Gjermund at hun venta barn, og fogden spurte derfor Gjermund om han hadde snakka med henne om å føde barnet i dølgsmål. Dette benekta han, og Jorans husbond fortalte at Gjermund, etter at barnet var blitt funnet, skal ha sagt ”at hand aldrig havde tænkt det om hende, da han havde i sinde at ægte hende, hand havde og bedet hende, at vogte sig.”²⁵ Vi kan ikke utelukke at dette ble sagt for å unngå mistanke rundt sin egen person, men saka viser at barnefaren ikke ble sett på som medviter til fødselen, selv om han var den eneste som kjente til svangerskapet. Gjermund hadde likevel begått en lovstridig handling gjennom leiermålet og ble som vi har sett dømt for dette. Far til Ingeborg Hansdatters barn var soldaten Bjørn Evensen, og siden dette var hans første leiermålsforseelse unngikk han sivil rettsforfølgelse. Retten konkluderte likevel med at Bjørns oppførsel hadde vært mistenkelig, noe jeg kommer tilbake til seinere i kapitlet, og at han derfor burde etterforskes nærmere, uten at jeg kjenner til om dette ble fulgt opp.²⁶

De to siste barnefedrene vedkjente seg begge farskapet, men kildene viser ikke at de ble

²² CT: Protokoll 2: fol. 447, dom 2647; CT: Protokoll 3: fol. 28, dom 3491 og fol. 3, dom 2647.

²³ Tb 11: 134.

²⁴ KS: Justis- og domsprotokoll nr. 2: 106b-107; RF: 211. Eksekusjoner 1806-1810: 6. desember 1809. Thora ble imidlertid dømt til å betale saksomkostningene. Disse beløp seg på over 220 rd., og fogden har notert at ”hendes Eiendomme ikke var tilstrekkelige til Sags Omkostningerne med de forskelige Retter, samt hendes Forpleyning og Varetægt, som for en betydelig deel blev erstattet af Delinquent Kassen.” Rk: 2515. Fogderegnskap 1809: N° 46; RF: 254. Eksekusjonsprotokoll 4: 188-190.

²⁵ Tb 8: 503.

forfulgt videre for leiermålet. Som vi så i kapittel 5, var soning med fogden akseptert praksis ved leiermålsbrudd i Setesdal helt fram mot avkriminaliseringa, og dette kan være årsaken til at Ånund Pålson Stavenes, Gunild Svenkesdatters barnefar, ikke ble stevna på tinget. Wrål Olsen, som i 1809 fikk en sønn med Thora Thomasdatter Aakhus, ser verken ut til å ha betalt fulle eller avtinga bøter for lovbruddet. Rundt juletider 1807 var det blitt lyst til ekteskap mellom Wrål og Thora, men som jeg kommer tilbake til seinere, så ble giftermålsplanene motarbeida av hennes avdøde manns familie; kanskje var dette medvirkende til at fogden ikke forfulgte ham videre.²⁷ Andre undersøkelser har samtidig vist at bare et mindretall av fedrene i slike saker ble straffa, og Kari Telste peker på at ”det er kvinnens skyld disse sakene dreier seg om. Barnefarens lovbrudd kom i annen rekke, og kunne fort bli glemt.”²⁸

Umake par?

Hvilken sosial bakgrunn hadde foreldrene til barna som ble født i dølgsmål – var disse barna resultat av forbindelser mellom kvinner og menn fra ulike samfunnslag, såkalte mesallianser? Rettsprotokollene gir få personlige opplysninger om foreldrene, særlig om fedrene, men noe kan kildene i kombinasjon med gards- og ættesogene likevel avsløre. Det ble ikke reist tvil om barnefedrenes identitet i noen av sakene, så det er ingenting som tyder på at det her har vært snakk om at gifte menn, for eksempel kvinnas husbond, har fått andre til å ta på seg ansvaret for barnet. Thora Thomasdatter Aakhus var enke, ellers var alle foreldrene ugifte.

Når det gjelder det første paret, oppga Joran Knutsdatter å være om lag 20 år gammel, ukonfirmert og født på gården Hoslemo i Bykle sogn hvor faren var bonde. Joran hadde tjent i sognet siden hun var åtte år gammel, og på tinget kom det fram at hun hadde vært i tjeneste hos Osmund Bjørgulvsen Gjerden i nesten to år.²⁹ Om barnefaren oppgis det lite i forbindelse med rettssaka, men gards- og ættesoga for Bykle forteller at Gjermund Torbjørnsen Byklum var født i 1744. Han var bondesønn og kom etter hvert til å overta gården etter faren.³⁰ Det andre paret var Ingeborg Hansdatter og soldaten Bjørn Evensen. Alfred Ryningen skriver at Ingeborg var født i 1743, og at hun trolig kom fra en husmannsplass på Hovet i Hylestad.³¹ I rettsprotokollen fra bygdetinget ser vi at Ingeborg hadde tilhold i moras hus – muligens på

²⁶ Tb 8: 927-932.

²⁷ VRS: Forhørsprotokoll 2: 3. Wrål Olsen bodde og tjente i Åmli prestegjeld, som ligger utenfor området jeg har undersøkt. Det kan derfor ha kommet opp sak mot ham på tinget for leiermålet uten at jeg kjenner til dette, men basert på fogdens regnskaper ser det likevel ikke ut til at leiermålsbøter har blitt betalt.

²⁸ Telste 1993, s. 211. Se også Gotaas 1980, s. 31-32 og Bergenlöv 2004, s. 424-425.

²⁹ Tb 8: 502. Joran var sannsynligvis den Joronn Knutsdatter som ifølge gards- og ættesoga for Bykle ble født i Hoslemo i 1744, hvor faren ser ut til å ha eid ¾ av gården. Alderen stemmer i så fall ikke helt med det som ble oppgitt på tinget, se Gjerden og Holen 1966, s. 164. Se også note 33.

³⁰ Gjermund måtte imidlertid seinere gå fra gården, og han og familien hans ble omstreifere. Gjerden og Holen 1966, s. 113.

Hovet – før og under fødselen. Hvem Bjørn var er mer usikkert, men Ryningen tror kanskje at han het Bjørn Eivindsen Skeivollen og var fra Valle sogn. Dersom dette stemmer, så var Bjørn tolv år yngre enn Ingeborg. Familien hans skal ha flytta mye rundt, og Bjørn, som var niende barn i søskenflokket, satt i 1801 som husmann på Sandnes i Valle sogn.³²

Da dølgsmålssaka mot Gunild Svenkesdatter ble behandla på lagtinget høsten 1780, ble det oppgitt at hun var 20 år gammel og født på gården Byklum i Bykle sogn. Gunild fortalte at hun hadde tjent hos Pål Evensen Stavenes siden hun forlot mora si for tre år siden. Gunild hadde også tidligere fått et barn utenfor ekteskap, men det kommer ikke fram hvor sønnen oppholdt seg.³³ Far til barnet som Gunild fødte i dølgsmål var sønnen i huset på Stavenes, Ånund Pålsen, og også han ser ut til å ha vært i begynnelsen av tjueårene.³⁴ Det siste paret var Thora Thomasdatter Aakhus og Wrål Olsen. I sorenskriverens forhørsprotokoll kan vi lese at Thora i 1809 var 30 år gammel og født i Sandnes sogn. Hun hadde tretten år tidligere gifta seg med tidligere skysskaffer Gunstein Olsen Aakhus fra Bygland sogn og fått tre barn med ham. Ekteparet hadde brukt en gård i Åmli prestegjeld, og da mannen døde etter åtte års ekteskap, dreiv hun gården videre i noen år før hun flytta til mannens familie i Bygland – det siste året hadde hun bodd og delvis jobba på Aakhus hos svogeren Daniel. Wrål oppga å være 32 år og født i Årdal sogn. Han hadde vært i ”lille Topdahl” sogn i Åmli i mange år og var blitt kjent med Thora på gården hun brukte med mannen. I 1809 skal Wrål ha tjent hos lensmannen.³⁵

Gjennomgangen synes å bekrefte funn fra lignende undersøkelser om at det var vanlig at barnefedrene hadde samme sosiale bakgrunn som kvinna.³⁶ Med mulig unntak av Ingeborg og Bjørn var parene relativt jevnaldrende, og de fleste var i tjeneste eller bodde hjemme hos foreldrene. I hvert fall i den første og den siste saka ser vi at intensjonen bak forholdet hadde vært å inngå ekteskap. Vi kan nok kanskje stille spørsmål ved forholdet mellom tjenestejenta Gunild og sønnen i huset, Ånund, men det kommer ikke fram noe i saka som tyder på at det har vært snakk om noen form for maktutnyttelse fra Ånund sin side. Som nevnt hadde Gunild en sønn fra før, og motsatt kan vi ikke se bort fra at Gunild har innleda forholdet til Ånund i håp om, kanskje også som en bevisst strategi for å oppnå ekteskap og sikre framtida.

³¹ Ryningen 1985: bd. II, s. 192-194.

³² Ryningen 1987: bd. IV, s. 436; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 235.

³³ TbKL 7: 97b. Om Gunilds sønn, se note 60. Også Gunild var nok noe eldre enn den oppgitte alderen – hun var trolig født i 1755. Gjerden og Holen skriver at faren hennes, Svenke Alvson Breive, tidligere eide gården Ørnefjell, men at han hadde flytta til Byklum. Det var da også her Gunild oppga å være født. Gunild var trolig kusine med Joran Knutsdatter – fedrene deres ser ut til å ha vært brødrene Svenke og Knut Alvsønner Breive. Se Gjerden og Holen 1966, s. 164, 173, 205-206.

³⁴ Ånund Pålsen var født i 1757 og ser ut til å ha vært eldste sønn på Utistog Stavenes. Se Gjerden og Holen 1966, s. 149. Ånunds søster Hege omtales som den kvinna Gunild pleide å sove hos, og hun skal også ha brakt Gunild vann den natta hun fødte. TbKL 8: 98b, 157.

³⁵ VRS: Forhørsprotokoll 2: 2; RF: 211. Eksekusjoner, 1806-1810: N° 4.

³⁶ Gotaas 1980, s. 30; Telste 1993, s. 211; Bergenlöv 2004, s. 421.

Uheldige omstendigheter eller siste utvei?

Anne-Marit Gotaas har undersøkt dølgsmålssaker som ble behandla i Høyesterett i perioden 1830-1842, og finner at skam, fattigdom og forholdet til barnefar og foreldre gikk igjen som motiv for at kvinnene hadde født i dølgsmål. Kvinnene oppga dessuten ofte flere ulike motiv, noe som viser ”at det var flere forhold i samfunnet som drev en kvinne til dølgsmålsfødsel, og at kvinnene opplevde sin situasjon som gravid forskjellig.”³⁷ I kapittel 4 så vi at det har blitt pekt på en sammenheng mellom fødsler i dølgsmål og leiermålsanksjonene, kanskje særlig den fornedrende måten offentlig skrifte ble gjennomført på. Torleif Hansen peker imidlertid på at ordinær skam, fortvilelse og frykt for vanærende sanksjoner neppe var tilstrekkelig motiv for at enkelte kvinner gikk så langt som å drepe sitt eget barn. Han finner at alle kvinner som fikk barn utenfor ekteskap på 1700-tallet i utgangspunktet befant seg i faresonen, men at det å hevde at de tok livet av barnet på grunn av et generelt lavt toleransenivå vil være å forenkle problemet. I sin undersøkelse av Bergen lagting på begynnelsen av 1700-tallet konkluderer han med at mer tungtveiende individuelle årsaker førte kvinnene over drapsterskelen. Mange av de tiltalte kvinnene hadde også tidligere fått barn utenfor ekteskap, de var i slekt med barnefaren eller hadde vært utsatt for sterk påvirkning fra nærmiljøet om å ta livet av barnet.³⁸

Hvilke opplysninger gir så kildene om hvorfor de fire kvinnene fødte i dølgsmål? Vi har tidligere sett at tingbøkene blir regna som en god og troverdig kilde til hva som foregikk på tinget. Informasjonsverdien er likevel begrensa til hva de involverte valgte å fortelle og hva de tiet med.³⁹ Både tiltalte og vitner kan ha huska feil, noen har kanskje fortrenkt eller unngått å fortelle hele sannheten. Å avlegge falsk ed var straffbart, samtidig gjør alvorlighetsgraden av disse lovbruddene at vi både i dølgsmåls- og drapssakene må være oppmerksomme på at det som kom fram i forhør og på tinget ikke nødvendigvis var hele sannheten.⁴⁰ Terskelen for å lyve var nok lavere i saker der det stod om livet til en selv eller en av sine nærmeste, men dette var ikke en enkel beslutning, og flere endra seinere forklaring. Når det gjelder kvinnene som fødte i dølgsmål ser vi at de opplevde situasjonen som svært pressa og vanskelig. Forhør og langvarig arrest utgjorde en stor psykisk påkjenning og kan nok ha påvirka framstillinga av hendelsesforløpet. Flere gikk seinere tilbake på utsagn og tilståelser de hadde kommet med i forhør, blant annet kom det fram på lagtinget at Gunild Svenkesdatter ikke kunne ”erindre hvad hun har sagt for Forhøret formedelst bedrøvelse og Frygt.”⁴¹ Birgit Osmundsatter

³⁷ Gotaas 1980, s. 20.

³⁸ Hansen 1993, s. 115-117, 144.

³⁹ Telste 1993, s. 56.

⁴⁰ NL 1-13-10.

⁴¹ TbKL 7: 97b.

Gjerdén var stevna som medviter til Gunilds fødsel og hevda at hun i forhøret var blitt så ”saa sterkt examineret” at hun ikke kunne huske hva hun hadde sagt, dessuten at hun hadde vært ”saa betagen med Graad og Bekymring, at hun lidet eller intet samlede hvad der passerede”.⁴²

Lovteksten innebærer at vi må være forsiktige med å anta at alle kvinner som fødte i dølgsmål bevisst har planlagt å drepe barnet. Beth Grothe Nielsen skriver at mange kom

...ind i retsmaskineriet ganske uforskyldt. De fødte pludseligt, hurtigt og let uden at få tilkaldt hjælp, eller uden at den planlagte hjælp kunne komme til stede. Nogle aborterede som følge af det hårde arbejde, de udførte. Da de vidste, hvad situationen kunde betyde, har de i panik skjult det døde barn. Men fra starten har det ikke været deres hensigt at føde i dølgsmål eller dræbe barnet.⁴³

I enkelte saker ser vi at frykt for reaksjoner førte til at kvinnene forsøkte å holde graviditeten skjult så lenge som råd. Ikke alle greidde å skjule tilstanden sin, og i hvert fall i tre av sakene som kom opp på tinget i Setesdal hadde det gått rykter på bygda om at kvinna venta barn. Flere var også blitt konfrontert med ryktene, men hadde da nekta. Alle kvinnene ser likevel ut til å ha åpenbart graviditeten for barnefaren.⁴⁴ At de ikke hadde stukket seg unna, men stort sett fødte hjemme, flere også i samme seng som andre lå og sov i, synes å underbygge tanken om at det vanligvis ikke har vært snakk om en veloverveid og godt planlagt handling, men at kvinnene fødte i dølgsmål ”nærmest fordi det bare ble slik.”⁴⁵ Alle kvinnene hevda på tinget at barnet hadde vært dødfødt, og for flere ser fødselen ut til å ha kommet brått på. Blant annet mente Thora Thomasdatter Aakhus at sønnen var født tre uker for tidlig, og at dette var årsaken til at hun ennå ikke hadde fått ordna med nødvendig utstyr og klær til barnet.⁴⁶

Etter at Thora ble mistenkt for å ha født i dølgsmål, kom to erfarne koner til Aakhus for å undersøke ryktene. Thora hevda først at det ikke feilte henne noe, men ba seinere kvinnene bli med ut, hvor hun ”viidste dem sine Bryster og sagde: See her Koner skal ieg syne dere hvad ieg Feiler, og i det samme sprængte hun Melk af Brystet, Ligesom af en der nylig havde født.”⁴⁷ Barnelikene ble alltid besiktiga, og med unntak av Ingeborg Hansdatters barn, som jeg kommer tilbake til, bar ingen preg av å ha vært utsatt for vold eller hardhendt behandling. Det kunne ta flere måneder fra fødselen til barnet ble funnet, og det virker å ha vært uklart om Joran Knutsdatters barn var fullbåret. Gunild Svenkesdatters barn ble derimot bekrefta å være ”et Velskabt Dreng-Barn med Haar og Negler”, men Gunild mente sønnen var dødfødt, og at

⁴² TbKL 7: 126b, 98. Birgit hadde brakt barnet til kirka, og lagtinget mente at hun ”af utidig Føyelighed imod Gunild Svenches Dotter har hiulpet til at ligge Skiul paa hendes i Dølgsmal fødte Barn og paa hemmelig og utilladelig Maade besørget det begravet”. TbKL 7: 161. Birgit er den eneste jeg kjenner til som ble dømt som medviter til en dølgsmålsfødsel, og i mai 1783 ble hun satt inn på tukthuset i Christiania med dom på seks måneder. CT: Protokoll 3: fol. 22, dom 3463.

⁴³ Nielsen 1982, s. 44.

⁴⁴ Bjørn Evensen hevda riktignok at han ikke kjente til Ingeborgs svangerskap, men dette fant retten lite trolig. Tb 8: 932.

⁴⁵ Telste 1993, s. 214.

⁴⁶ VRS: Forhørsprotokoll 2: 3. Paret skal ha vært sammen noe etter St. Hans i 1808, og barnet ble født natt til 7. mars 1809.

⁴⁷ VRS: Forhørsprotokoll 2: 7-8.

fødselen hadde skjedd for tidlig på grunn av det harde arbeidet hun hadde utført dagen før.⁴⁸

Ingeborg Hansdatter var den eneste som innrømte at hun hadde tatt livet av barnet sitt, og kildene viser at hun hadde vært utsatt for sterkt press. Ingeborg ser ut til å ha vært skåna for bygderykter, og kanskje ville hun ha lyktes med å skjule fødselen om det ikke hadde vært for at hun angra på det hun hadde gjort. Etter fødselen hadde Ingeborg tatt med seg barnet og begravd det på søstera og svogerens eiendom. To uker seinere fikk hun likevel ei kvinne til å grave opp barnet og bringe det tilbake til henne, "da jeg vill viise det for Præsten i Morgen; thi min samvittighed har Rørt mig saaledes, at jeg ikke lenger kan dølge det [...] min Barnefader Biørn Evendsen har Raadet og beedet mig om, at skiule besvangrelsen og Barnet".⁴⁹ På tinget gikk riktignok Ingeborg tilbake på flere av sine utsagn og hevda at sønnen var dødfødt, men flere vitner fortalte at hun hadde innrømt "at hun med sit Knæ havde taget Livet af Barnet", og at det var Bjørn som hadde overtalt henne til det "under trudsel med, at han ellers ikke vilde have mig til ægte."⁵⁰ Det opplyses at gutten var fullbåren, og at han bar tydelig preg av voldsom behandling, med sår i hodet og blåmerker. Det kom også fram at Ingeborgs svoger hadde kjøpt "medicamenter af Draaber" til henne, som hun etter press fra barnefaren hadde tatt for å fordrive fosteret, uten at dette hadde fungert.⁵¹ Torleif Hansen peker på at også passivitet kan ha påvirket de ugifte kvinnene til å føde i dølgsmål: "Omgivelsene overser hennes graviditet og hun trekker den slutning at de ønsker barnet bort."⁵² På tinget nekta Ingeborgs familie for all kjennskap til svangerskapet, men retten fant det blant annet urimelig "at een Moder kunde Daglig-Dags have om sig Delinquentinden, som sit Barn, der ved Juule Tiider 1773 tilkiende gav for Moderen, at hendes Maaned Lige-Tiider vare borte, og da uden viidere at bekymre sig der om Lod det Passere, hvor eftter denne u-Lykke er paafult."⁵³

Det strenge lovverket innebar altså at kvinner som hadde født i dølgsmål kunne dømmes til døden selv om de var uten skyld i at barnet døde. Det virker dermed naturlig at de i ettertid forsøkte å skjule fødselen. I forsvaret av Thora Thomasdatter ble det trukket fram at da barnet

...befandtes Dødfødt, saa har hun ikke kunnet Troe, at der var noget Urigtig i, at begrave Det i Stilhed, for at undgaae de Bebreidelser og den Skam, som hun kunde vente sig af sin afdøde Mands Familie, og i særdeleshed hans Broder Daniel Olsen, om saadant blev bekiendt.⁵⁴

Det å skjule fødsel og barn var likevel ikke enkelt, og flere av kvinnene viste tydelig anger for

⁴⁸ TbKL 7: 156b-157.

⁴⁹ Tb 9: 928.

⁵⁰ Tb 8: 928.

⁵¹ Tb 8: 929.

⁵² Hansen 1993, s. 127.

⁵³ Tb 8: 932.

⁵⁴ RF: 211. Eksekusjoner, 1806-1810: 26. juli 1809.

det de hadde gjort. Den dagen Ingeborg Hansdatters sønn ble funnet hadde hun ”bekymret og be-engsted” gått ned til en mann i nærheten, hvor hun ”beklagde sig at det var ilde fat med hende, Vidned spurte derpaa: hvorleedes, har du gjort noget ont? der til hun svarede: Jae! alt formeget ondt.”⁵⁵ Et av vitnene i saka mot Thora Thomasdatter Aakhus hadde spurt ”om hun hadde kunnet dulgt sin Barnefødsel, om den ikke var opdaget, da svarede Delinqv. Nej da hun ikke hadde haft nogen Roe siden og at hun ikke ville leve om hun fik ald Verden.”⁵⁶

Som tidligere nevnt var det blitt lyst til ekteskap mellom Thora og Wrål i 1807, men hennes svoger Daniel hadde satt seg imot giftermålet. Da Thora sommeren etter ble gravid, fortalte hun Wrål om svangerskapet, men ettersom ”hendes Familie nægtede hende at ægte denne Karl, saa torde hun ikke aabenbare sin Tilstand for nogen anden”.⁵⁷ Hva som lå bak hennes avdøde manns families sterke motvilje til forbindelsen med Wrål er usikkert. På tinget hevda riktignok Daniel at han hadde rådet ”dem til hellere at indgaae Lovlig Ægteskab; end udsætte sig for Spot og Skam”, og at Thora da skal ha nekta for at hun noen gang hadde lova Wrål ekteskap.⁵⁸ Det ser imidlertid ikke ut til at retten helt trodde på Daniels forklaring, og svigerfamiliens reaksjoner var sterkt medvirkende til at Thora til slutt ble frikjent.

I tillegg til fysisk eller psykisk påvirkning fra omgivelsene peker Hansen på at mange av de dølgsmåltiltalte kvinnene også tidligere hadde fått uekte barn.⁵⁹ Gunild Svenkesdatter hadde noen år tidligere fått en sønn med Tellef Taraldsen Mosdøl, og selv om det ikke ser ut til at hun hadde den daglige omsorgen for sønnen da hun fødte på ny høsten 1779, visste hun hvilke reaksjoner hun som ugift mor kunne vente seg og hva fødselen innebar av økonomiske og sosiale følger.⁶⁰ Trolig var også skammen og ærestapet større ved annengangsforseelser.⁶¹ Likevel omtales verken Gunild eller de andre tiltalte kvinnene som løsaktige eller lettferdige i rettsprotokollene, men i nøytrale vendinger – som piken, den arresterte eller delinqventinden – og ingen av vitnene synes å holde Gunilds sønn mot henne. At hun hadde en sønn omtales dessuten bare en gang, i forbindelse med at saka første gang kom opp på lagtinget. Gunild venta barn med sønnen i huset, og selv om ikke økonomiske motiv blir eksplisitt nevnt i noen av sakene, så har nok flere av kvinnene også frykta for tjenesten, noe som kan ha medvirka til

⁵⁵ Tb 8: 929.

⁵⁶ Tb 11: 129b.

⁵⁷ VRS: Forhørsprotokoll 2: 2.

⁵⁸ VRS: Forhørsprotokoll 2: 4.

⁵⁹ Hansen 1993, s. 118.

⁶⁰ TbKL 7: 97b. En gutt ved navn Svenke Tallefsen ble døpt uekte i 1775. Verken mora eller farens navn nevnes i kirkeboka, men Svenke var et ganske uvanlig navn i Setesdal, og jeg finner det derfor sannsynlig at dette var Gunilds sønn. KbV: 1775. Det nevnes som sagt ikke hvor sønnen oppholdt seg, men trolig hadde Gunild satt ham bort, enten til familien eller andre i bygda, som kanskje også skulle ha betalt for å ta seg av ham. På lagtinget nevnes det at sønnen var i live, og i 1801 var Svenke Tallefsen 26 år, soldat og tjenestedreng på Flateland i Valle. Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 548.

⁶¹ Hansen 1993, s. 118.

at de valgte å holde svangerskapet hemmelig. Som vi så i forsvaret av Joran Knutsdatter kan det også ha ligget personlige, psykologiske forhold til grunn for at kvinnene unnlot å fortelle om sin graviditet og det døde barnet, og kvinnes mentale tilstand ble da også ofte etterspurt.

Øskjer i kyrkjemuren

Birgit Osmundsdatter Gjerden var i forbindelse med Gunild Svenkesdatters fødsel stevna inn som delaktig i saka og medviter til barnefødselen. Årsaken var at Birgit, på oppfordring fra Gunild, hadde brakt det døde barnet til kirka i Bykle, hvor hun ”stack det udvendig fra under Kirken, under Prædikke-Stoelen”.⁶² På spørsmål fra sin forsvarer hevda Birgit at hun trodde hensikten med dette ikke hadde vært å skjule fødselen, men at barnet skulle ligge der til presten kom og kunne begrave det.⁶³ Det har vært en utbredt oppfatning at udøpte barn ikke ble frelst såframt de ikke kom til kirkegården. Offisielt var det bare døpte barn som kunne gravlegges her, men i artikkelen *Øskjer i kyrkjemuren* peker Olav Bø på at det var vanlig at aborterte fostre og døde, udøpte barn, ofte mer eller mindre i hemmelighet, ble plassert i andres graver, eller lagt i esker og stukket inn under kirka eller i selve kyrkemuren, helst så nært alteret som mulig.⁶⁴ Bø tolker denne tradisjonen som et ”uttrykk for eit fromt og rørende ynske om å skaffe vigd jord og fred for dei små barnemna som ikkje hadde vori liv laga”.⁶⁵

Tradisjonen med å sette døde barn ned på kirkegården kan også settes i sammenheng med forestillinga om at det udøpte barnet kunne gå igjen som utburd – en gjenganger – og plage folk, kanskje til og med avsløre moras identitet, i et ønske om å få navn og dermed rett til å hvile i kristen jord. Fra Nordland het det at: ”Sleke så fødd i dølsmaal, stakk gjernæ ongan punn kjerkjetelet. Dæ va før at dæ ikkje sku bi utbord a di.”⁶⁶ Også etterbyrden kunne bli utburd og måtte derfor brennes eller graves ned dypt under en stein; Bø skriver at ”i Setesdal ”dytte dei heilni ned med lort”.⁶⁷ Hvor utbredt forestillinga om utburden har vært i Setesdal på 1700-tallet kjenner jeg ikke til, men Thora Thomasdatter Aakhus innrømte at hun hadde kvitta seg med etterbyrden ved å brenne den. Det døde barnet hadde hun etter hvert tatt med seg ut i skogen, ”hvor hun lagde det imellem nogle Steene, i Tanke siden naar Jorden blev optøet at tage det tilbage og grave det ned, i Kirkegaarden.”⁶⁸ Marit Kalland Heyler peker på at det kan ha blitt sett på som en formildende omstendighet dersom kvinna i det minste hadde

⁶² Tb 9: 374.

⁶³ Tb 9: 367-368.

⁶⁴ Bø, Olav: ”Øskjer i kyrkjemuren” i *Norveg*, 1960, s. 127-128.

⁶⁵ Bø 1960, s. 144.

⁶⁶ Bø 1960, s. 115. For utfyllende lesning om folkelige forestillinger om utburden, se Torunn Selberg: ””Utburden er synda si løn”. Nordisk fortellertradisjon om det drepte, udøpte barnet” i *Nytt om kvinneforskning*, 3-1990.

⁶⁷ Bø 1960, s. 107. På valledialekten kalles etterbyrden, i hvert fall når det gjelder dyr, ”helli”. Se www.vallemal.no.

sørge for at det døde barnet kom i via jord, at dette var den mest aksepterte framgangsmåten ved dødfødsler og aborter.⁶⁹ Dette synes å være tilfellet også i Setesdal. Da Thoras svoger første gang konfronterte henne med at hun var blitt så smal og om hun hadde født, løy Thora og sa at hun hadde abortert, og at hun allerede hadde båret fosteret ned på kirkegården.⁷⁰

Falde for sin Elskers Haand

Flere utenomekteskapelige forhold i Setesdal fikk på slutten av 1700-tallet fatale følger også for kvinnene. Nok en gang lar jeg sogneprest Lund fortelle hvordan han oppfatta situasjonen:

Dog er det ikke blot Mødre der døde mod Blodets og Naturens stemme ikke tage i Betænkning at blive Deres egne Børns Morder; og blive det for herved at undgaae Verdens Skam; Ney - i den senere Tid har der og blandt disse været nogle ulykkelige, der ligesom har seet sig selv nødsagede dertil for selv at undgaae Døden, og ikke falde for sin Elskers Haand. Mueligheden heraf er desværre tydeligen bevist ved 2de paa saadanne ulykkelige Mødre i den senere Tid her offentlig bekiendte og lovlig tiltalte Mord.⁷¹

I tillegg til de to dødsfallene Lund omtaler, ble ei tredje kvinne funnet drept i 1789. I løpet av en tiårsperiode rundt 1790-tallet ble dermed tre gravide kvinner funnet døde, alle mistenkt å være drept av sin antatte barnefar. Kari Telste peker på at ”kjærestemord” var et fenomen som synes å ha oppstått mot slutten av 1700-tallet, en periode hvor ”gryende tanker om kjærlighet og selvhevdelse sto mot tradisjonelle normer og sedvaner.”⁷² Hun tolker fenomenet som en legemliggjøring av at unge menn ble stilt overfor et motsetningsforhold, et nærmest uløselig dilemma, mellom fornuft og følelser.⁷³ De tre drapssakene fikk høyst forskjellige utfall, og jeg vil derfor se kort på hver av dem før jeg går nærmere inn på mulige motiv og om sakene også kan si noe om synet på seksualitet og utenomekteskapelig konsepsjon i Setesdal mer generelt.

9. desember 1789 ble Gunild Gundersdatter Kile, tjenestejenta på Aakhus i Bygland sogn, funnet kvalt i skogen ved Lien.⁷⁴ Det viste seg at Gunild var gravid, og det tok ikke lang tid før mistanken falt på han som skulle være far til barnet, Tellef Åsulvsen Bygland. Denne saka ble behandla i en periode hvor rettsprotokollene fra bygdetinget er gått tapt, men takket være andre kilder og framstillinger har jeg likevel fått innblikk i forløp og utfall. Tellef nekta i forhøret både for at det var han som var far til barnet, og for at han hadde drept Gunild. Et par måneder seinere forsvant imidlertid Tellef, og sorenskriver Thrap skriver at dette ”gjøre

⁶⁸ VRS: Forhørsprotokoll 2: 3.

⁶⁹ Heyler 1998, s. 140-141.

⁷⁰ VRS: Forhørsprotokoll 2: 4.

⁷¹ Lund skriver også: ”At et ligesaadant Mord noget derefter haver været intenderet en anden ulykkelig Moder; men i Tide blev forekommet, er mueligens næppe fleere en mig bekiendt.” Lund 1798, s. 15. Jeg kjenner ikke til hvem kvinna var.

⁷² Telste 2000, s. 280-281.

⁷³ Telste 2000, s. 284-288.

⁷⁴ RF: 253. Eksekusjonsprotokoll 3: 214-220. Jeg ble først oppmerksom på saka i gards- og ættesogene for Bygland, se Vollen 2005, bd. III, s. 772-773. Som et lite apropos; Gunild var i tjeneste hos Thora Thomasdatter Aakhus' svigermor.

stoer formodning om, at han har Kiendt sig skyldig, og at han icke agte meere at komme tilbage.”⁷⁵ Saka endte likevel med at Tellef ble frikjent for drapet på Gunild i Høyesterett, da det ikke kunne bevises at han var skyldig.⁷⁶

Det neste dødsfallet, som er det første sogneprest Lund omtaler, skjedde i juni 1795, da Svålaug Pålsdatter Hovet ble funnet død i skogen på Hovet i Hylestad sogn. Det ble først antatt at hun hadde begått selvmord, men i ettertid begynte ryktene å gå om at hun var blitt myrda, og at Even Osmundsen Haugen var gjerningsmannen.⁷⁷ Året etter ble derfor Even innkalt på tinget, hvor han hevda at han ikke hadde hatt seksuell omgang med Svålaug, langt mindre at han var far til barnet. Videre hevda han å ha vært avsted på bjørnejakt den natta hun forsvant, og at han ”hverken directe eller indirecte foraarsaget hendes Død”.⁷⁸ Retten kom til at det ikke fantes bevis for at Even hadde drept Svålaug. Dagen før hun døde skal hun ha sagt til et av vitnene at dersom Even ikke ville ha henne, så hadde hun vært inne på tanken om å drukne seg. At Svålaug dessuten var blitt funnet med et fast grep om skaftet til drapsvåpenet, førte til at retten mente at det var ”megen større Sandsynlighed for, at hun selv har omkommet sig, end at hun af Even er bleven ombragt”, og Even ble derfor frikjent for videre tiltale.⁷⁹

Det siste drapet presten nevner var blitt forsøkt tildekt som selvmord. I februar 1798 ble Rannei Olsdatter funnet død på Sordal i Austad sogn, ”som uagtet hun fantes paa Fiøsgulvet liggende med en Kniv i Haanden, dog meenes ikke at have dræbt sig selv”.⁸⁰ Også Rannei var gravid, og far til barnet, soldaten Sigurd Evensen Sordal, ble snart utpekt som drapsmann. Sigurd rømte til Sverige, og i et tingsvitne som ble tatt opp da familien trodde han var i sikkerhet, kom det fram at han drapskvelden hadde tilstått mordet, men at de hadde bestemt seg for å legge lokk på sannheten av kjærlighet til sin sønn og bror, og i frykt for hans liv.⁸¹ Samvittigheten ser ut til å ha tynga Sigurd, og i juni overga han seg i Fredrikshald. Han ble etter hvert stilt for krigsrett, og 6. november 1798 ble Sigurd henretta på Sordal med øks.⁸²

⁷⁵ Stiftamtmanden i Kristiansand: 1116: 4. mars 1790. Far til Tellef skal ha fortalt sorenskriveren at han hadde funnet blant annet skreppa og hatten hans, men Thrap mente dette var iscenesatt for at det skulle se ut som at Tellef hadde drukna.

⁷⁶ Vollen 2005, bd. III, s. 773. 23. mai 1793 stadfesta lagtinget hjemtingsdommen, uten at innholdet refereres. TbKL 8: 76a-b. Vollen mener imidlertid at behandlinga tyder på at Tellef var blitt dømt til døden.

⁷⁷ Tb 10: 130-131b, 137, 152b-153, 154a-b, 166b-167. Svålaug var sannsynligvis død av blodmangel, etter et sår i halsen forårsaka av et sløvt stykke jern, antakelig fra en Ijå. Etter NL 6-6-21 skulle folk som begikk selvmord ikke gravlegges på kirkegården, ”med mindre hand gjør det i Sygdom og Raseri”, men om lag tre uker etter dødsfallet ble Svålaug ”i All stilhed begravet i en afsides Krog i Hyllestad Kirkegaard.” RF: 254. Eksekusjonsprotokoll 4: 37b.

⁷⁸ Tb 10: 130b.

⁷⁹ Tb 10: 167.

⁸⁰ VRS: Pakkesaker, rettergang. Offentlige saker 1798: 12. februar 1798.

⁸¹ Tb 10: 202-207b.

⁸² Sigurds hånd og hode ble ”afhugget med en Øxe, Legemet lagt paa Stejle og Hovedet tilligemed Haanden fæstet paa en Stage oven over Legemet.” Sitatet er gjengitt i Vollen 2003: bd. II, s. 46. Sigurd slapp imidlertid å bli knepet med glødende tenner, ettersom generalauditøren mente at dette var en overlevning fra middelalderen. Det er skrevet mye om dette drapet i andre framstillinger, og for omtale ut over tingsvitnet på Sordal har jeg benytta meg av Stoa, Nils Johan: *I hine hårde dage*, Oslo 2003, s. 111-116 og Vollen 2003: bd. II, s. 39-47. Begge baserer seg blant annet på kilder fra generalauditøren.

Hvilke motiv lå bak?

Torleif Hansen skriver at ”drap hvor det har bestått et troskapsforhold mellom den drepte og hans banemann” ble oppfatta som mord, overlagt drap, i lovverket.⁸³ Han finner at drap på seksualpartner ble likestilt med drap på hustru, og handlinga kvalifiserte således til en skjerpform for henrettelse, etter ei forordning av 16. oktober 1697.⁸⁴ De tre sakene fra Setesdal fikk vidt forskjellige utfall, men ett trekk går igjen. Drap på ens nærmeste er ofte emosjonelt betinga, og de tre kvinnene døde alle relativt umiddelbart etter at de enten hadde åpenbart graviditeten for barnefaren eller konfrontert ham med situasjonen. I forbindelse med Svålaug Pålstdatter Hovets dødsfall skriver sogneprest Lund at: ”Under Ægteskabs Løfte havde en Pige ladet sig besvangre, og 2de Dage efterat hun ved sin Broder havde ladet vedkommende Person erindre om sit Løftes Opfyldelse, blev hun fundet Dræbt paa Marken.”⁸⁵

Før jeg går nærmere inn på hvilke motiv og bakenforliggende årsaker som kommer til uttrykk i kildene, vil jeg se kort på hvem de involverte partene var og hvilken sosial bakgrunn de hadde. Kvinnene var alle ugifte tjenestejenter, i slutten av tjuårene og gravide utenfor ekteskap. Reidar Vollen skriver at Gunild Gundersdatter Kile var gårdsdatter fra Kile i Austadheiene. Hun kom fra fattige kår og hadde mista faren tidlig.⁸⁶ I 1789 var hun i tjeneste på Aakhus i Bygland sogn. Barnefaren, Tellef Åsulvsen Bygland, var eldste sønn på en av gårdene i nærheten. Han var trolig tre-fire år eldre enn Gunild, og bodde sammen med sine foreldre og en yngre bror.⁸⁷ Også Svålaug Pålstdatter Hovet var av bondeslekt, og hadde vært i tjeneste hos Sigurd Hovet i omtrent åtte uker da hun sommeren 1795 ble funnet død.⁸⁸ Mannen hun utla som barnefar, Even Osmundsen Haugen, oppga å være 36-37 år gammel. Han var enkemann og gikk denne sommeren i tjeneste på en av nabogårdene.⁸⁹ Soldaten Sigurd Evensen Sordal var jevnaldrende med Rannei Olsdatter. Da mordet ble begått, bodde han hos foreldrene, som var bruksfolk på Sordal. Rannei ser ut til å ha vært i tjeneste på samme gård – foreldrene hadde tatt føderåd hos Ranneis søster og svoger og bodde trolig på Hegland.⁹⁰ Med unntak av den første saka, som jeg kommer nærmere tilbake til, ser det altså ikke ut til å ha vært klare forskjeller når det kom til de involverte partenes sosiale bakgrunn.

Sigurd Evensen Sordal var den altså eneste som til slutt ble kjent skyldig i mord. Sigurd

⁸³ Hansen 1993, s. 69.

⁸⁴ Hansen 1993, s. 98. Se henrettelsen av Sigurd Evensen Sordal.

⁸⁵ Lund 1798, s. 15.

⁸⁶ Vollen 2005: bd. III, s. 772. Ifølge Vollen var Gunild født i 1760.

⁸⁷ Vollen 2005: bd. III, s. 773; Folketellinga av 1801 for 0938 Bygland, personnr. 1202.

⁸⁸ Svålaug skal være født i 1766, se Ryningen 1985: bd. II, s. 155; RF: 254. Eksekusjonsprotokoll 4: 37b.

⁸⁹ Tb 10: 130b. Ryningen skriver at Even både var blitt gift og enkemann i 1789. I 1796 gifta Even seg på ny, og var i 1801 leilending på Bjørgum i Hylestad. Ryningen 1985: bd. II, s. 321-322; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 859.

⁹⁰ De var begge trolig døpt i 1770. Ryningen 1985: bd. II, s.58; Stoa 2003, s. 111-112; Vollen 2003: bd. II, s. 39-42, 103.

hevda selv at han hadde handla spontant, i ren affekt.⁹¹ I forhøret fortalte Sigurds far at han hadde sagt at Rannei ”stedse indtil den Aften han drab hende, havde nægtet for ham, at være bleven svanger.”⁹² Hun hadde skjenka Sigurd litt brennevin denne kvelden, kanskje i håp om at han skulle ta nyheten litt mildere. Etter å ha gått seg en runde ute klatra han opp igjen til henne på fjøstrevet, men da han tok seg for på en bjelke og hånda hans tilfeldigvis falt på en kniv, hadde han drept henne uten å tenke seg om. Til ei søster skal han ha sagt ”Gud veed hvad der kom over mig!”, til mora at det var den onde ånd som hadde forført ham.⁹³ Sigurd hevda altså at drapet hadde vært en reflekshandling, og det ser ut til at det var åpenbaringen av svangerskapet som var den utløsende faktor, som Telste uttrykker det: ”Først da det oppsto en situasjon der følelsene tok overhånd, ble de unge mennene i stand til å overskride drapsterskelen.”⁹⁴ Dette understrekes ved at han til samme søster hadde sagt ”Gud bedre mig da (:at:) jeg spurgde hende [...] hun maatte gaaen til hun nødedes til at aabenbare det selv”.⁹⁵ Krigsretten trodde imidlertid ikke på Sigurd. Det hadde versert rykter om at Rannei venta barn, og drapsvåpenet ble antatt å være et annet enn den sløve kniven hun holdt i hånda.⁹⁶

Tradisjonen forteller at Sigurds familie var imot forholdet, og Hallvard Rysstad skriver at ”folki hans vilde ikkje at han skulde hava henne. So eggja dei og eggja paa at han skalde gjera av med henne, alt til han, ein kveld hun sat i fjaset og mjølka, gjekk inn til henne og stakk henne i hel.”⁹⁷ Vi så at familien bestemte seg for å skjule sannheten, i håp om å redde Sigurd, kanskje også seg selv, men kildene synes ellers ikke å støtte opp under et slikt motiv. Løgner tynga familien, og et av vitnene hadde ”ofte seet Sigurds Moder i en fortvivlet Sorg, at sidde ved Huusvæggen og jamre sig ynkelig, hvoraf Vidnet formoder, at Sigurd maae være Gierningsmanden.”⁹⁸ I tradisjonen heter det også at han etter drapet gikk og tralla på en slått:

”Eg tykkjer so vondt um tulla mi;
men no hev ho sloppe sorgi si!”⁹⁹

Verset har nok kommet til i ettertid, men verken Sigurd eller foreldrene hans var ukjente med følgene av utenomekteskapelige seksuelle forhold. I 1795 hadde Sigurd fått en sønn med Mari Taraldsdatter Nedstoga, og flere slektninger hadde også fått barn utenfor ekteskap, blant annet

⁹¹ Stoa 2003, s. 115. Dersom ikke annet er nevnt, bygger framstillinga i dette avsnittet på Tb 10: 202-207b.

⁹² Tb 10: 204.

⁹³ Tb 10: 204b, 206b.

⁹⁴ Telste 2000, s. 291.

⁹⁵ Tb 10: 206b-207.

⁹⁶ Stoa 2003, s. 115; Vollen 2003: bd. II, s. 45.

⁹⁷ Rysstad, Hallvard: ”Sigurd Sordal” i *Syn og Segn*, Kristiania 1902, s. 337. Om sagnet og tradisjonen knytta til drapet på Sordal, se også Hodne, Bjarne: *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi*, Oslo 1973, s. 99-109, 244-246.

⁹⁸ Tb 10: 206.

⁹⁹ Rysstad 1902, s. 337-338. Ogå Skar omtaler drapet på Rannei Olsdatter, se Skar 1997: bd. II, s. 196-197, 248-249.

var Ingeborg Hansdatter, som i 1774 hadde født et barn i dølgsmål, Sigurds tante.¹⁰⁰

Lignende motiv trer fram i forbindelse med Svålaug Pålsdatter Hovets mulige selvmord. Tre år tidligere hadde Svålaug fått en sønn utenfor ekteskap, og i likhet med Sigurd visste hun dermed hva som venta dersom forholdet til barnefaren ikke ble legitimert.¹⁰¹ Kildene viser da også at hun har opplevd situasjonen som svært vanskelig. Svålaug ble beskrevet som stille, men husbonden hennes hadde ikke merka noen endring i sinnelaget; i forhøret kom det likevel fram at Svålaug, dagen før hun døde, ”meed graad beklagede sig” til ei husmannskone på Hovet om at hun venta barn, og at det var Even som var faren.¹⁰² Nabokona hadde forsøkt å trøste henne med at ”hun ikke behøfte at være Mistrøstig naar Even var hendes Barnefader, da han nok tog hende”, men til dette skal Svålaug ha svart at ”dersom ikke Even vil have mig da maae jeg Øst Over saa Folk ikke seer mig, Og Gud forlade mig sagde hun da hun med den eene Haand Slog paa sit Brøst, Stundum har ieg tænkt at gaae til Aateren Elven neden for Gaarden Hoved”.¹⁰³ Det kom også fram at Svålaug ikke selv turde å åpenbare graviditeten for mora si, og det er tydelig at hun frykta fordømmelse fra omgivelsene. Om sønnen fremdeles var i live i 1795 er uvisst, men tanken på å bringe enda et uekte barn til verden ser for Svålaug ut til å ha vært skremmende, kanskje skremmende nok til at hun valgte å ta sitt eget liv.

I omtalen av Svålaug så vi at presten mente at hun var blitt besvangra under løfte om ekteskap, men om dette stemte synes usikkert. Et bygderykte sa at Rollef Knutsen Tveiten var far til barnet, men dette avviste Svålaug overfor nabokona dagen før hun døde. Hun hadde videre bedt kvinna om å spørre Even om han ville møte henne samme kveld, men dette avslo Even, ”da han havde ikke med dette at bestille”.¹⁰⁴ Even fortalte i forhøret at ”han kiendte hende vel, men aldrig har han haft Sammenvær med hende for at have Legemlig Omgang eller for at anmode hende om ægteskab.”¹⁰⁵ På sommertinget hadde Svålaugs bror spurt Even om det ikke kunne la seg ordne at han tok Svålaug, men til dette skal Even ha svart nei og ledd, etter eget utsagn fordi han ikke trodde at spørsmålet var ment alvorlig. Kanskje tyder brorens spørsmål på at det lå noe i ryktene om Svålaugs barnefar, men at de likevel håpte at Even, som var enkemann, ville gifte seg med henne. I forhøret fortalte Even at han ikke hadde lyst til å gifte seg, men ut over dette kommer det ikke fram noen motvilje mot Svålaug personlig, og det nevnes ikke med ett ord at hun også noen år tidligere hadde fått barn utenfor

¹⁰⁰ KkB: 1795. Sigurds sønn, som også bar navnet Sigurd, døde bare åtte dager gammel. Vollen 2003: bd. II, s. 40. Sigurds mor, Jorunn Hansdatter, var Ingeborg Hansdatters søster. Se Ryningen 1985: bd. II, s. 192.

¹⁰¹ Svålaug hadde i 1792 fått sønnen Torjus med Torjus Knutsen Nomeland. Kbv: 1792.

¹⁰² RF: 254. Eksekusjonsprotokoll 4: 37b-38. Svålaug hadde som nevnt bare tjent hos ham i en åtte ukers tid da hun døde.

¹⁰³ RF: 254. Eksekusjonsprotokoll 4: 38.

¹⁰⁴ RF: 254. Eksekusjonsprotokoll 4: 38.

¹⁰⁵ RF: 254. Eksekusjonsprotokoll 4: 38b.

ekteskap.¹⁰⁶ Hvorvidt Sigurd Evensen Sordal og Rannei Olsdatter hadde snakka om ekteskap, eller om slike løfter lå til grunn, sier ikke kildene noe om; i forbindelse med saka skal likevel Sigurd ha sagt at hun var et ”skikkelig Fruentimmer”, og at han ikke mistenkte andre fedre.¹⁰⁷

Tellef Åsulvsen Bygland nekta i forhør for all befatning med Gunild Gundersdatter Kiles svangerskap og død, men i et brev til stiftamtman Moltke skriver sorenskriver Thrap at han tror at det er frykt for foreldrene, som omtales som meget strenge, som er årsaken til at Tellef nekter for å ha hatt med Gunild å gjøre. Gunild var riktignok gårdbrukerdatter, men fra fattige kår og var ifølge Thrap under hans stand; Tellef var eldste sønn i en av ”de fornemste Bonde-Familier her i Sognet”.¹⁰⁸ Opplysningene som kom fram i forhøret var ikke entydige. Tellefs foreldre hevda at de ikke kjente til noen ekteskapsplaner mellom sønnen og Gunild, men flere vitneutsagn synes å underbygge utsagnet om at foreldrene var negative til et forhold mellom de to. Torsdag før hun døde hadde Gunild latt seg årelate av skredderen Henrik Olsen Finne, som oppdaga at hun var gravid. Gunild skal da ha sagt at det var Tellef som hadde bedt henne om få Henrik, mot god betaling, til å årelate seg på foten, for ”at faae Fostret fordreven, siden hans Forældre vare forstrænge og ikke vilde tillade dem nu at ægte hverandre”.¹⁰⁹

Gunild ser likevel ut til å ha hatt god tro på ekteskap, i hvert fall hadde hun noen dager tidligere fortalt sin bror at Tellef ville ekte henne selv om foreldrene var imot det, og broren hadde lova å betale for troløvelsen.¹¹⁰ Gunild ba også matmora si om å gå til Tellefs foreldre og be dem om å tillate giftermål. Dette turde hun ikke, i stedet ville hun be søsknene hans om å snakke med dem. Da Tellefs bror fikk høre om svangerskapet, konfronterte han Gunild med at dersom hun feilaktig utla Tellef som barnefar, kunne han få henne satt inn på tukthuset. Selv hevda Tellef i forhøret at han med god samvittighet kunne fri seg fra anklagene med ed, og at han aldri hadde gitt henne noe løfte om ekteskap. Han innrømte riktignok at ”han har under Spøeg kundet sagt at han elskede hende, at han vilde ægte hende, men om hun deraf har sluttet at det var hans alvor og at han Meente det, veed han ey.”¹¹¹ Signalene Tellef ga Gunild synes altså uklare. I forhøret fortalte matmora at Gunild, natt til mandag før hun forsvant, skal ha sagt at: ”havde ieg Lydet dig, saa havde ieg været dette foruden; og da [matmora] dertil svarede jae hvorfor gjorde du det ikke sagde hun; ieg troede der kunde være Brød at faae derfor Lydede ieg dig ikke.”¹¹² ”Brød” ble gjerne brukt om et utkomme eller levebrød, men

¹⁰⁶ RF: 254. Eksekusjonsprotokoll 4: 39.

¹⁰⁷ Vollen 2003: bd. II, s. 45.

¹⁰⁸ Thraps utsagn gjengis i Vollen 2005: bd. III, s. 772-773.

¹⁰⁹ RF: 253. Eksekusjonsprotokoll 3: 216a-b.

¹¹⁰ Avsnittet bygger på RF: 253. Eksekusjonsprotokoll 3: 214-220.

¹¹¹ RF: 253. Eksekusjonsprotokoll 3: 219b.

¹¹² RF: 253. Eksekusjonsprotokoll 3: 215.

Telste viser til at begrepet også ”kunne brukes om et frieri i betydningen av å bli godt gift.”¹¹³ Tellefs foreldre ville altså tilsynelatende ikke tillate ham å ekte Gunild, og dilemmaet mellom egne følelser og familiens forventninger kommer her klart til uttrykk. Selv om Tellef aldri ble dømt for drapet, så har i hvert fall foreldrenes strenge holdning gitt ham et mulig motiv.¹¹⁴

De mange kriminalsakene – et uttrykk for lav toleranse?

Gjennomgangen av de sju dølgsmåls- og drapssakene viser altså at flere utenomekteskapelige forhold i Setesdal fikk fatale utfall. Spørsmålet blir da om disse tragiske hendelsene kan si noe utover det dramatiske – om sakene gir innblikk i normer og holdninger overfor dem som fikk uekte barn som også kan sies å ha gyldighet mer generelt for Setesdal på 1700-tallet.

I forbindelse med drapet på Gunild skriver sorenskriver Thrap at: ”Frugtsommelighed her i Egnen sættes i Liighed med Mord.”¹¹⁵ Hvor bokstavlig en skal ta Thraps utsagn kan nok diskuteres, men fire fødsler i dølgsmål, tre mulige drap på ugifte, gravide kvinner og flere kjente forsøk på fosterfordrivelse kan i hvert fall tyde på at aksepten for illegitime fødsler har vært lav. Omfanget av fødsler i dølgsmål blir gjerne brukt som indikator på hvor tolerant et samfunn har vært overfor ugifte mødre – jo lavere toleransenivå, jo større risiko for at kvinner fødte i dølgsmål og tok livet av barnet. Torleif Hansen peker på at toleransenivået i Norge på 1700-tallet lå generelt lavt, og han mener at det måtte mer enn generell skamfølelse og frykt for sanksjoner for å bringe kvinner over drapsterskelen; trolig var det likevel ”slik at jo lavere toleransenivået lå, jo mindre skulle det til av individuelle årsaker før drapet ble en realitet.”¹¹⁶

Flere undersøkelser har i tråd med denne teorien vist at områder med lav illegitimitet ofte hadde større utbredelse av fosterdrap og dølgsmålsfødsler enn områder hvor uekte fødsler var vanligere. Sølvi Sogner har funnet seks dølgsmålsaker i rettsprotokollene fra Christiania i perioden 1731-1799, mens Randi Holden Hoff ikke kjenner til en eneste sak i Kristiansund i årene 1742-1801.¹¹⁷ Dette var byer med høy illegitimitet, kirkebøkene fra Christiania opplyser i samme periode om 1264 leiermål.¹¹⁸ Til sammenligning ble 175 barn i Setesdal døpt som uekte i perioden mellom 1725 og 1815, mens fire barn ble født i dølgsmål.¹¹⁹ Flere andre nordiske forskere har kommet med lignende konklusjoner, men Kaijus Ervasti, som har studert barnemord i Finland på 1800-tallet, finner derimot at fødsler i dølgsmål var vanligere i

¹¹³ Telste 2000, s. 66.

¹¹⁴ Tellef ble som nevnt frikjent, og i 1801 var han som 45-åring fremdeles ugift og i tjeneste hos ei søster som var enke – det ble hans yngre bror Bjørn som overtok bruket på Bygland. Folketellinga av 1801 for 0938 Bygland, personnr. 88, 1202.

¹¹⁵ Vollen 2005: bd. III, s. 773.

¹¹⁶ Hansen 1993, s. 109, 115-117.

¹¹⁷ Sogner 1980, s. 115; Hoff 1995, s. 66. Se også Hansen 1993, s. 140-141.

¹¹⁸ Sogner 1980, s. 119.

områder med mange uekte fødsler. I likhet med Hansen hevder han at det ikke først og fremst var skam som lå bak, men frykt for foreldrene og husbondsfolket, økonomiske vanskeligheter eller bekymringer for framtida som følge av at barnefaren hadde forlatt den ugifte kvinne.¹²⁰

I kapittel 4 så vi at selv om det offentlige skriftemålet trolig også i Setesdal har blitt følt som en skamstraff, så er det ingenting som tyder på at skriftet var skamfullt nok til at kvinner gikk så langt som å drepe barnet sitt – de fire sakene kom alle opp på tinget i perioden etter at skriftemålet var blitt oppheva som leiermålssanksjon. Motivene for å holde graviditeten skjult synes ikke å ha vært skam eller frykt for allmuens fordømmelse mer generelt, først og fremst ser det ut til at kvinnene har frykta bebreidelse og reaksjoner fra barnefaren eller familien sin. To av de involverte kvinnene i disse kriminalsakene hadde, angivelig etter press fra sin barnefar, forsøkt å fordrive fosteret, i håp om at han da ville gifte seg med henne.

Rettsprotokollene gir ingen opplysninger som indikerer at de tiltale kvinnene har blitt betrakta som spesielt løse eller lettferdige av folk i lokalsamfunnet. Der vitnene ble forespurt om kvinners oppførsel, synes de, med unntak av Thoras svigerfamilie, å gi gode skussmål. For eksempel fortalte Joran Knudsdatters husbond på bygdetinget at i de nesten to årene som

...hun Tiente ham, har hun alle Tiider opført sig, Lydig og troe til den Tieneste hand som Husbond og hans kone som Madmoder befalde hende, og mærckede Vidnet i den tid aldrig at der boede hos hende, noget ondt som kand Reignes til Bitterhed eller noget Haardnacket gemytt, Langt mindre nogen Løstgighed eller Lætfærdighed.¹²¹

Videre fortalte han at barnefaren ”omgickes med hende som en der vilde ægte hende”.¹²² Det ble altså ikke sett på som galt at Joran og Gjermund venta barn ettersom de hadde ”lagt elsk til hinanden” med tanke på ekteskap.¹²³ Ingen av vitnene trakk heller fram at Gunild og Svålaug hadde et uekte barn fra før, samtidig var disse kriminalsakene så alvorlige at dette kanskje kunne komme i bakgrunnen. At de hadde et leiermål på samvittigheten var godt kjent i bygda, men synes altså ikke å ha blitt holdt bevisst mot dem på tinget; i Svålaugs tilfelle ble ikke sønnen nevnt overhodet i forbindelse med dødsfallet. Begge var dessuten kommet i fast tjeneste etter den første fødselen, noe som tyder på at ett leiermål ikke nødvendigvis førte til at kvinne ble sett på som løsaktig, eller at hun ble utstøtt fra arbeidsmarkedet. Likevel har det trolig stått mer på spill for disse kvinnene, både økonomisk og sosialt. Mens ett uekte barn kunne godtas som et feilsteg, et uhell, så har nok kvinner som fikk flere barn utenfor ekteskap lettere havna nederst i, og kanskje også på sida av samfunnet.

¹¹⁹ Om illegitimiteten i Setesdal og de nevnte byene, se kapittel 3.

¹²⁰ Om Ervasti, se Bergenlöv 2004, s. 228, 231.

¹²¹ Tb 8: 503.

¹²² Tb 8: 503.

¹²³ Tb 8: 505.

Avslutning

I perioden mellom 1725 og 1815 ble sju alvorlige kriminalsaker knytta til utenomekteskapelig seksualitet behandla på tinget i Setesdal. Fire kvinner hadde født i dølgsmål, og tre ugifte, gravide kvinner var blitt funnet døde, angivelig drept av sin barnefar. Illegimiteten i området var lav, og omfanget av slike alvorlige kriminalsaker tyder på at det å få barn utenfor ekteskap har vært vanskelig. De registrerte sakene er til dels veldig forskjellige når det gjelder innhold, omstendigheter og utfall, men et anstrengt forhold til familie og/eller barnefar er et trekk som går igjen i flere av sakene. Heller ikke i Setesdal ser det ut til at generell skamfølelse og frykt for leiermåls sanksjoner har vært tilstrekkelige motiv for at enkelte kvinner gikk så langt som å føde i dølgsmål og drepe barnet sitt, eventuelt å ta sitt eget liv, og de strenge sanksjonenes betydning for fosterdrapsfrekvensen synes noe overvurdert.¹²⁴

Kanskje er det tilfeldigheter som gjør at de sju kriminalsakene alle stammer fra andre del av undersøkelsesperioden, men Kari Telste finner som nevnt at ”kjærestedrap” var et lovbrudd som synes å ha oppstått mot slutten av 1700-tallet. Dette kan settes i sammenheng med at det ble stadig vanligere at de unge valgte seg partner etter eget ønske og av kjærlighet, og flere unge menn ble dermed stilt overfor motstridende forventninger, i krysspress mellom foreldrenes krav og egne forventninger om et liv uavhengig av foreldrenes velvilje.¹²⁵ Samtidig har undersøkelser vist at omfanget av dølgsmålsfødsler økte fra slutten av århundret og utover på 1800-tallet, til tross for avkriminaliseringa av leiermål i 1812.¹²⁶ Dette synes til dels å ha vært en naturlig følge av økningen i illegitime fødsler, ved at flere ugifte kvinner kom i risikograppa, men kan kanskje også sees som et uttrykk for at det å få barn utenfor ekteskap utgjorde en større belastning enn tidligere. Større sosiale forskjeller og økende pauperisme kan ha gjort det vanskeligere å klare seg som ugift mor. I neste kapittel vil jeg derfor se nærmere på sosiale forhold og følger av utenomekteskapelig seksualitet i Setesdal.

¹²⁴ Heyler 1998, s. 143.

¹²⁵ Telste 2000, s. 289.

¹²⁶ Hansen 1993, s. 109-110; Cronberg 1997, s. 15 og Heyler 1998, s. 143.

7. Sosiale følger og levekår for ugifte foreldre

Forrige kapittel viste oss hvilke utfall et leiermål kunne få i ytterste konsekvens, men langt fra alle utenomekteskapelige forhold endte heldigvis like dramatisk. I dette kapitlet vil jeg se nærmere på ulike sosiale forhold knytta til fødsel og oppfostring av uekte barn og på ugifte foreldres videre utsikter. Siden det ofte var kvinna som satt med omsorgsansvaret for barnet, vil hovedfokuset ligge på de ugifte mødrene. De sosiale konsekvensene av leiermål er kanskje de mest interessante å undersøke, samtidig er det vanskelig å gi et generelt bilde av hvilke implikasjoner en utenomekteskapelig fødsel medførte. Fogderegnskaper, forliksprotokoller og kilder fra fattigkommisjonene gir oss fra slutten av 1700-tallet glimt inn i enkeltskjebner, men vi må være klar over dette kildematerialet har en tendens til å synliggjøre de aller fattigste og svakeste gruppene. Kvinner og barn som derimot har greidd seg rimelig bra forsvinner i mange tilfeller fra kildene, og materialet vil dermed ha en viss tendens; et bredt kildegrunnlag gjør det likevel mulig å antyde noe om sosiale forhold også mer generelt. Jeg vil her ta opp tråden fra kapittel 3 og forsøke å se på hvorvidt det å få barn utenfor ekteskap i Setesdal var ensbetydende med sosial degradering og fattigdom, eller om et uekte barn først og fremst ble sett på som en uheldig omkostning ved et makesøkingssystem som tillot seksuell kontakt, uten særlige implikasjoner for kvinns videre muligheter på arbeids- og ekteskapsmarkedet.

Mobilitet i forbindelse med fødselen

Et interessant sosialt aspekt er hvor kvinnene lå i barselseng, og i hvilken grad ugifte mødre endra bosted i forbindelse med fødselen. I en undersøkelse av flytting i forbindelse med uekte fødsler i Christiania i perioden 1731-1800 har Sølvi Sogner sett nærmere nettopp på disse spørsmålene. Sogners kilder gir opplysninger både om hvor kvinna befant seg da barnet ble unnfanga og hvor hun gjorde barsel. Mange av de ugifte mødrene i Christiania var innflyttere, og ettersom byen ikke fikk noen fødselsstiftelse før i 1817, måtte kvinnene legge seg i barsel i private hjem. Hun finner at bare 2 % av kvinnene gjorde barsel hos sin husband, mens 10 % fødte hos foreldre eller nære slektninger – hele 88 % av de ugifte mødrene i byen flytta altså i forbindelse med barselet. Kvinnenes første oppholdssted synes å ha representert et stort skritt nedover sosialt, og trolig opphørte også deres tjenesteforhold i forbindelse med fødselen.¹

Kildematerialet fra Setesdal gir langt færre opplysninger om hvor kvinnene lå i barsel,

¹ Sogner 1980, s. 121-123.

og en detaljert oversikt over ugifte mødres flytting lar seg ikke utarbeide. Noe kan kildene likevel antyde, dels i kirkebøkene og dels i forbindelse med ulike konflikter som måtte oppstå etter fødselen. I motsetning til sine forgjengere førte Carl Fredrik Musæus, sogneprest i Valle fra 1815, stort sett inn i forbindelse med dåpen hvor barna var født. I september dette året fødte Karen Olsdatter fra Froland en sønn på Rysstadmo; hun gikk om og tigga da hun ”kom barselssyg ind i foranmelte plads”.² To andre kvinner som fikk barn utenfor ekteskap dette året lå i barselseng hos familiene sine, mens den siste kvinnas tilknytning til gården hvor hun fødte er mer usikker. Muligens holdt hennes foreldre eller søsken til her, kanskje tjente hun på gården. I kapittel 3 så vi at de som fikk barn utenfor ekteskap i Setesdal i perioden 1725-1815 stort sett var ugifte hjemmeboende barn eller tjenestefolk. De fleste var hjemmehørende i dalføret, og som en naturlig følge av dette lå sannsynligvis en langt større andel av mødrene i barselseng hos foreldre eller annen familie her enn det som var tilfellet i Christiania. Mange har trolig også hatt tilhold hos familien sin i en viss tid etter fødselen. Vi ser også eksempler på at ugifte kvinner fødte der de var i tjeneste, blant annet kom det fram på tinget at Gunild Bjørnsdatter Lien hadde tjent hos Sigri Mikkelsdatter Nånes da hun vinteren 1807 lå i barsel.³

Hvor representativt det følgende eksempelet var er vanskelig å si, men saka vitner om at kvinners mobilitet i forbindelse med barselet kunne være stor. I 1777 stevna fogden inn Tore Evensdatter ”Præstegaardens Grund” og Knut Gjermundsen Rike på tinget for leiermål.⁴ Knut nekta for at det var han som var far til barnet, og ettersom Tore hadde tjent som stuepike hos Gjellebøl da hun var blitt gravid, ble det stilt spørsmål om hvorvidt noen i prestegården kunne være barnets far. Det kom blant annet fram at prestens svoger, en feltskjærer- og barbersvenn ”hvis Sæng hun Reede ofte”, hadde oppholdt seg på gården i det aktuelle tidsrommet.⁵ Det interessante i denne forbindelse er imidlertid de opplysningene som kommer fram om hvor Tore fødte og hvor hun oppholdt seg etter fødselen. Barnet var altså blitt unnfanga mens hun tjente hos sogneprest Gjellebøl. Da Tore lå i barselseng i september 1777, var det på gården Berg i Hylestad sogn. Hun flytta så til Harstad i Valle sogn, før hun etter dåpen tok med seg dattera Ingeborg til Dale, også det i Valle.⁶ Det kommer ikke fram hvorfor Tore flytta så mye

² KbV: 1815.

³ Tb 11: 92b. Ved dåpen var også Gunild gitt gårdsnavnet Nånes, og Sigri og mannen var blant barnets faddere. KbB: 1807.

⁴ Tb 9: 165-166, 239-242, 246, 247-248, 291-292.

⁵ Tb 9: 240.

⁶ Tb 9: 240-241; KbV: 1777. Årsaken til at Tores oppholdssted ble etterspurt hadde sammenheng med noe som kom fram på tinget. Da Tore stod tiltalt for leiermålet fant dommeren det nødvendig å underrette fogden om at barnet som Tore bar på armen, ”skal hun have solgt til Ole Povelsen Sagneskers Kone, som efter 8 a 10 Aars ægteskab ingen Børn har Avlet, som gjorde sig Syg needlagde sig, og indbildede Manden at hun fødte et Levende Barn”. Tore på sin side hadde latt som om barnet døde og bestilt jordpåkastelse, men faren til kistesnekkeren hadde fatta mistanke, og sammen med sønnen hadde han åpna kista og i stedet for et barn funnet en vedskie, innsvøpt i filler. Tb 9: 241. Om Tores forsøk på å selge barnet fikk noe rettslig etterspill sier imidlertid ikke kildene noe om – saka ble utsatt og hendelsen omtales ikke ved seinere anledninger. Da

rundt og hvorfor hun holdt til akkurat på disse stedene, men dattera ble døpt med gårdsnavnet Berg, noe som kan tyde på at hun har hatt familietilknytning i hvert fall til denne gården – kanskje har det vært vanlig at de ugifte mødrene flytta rundt blant slektninger etter fødselen.

Ugifte mødres arbeids- og omsorgsmuligheter

Antakelsen om at mange kvinner mista tjenesten i forbindelse med barselet virker troverdig også for Setesdal, og selv om dette var relativt unge og ofte førstegangsfødende kvinner er det naturlig at deres arbeidsevner har vært redusert i forkant av og like etter fødselen. Omsorgen for barnet må samtidig ha begrensa kvinnas mulighet til å skjøtte arbeidet, og har gitt husbondfolket nok en munn å mette. Hvilke muligheter til forsørgelse hadde så ugifte mødre?

Elisabeth Haavet peker på at det var omsorgen for barnet som var avgjørende for en eventuell endring i kvinnas sosiale stilling. For mange ugifte mødre med daglig omsorg for barnet var ikke lenger tjeneryrket en mulighet, og mange endte derfor opp som innerster og dagleiere.⁷ Kildene gir sjelden opplysninger om hvordan kvinnene livnærte seg og eventuelt arbeidssted, men ved å sammenholde navnene på ugifte mødre i Setesdal i årene 1790-1800 med folketellinga, ser vi at de fleste kvinnene som i denne perioden hadde født barn utenfor ekteskap satt med den daglige omsorgen for barnet i 1801. Ingen av barna bodde hos faren. Sett bort fra ett par som inngikk ekteskap, fremmede foreldre og kvinner som ikke har latt seg identifisere, finner jeg igjen seksten kvinner som fikk uekte barn i disse årene i folketellinga. Ti av disse hadde barnet boende hos seg. Et typisk eksempel er Gyro Johnsdatter Homme fra Valle som i 1797 fikk dattera Gunild. Folketellinga viser at Gyro var 36 år, fremdeles ugift, og at hun gikk i dagleie. Gyro hadde tilhold på Søndre Homme, som innerst hos en yngre bror som var leilending på gården. Hennes tre år gamle datter bodde sammen med henne.⁸ I likhet med Gyro leide flere kvinner husrom hos sine brødre, men vi ser også eksempler på kvinner som hadde kommet i fast tjeneste og hadde med seg barnet. I *Ut å søkje teneste – historia om tenestejentene* viser Sølvi Sogner og Kari Telste til et eksempel der kvinna ble trekt en halv daler mer for mat til sønnen enn det hun hadde i pengelønn. For kvinner uten familie som kunne ta vare på barnet var likevel dette rimeligere enn å sette bort barnet til fremmede.⁹

Seks av de seksten kvinnene jeg har identifisert som ugifte mødre i denne perioden hadde ikke noe barn boende hos seg. Ved å kombinere de ulike kildene ser det ut til at alle

Tore noen år seinere ville begi seg i tjeneste utenfor prestegjeldet, skreiv likevel Gjellebøl i attesten at hun ikke bare hadde vært tro mot ham i sin tjeneste, men også at han ikke har erfart noe uskikkelig om henne. VP: B. II Attester: 10. januar 1781.

⁷ Haavet 1982, s. 155-156.

⁸ KbV: 1797; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 631.

⁹ Sogner, Sølvi og Kari Telste: *Ut å søkje teneste. Historia om tenestejentene*, Oslo 2005, s. 30.

disse kvinnene mista barnet tidlig, for eksempel døde Mari Taraldsdatter Nedstogas sønn bare åtte dager gammel, mens Targjer Ånundsdatter Jore ble et halvt år.¹⁰ I 1801 var to av disse seks kvinnene blitt gift, ei bodde hjemme hos sine foreldre og de tre siste kvinnene ser ut til å ha kommet i fast tjeneste. At kvinna hadde fått et barn utafør ekteskap synes altså ikke å ha ført til at hun ble utstøtt fra arbeidsmarkedet, men hennes muligheter ser i stor grad ut til å ha vært avhengig av om barnet var i live og om det bodde sammen med mora.

Jeg kjenner ikke til at kvinner i Setesdal satte bort barnet sitt til fremmede, men det ser ut til at enkelte har latt foreldre eller annen familie ta seg av den daglige omsorgen mens de selv tok fast tjeneste i bygda. Sønnen som Siri Olsdatter Flateland fikk i 1794 døde liten, men hun hadde også en fem år eldre datter, Torbjørg. I 1801 bodde Torbjørg hos Siris bror, mens Siri trolig var tjenestepike.¹¹ Den høye spedbarnsdødeligheten på 1700-tallet var nok likevel den vanligste årsaken til at ugifte mødre ikke lenger satt med ansvar for barnet. For eksempel finner Sølvi Sogner at 31 % av alle levendefødte uekte barn i Christiania i perioden 1791-1800 døde innen ett år, og 42 % av barna ble ikke fem år.¹² Jeg har ikke foretatt systematiske undersøkelser av kirkebøkene med tanke på spedbarnsdødelighet, men spredte opplysninger fra kirkebøker, gards- og ættesoger og andre kilder tyder på at mortaliteten blant uekte barn i Setesdal var høy. Av 24 levendefødte barn i årene 1725-1740 ser minst ti ut til å ha falt fra i løpet av sitt første leveår. For perioden som helhet var kanskje andelen noe lavere, men tatt i betraktning at området hadde generelt høye dødsrater, og at spedbarnsdødeligheten på 1800-tallet, i hvert fall for Valle prestegjeld, lå langt over landsgjennomsnittet, virker det likevel sannsynlig at spedbarnsdødeligheten var høy også på 1700-tallet.¹³ Flere undersøkelser peker samtidig på at mortaliteten blant uekte barn ofte var høyere enn for barn født i ekteskap.¹⁴

Almisser og fattighjelp

Torleif Hansen har sett nærmere på hvordan det gikk med kvinner som ble dømt for brudd på sedelighetslovgivningen i Sogn tidlig på 1700-tallet. Ved hjelp av tingsvitnemateriale finner han at en stor andel av kvinnene levde under ytterst kummerlige forhold i årene etter dommen. Fattigdom, invaliditet og omstreifing var trekk som gikk igjen, og mange av disse

¹⁰ Om Maris sønn, se kapittel 6, note 100; KbV: 1795.

¹¹ Sønnen Tarjei ble seks uker. KbV: 1789, 1794; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 598 og 907.

¹² Sogner 1980, s. 124.

¹³ Jansen har i sin hovedfagsoppgave foretatt en prøveberegning av dødsraten for Valle prestegjeld i perioden 1714-1769, basert på folketellinger og kirkebøker, og han finner at dødsraten i denne perioden lå på 28,46. For årene 1770-1815 var dødsraten 25,30. Jansen 1987, s. 31. Om spedbarnsdødeligheten, se for eksempel Pedersen, Einar Solheim: *Tre bygdesamfunn rundt heia. Befolkningsmessige, økonomiske og sosiale forhold i Valle, Suldal og Hjelmeland 1800-1900*, Stavanger 1982, s. 21 og Thorvaldsen, Gunnar: "Coastal Women and their Work Roles" i Sandvik, Telste og Thorvaldsen (red.): *Pathways of the past: Essays in Honour of Sølvi Sogner on her 70th Anniversary 15.March 2002*, Oslo 2002.

kvinnene måtte livnære seg gjennom betling.¹⁵ I kapittel 5 så vi at fire av kvinnene som ble stevna for leiermål på tinget i Setesdal på begynnelsen av 1800-tallet var så fattige at de slapp å betale bøter for lovbruddet. To av disse kvinnene omtales i rettsprotokollen som betlere.¹⁶

Ikke alle ugifte mødre i Setesdal hadde muligheten til å forsørge seg og barnet gjennom eget arbeid, og flere kvinner var avhengige av almisser fra nærmiljøet for å greie seg. På bygdene ble fattigomsorgen i stor grad tatt hånd om gjennom legdssystemet. Denne ordninga gikk ut på at trengende fikk underhold rundt på gårdene ved hjelp av en rotasjonsordning; avhengig av gårdenes størrelse skulle de oppholde seg en viss tid på hver enkelt gård innenfor sitt legd. Legdsordninga ble administrert av fattigkommisjonen i prestegjeldet. Regnskapene viser at det ofte var enker, eldre og syke som fikk offentlig understøttelse, men enkelte ugifte mødre og uektefødte barn dukker også opp i kildematerialet.¹⁷ Fattigkommisjonen i Valle holdt sitt årlige møte på tingstedet Tveiten 11. oktober 1804, og ei av kvinnene som fikk si sak behandla her, var Signe Olsdatter Jore. Signe hadde bare fire dager tidligere hatt sitt andre uektefødte barn til dåp og omtales i flere kilder som vanvittig.¹⁸ Fattigkommisjonen mente at Signe ville være en for stor byrde for ett enkelt legd, og det ble derfor bestemt at hun og barnet skulle gå rundt på legd i hele Valle hovedsogn.¹⁹ Samme bestemmelse ble gjort om den vanvittige Hæge Olsdatter Bø og hennes datter.²⁰ Signe, ”som hverken hadde Skoe eller Strømper, men gikk med sine bare Been i Sne og Iis”, ble dessuten tilkjent 1 rd. fra fattigkassa til sko og hoser.²¹ Dette var kvinner som høyst sannsynlig allerede før fødselen var blant de mest ressursvake i samfunnet, og begge fortsatte å nyte understøttelse i flere år framover.

Dødeligheten var ikke bare høy blant spedbarn, og flere uekte barn mista mora mens de var små. Jeg kjenner ikke til at slike morløse barn ble oppfostra hos faren eller hans familie, og det at flere i folketellinga omtales som ”husbondens søstersønn” eller ”hans søsterdatter”, vitner om at uekte barn nok vanligvis ble tatt hånd om av kvinnas nære familie om hun falt fra. For eksempel mista Torbjørg Kjetilsdatter mora Margit Tovsdatter Mosdøl før hun var fylt ett år, og trolig ble hun oppfostra av en morbror og kona hans – i 1801 bodde i hvert fall

¹⁴ Sogner 1980, s. 124; Hansen 1981, s. 56 og Haavet 1982, s. 161. Se også Rygg 1907, s. 31-48.

¹⁵ Hansen 1981, s. 57.

¹⁶ Tb 11: 112, 162.

¹⁷ Fra Bygland prestegjeld finnes arkiver fra fattigkommisjonen fra 1792, fra Valle prestegjeld fra 1801.

¹⁸ KbV: 1804. Signe slapp tiltale for leiermålet på grunn av sin sinnstilstand, se s. 61.

¹⁹ VP: Fattigkommisjonen: 11. oktober 1804. I 1801 var Signe innerst på Holum og livnærte seg ved almisser. Hennes ti år gamle datter Anlaug bodde sammen med henne. Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 762. Et av legdslemmene i 1803 kalles ”Signes datter”, uten at noe navn oppgis; kanskje var dette Anlaug. VP: Fattigkommisjonen: 29. september 1803.

²⁰ VP: Fattigkommisjonen: 11. oktober 1804. Hæge, som var enke, hadde fått dattera Birgit i 1799. I oktober dette året møtte hun på tinget på Bakke, hvor hun ”beklagde at hun var saa yderlig fattig at hun nesten eene ved andres Godhed haver livs Ophold for sig og Barnet – Laugrettet, som herom blev tilspurgt bevidnede at det forholdt sig rigtig at hun maae betle sit Brød [...] og er end icke aldeles ved fulde Sandser og Fornuftens Brug”. Bota ble avtinga til 24 sk. Tb 10: 276b; KbB: 1799.

²¹ VP: Fattigkommisjonen: 11. oktober 1804.

den da fjorten år gamle Torbjørg hos onkelen Alv Tovsen som var bonde på Holen i Bykle.²² Enkelte foreldreløse barn var imidlertid avhengig av hjelp fra andre enn familien for å greie seg, blant annet var elleve år gamle Aslaug Tarjeisdatter i 1801 innerst og levde av almisser.²³ Kildene fra fattigkommisjonene viser også at enkelte barn ble sendt rundt på legd i bygda, til tross for at fattigforordninga fra 1741 understreka at en skulle unngå å sette små barn på legd. Barna skulle i stedet settes bort til oppfostring hos bra folk.²⁴ Fattigkommisjonen i Bygland bestemte da også høsten 1795 at to år gamle Birgit Gunstendatter ikke lenger skulle sendes rundt fra gård til gård, men forsøkes satt bort til noen som mot betaling kunne ta seg av og oppdra henne. Birgits fattige mor var død og hennes far ”saae uformuende og ussel, at derfra ingen hielp kan vendtes til Barnets Opdragelse.”²⁵ Året etter ser vi at Birgit var blitt satt bort til Gunder Olsen Greibrokk, som for dette årlig skulle motta 16 rd. fra allmuen. I 1805 var Birgit blitt så stor at hun kunne gå i tjeneste på sommeren – hun fikk nå to tønner korn, i tillegg til 3 rd. til sko – og i 1808 var Birgit gammel nok til å forsørge seg selv.²⁶

Disse eksemplene viser at flere ugifte mødre og deres barn hadde vanskelig for å greie seg økonomisk, særlig dersom ikke familiene deres var i stand til å bidra. Kildematerialet gir imidlertid bare begrensa informasjon om kvinners levekår i etterkant av leiermålet, og trolig møter vi her først og fremst de ugifte mødrene som allerede før leiermålet tilhørte de svakeste gruppene i samfunnet. De aller fleste kvinner som fikk barn utenfor ekteskap i Setesdal fra 1790-tallet og utover dukker aldri opp i fattigkommisjonens papirer. Mange har nok balansert på kanten økonomisk sett, kanskje særlig mens barnet var lite, men trolig var det de mest marginaliserte gruppene som sank ned i armod – syke, sinnslidende kvinner og foreldreløse barn. For friske, arbeidsføre kvinner har utsiktene vært noe bedre. Selv om omsorgsansvaret var en tung byrde både praktisk og økonomisk, ser ugifte mødre i stor grad ut til å ha greidd å forsørge seg og barnet, enten ved at de fikk seg fast tjeneste eller ved å ta dagarbeid der det trengtes. Sommerstid har det vært behov for kvinnene i onnene, vinterstid kunne de kanskje forsørge seg og barnet ved å veve, spinne og sy for folk i bygda.²⁷ Enkelte ugifte mødre har også fått seg tjeneste som ammer hos prestene.²⁸ Mange kvinner har nok likevel, særlig den første tida etter fødselen, vært avhengige av familiens støtte for å livnære seg og barnet, og i

²² KbV: 1786, 1787; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 1418. Om Alv, se også s. 34.

²³ KbV: 1789; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 594.

²⁴ Sogner, Sølvi: ”Barna – familiens ansvar?” i Hodne, Bjarne og Sølvi Sogner (red.): *Barn av sin tid. Fra norske barns historie*, Oslo 1985, s. 117.

²⁵ BP: Fattigkommisjonen: 13. oktober 1795; KbB: 1793.

²⁶ BP: Fattigkommisjonen: 18. oktober 1796, 15. oktober 1805, 10. oktober 1808. I folketellinga omtales den da åtte år gamle Birgit som pleiebarn. Folketellinga av 1801 for 0938 Bygland, personnr. 971.

²⁷ Telste 2000, s. 267.

²⁸ Åse Gunnulvsdatter Lien fra Bygland tjente som amme for sogneprest Gjellebøl i 1780, se Ryningen 1987: bd. III, s. 245.

oktober 1804, seks måneder etter at Guro Evensdatter Dale døde barnet sitt, møtte broren Ole fram på tinget og forklarte ”at hans Søster icke uden sine Brødres hielp, kand underholde sig og barn”.²⁹ I andre halvdel av 1700-tallet ble så barnefarens bidragsplikt lovfesta.

Fedrenes forpliktelser

Ei forordning av 14. oktober 1763 fastsatte mannens økonomiske forpliktelser overfor barnet. Alt etter evne skulle han betale minst halvparten av kostnadene til underhold fram til barnet fylte ti år. Det ser imidlertid ut til at det også før lovfestinga i hvert fall unntaksvis ble forventet at barnefarens bidro: Jon Knutsen Rysstad ble i 1757 dømt på bygdetinget til å betale Ingrid Augundsatter 24 rd. for berøvelse av hennes ære og til oppfostring av barnet.³⁰ Bidraget kunne betales både i penger og varer, en kombinasjon av korn og klingende mynt synes å ha vært vanlig. Størrelsen på bidraget var avhengig av barnefarens betalingsevne, og dersom han ikke betalte, kunne styresmaktene bistå kvinnen med å kreve inn pengene.

I 1779 fikk Joran Augundsatter Bø og Anlaug Ormsdatter Viki skrevet hvert sitt brev til stiftbefalingsmann Hagerup. Begge kvinnene fortalte at de hadde latt seg besvangre under løfte om ekteskap, men at barnefedrene i ettertid hadde fragått løftet. Joran håpte derfor på øvrighetas hjelp til ”at dictere denne Karl til at erlegge noget tilstrækkelig Aarlig til Barnets underholdelse [...] da ieg ellers i mangel af saadan Hielp, maae med mig og Barnet blive Bøygden til byrde ved at betle mit Brød.”³¹ I Jorans tilfelle ble det bestemt at barnefarens Knut Gjermundsen Rike årlig skulle betale 8 rd., men da lensmannen i november 1781 kom til Rike for å kreve inn beløpet, forklarte Knut ”at han gierne med en god villie vilde Betale, naar han havde at betale med, men hans Evne var ei der til.”³² Fra Anlaugs barnefar tok lensmannen med seg ei ku.³³ Hagerup påla i 1779 også en annen mann fra Valle å betale 8 rd. i bidrag, og selv om disse sakene fra fogdearkivet er de eneste jeg kjenner til som omhandler barnefedres manglende evne eller vilje til å betale for barnets oppfostring før slike saker helt mot slutten av århundret trer fram i forliksprotokoller og tingbøker, så synliggjør tre saker i løpet av ett år at ugifte mødre ofte hadde problemer med å få barnefarens bidrag.³⁴ Trolig har konfliktene vært langt flere enn det som kommer til uttrykk i kildematerialet.

Flere lovendringer fra slutten av 1700-tallet var innretta på å sikre de uektefødte barnas

²⁹ Tb 10: 462b. Broren betalte samtidig 48 sk. for Guro i avtinga leiermålsbøter.

³⁰ Se forøvrig kapittel 5, s. 68.

³¹ RF: 209. Eksekusjoner: 13. november 1781. Brev datert 3. juli 1779.

³² RF: 209. Eksekusjoner: 13. november 1781.

³³ RF: 209. Eksekusjoner: 30. oktober 1781.

³⁴ RF: 253. Eksekusjonsprotokoll 3: 17a-b. Kanselli promotoriaalskrivelse av 2. mai 1789 fastslo at det kunne tas utpanting i farens bo om han viste motvilje mot å betale, men utpanting synes altså også å ha forekommet tidligere. Aune 1994, s. 77.

underhold, blant annet ble det bestemt at militære fedre som viste motvilje mot å betale den sum regimentet fastsatte, kunne settes ”til arbeid i forbedringsanstalt eller tukthus.”³⁵ At slike bestemmelser i hvert fall ble forsøkt fulgt opp ser vi omtalt i gards- og ættesoga for Bygland. Reidar Vollen forteller at landvern Alv Knutsen Haslebakken, som fikk barn i 1798 og 1799, ikke greidde å betale det fastsatte bidraget, og på nyåret 1800 skreiv stiftamtmann Levetzow

...at futen kan vente seg nærare ordre ”saasnant det til anstundende Vaar erfares naar Kronarbeidet paa de Christiansandske Fæstninger begynder”. Då vil regimentet sende landvern Alv Knutson Haslebakken og soldat Jørund Vrålson for at dei med ei dagløn på 7 sk. kan ”optiene det bidrag som de pligter til deres uægte Børns Opfostring”.³⁶

I en undersøkelse av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri finner Anne Aune at farskapssakene – saker knytta til konflikter rundt farskap og betaling av oppfostringspenger – økte i antall mot slutten av 1700-tallet. Hun tolker dette som et uttrykk for at moralske motiv i stadig større grad måtte vike for økonomiske hensyn, både knytta til betaling av bøter og til forsørging av barna. Mens farskapssakene i første halvdel av århundret utgjorde om lag 10 % av leiermålssakene, økte de til 30 % i andre periode.³⁷ I tillegg til de offentlig påtalte leiermålssakene som har blitt behandla i kapittel 5, ble det reist flere private søksmål på tinget i Setesdal i årene 1725-1815. Flere av disse inneholdt elementer som gjør at vi kan klassifisere dem som farskapssaker, og totalt synes spørsmål om farskap eller bidrag å opptre i om lag hver tredje sak som ble behandla på tinget fram til 1797 – i motsetning til Aunes funn ser det imidlertid ikke ut til at andelen økte etter at bidragsplikta ble lovfesta.

Fra 1797 skulle private tvister megles i forlikskommissjonen før de eventuelt ble henvist til tinget, og endringer i avtingingspraksisen fører til at det ikke lenger blir hensiktsmessig å sammenligne farskapssakene med det totale antallet leiermålssaker. Selv om de fleste uekte barna i Setesdal nok var resultat av mer eller mindre etablerte og kjente forhold som av ulike årsaker ikke har latt seg legitimere gjennom giftermål, har vi i kapittel 5 sett at flere menn mente seg feilaktig utlagt som barnefar. En gjennomgang av tingbøker og forliksprotokoller viser at den utlagte mannen offentlig uttrykte tvil om farskapet i forbindelse med sytten uekte fødsler mellom 1725 og 1815, flere av disse avla også nektingsed på tinget.³⁸ I tillegg dukker det mot slutten av undersøkelsesperioden opp ni konflikter knytta til betaling av bidrag.

Disse bidragssakene gjaldt hovedsakelig manglende betaling eller konflikter knytta til

³⁵ Aune 1994, s. 78.

³⁶ Vollen 2003: bd. II, s. 571. Ei av kvinnene som Alv hadde fått barn med var Hæge Olsdatter Bø, som vi tidligere har sett at var til stor byrde som legdslem. Den andre kvinna, Birgit Halvorsdatter Støylehømmen, levde i 1801 av almisser, og kvinnene kunne altså saktens trenge Alvs bidrag, men om stiftamtmannens bestemmelser ble fulgt opp kjenner jeg ikke til.

³⁷ Aune 1994, s. 76-77, 108. Det totale saksantallet er imidlertid lite; i siste periode kjenner Aune til sju farskapssaker.

³⁸ På grunn av en mulig tidsforskyvning i forhold til fødselen har jeg her også inkludert saker som først kom opp på tinget og i forlikskommissjonene i 1816. En gjennomgang av de neste årene viser også at enkelte saker kom opp flere år etter fødselen.

bidragets størrelse. For eksempel stevna Kirsti Salomonsdatter og hennes verge i januar 1811 inn arvingene etter Kirstis avdøde barnefar Ole Stensen Viki for forlikskommissjonen, for ”at formaae dem til at betale resterende tilgodehavende Fosterløn for 2 Aar 12rd” for sønnen hun ti år tidligere hadde fått med Ole.³⁹ Sommeren 1795 stevna Ragnild Osmundsatter Jore inn Ånund Bjugsen Åkre, en av skoleholderne i Valle sogn, på tinget fordi hun mente at han ikke hadde oppfylt sitt løfte om å gi henne 20 rd. og fire tønner korn i oppfostringsbidrag til barnet hun fødte høsten 1794. Bakgrunnen for konflikten var at barnet ikke lenger var i live, og mens Ragnild mente at avtalen gjaldt ”enten det levede eller døde”, mente Ånund å ha oppfylt sine forpliktelser ved den ene tønna med korn som Ragnild alt hadde mottatt fra hans far.⁴⁰

Lovfestinga av barnefarens bidragsplikt innebar trolig at det ble enda viktigere at barnet hadde en navngitt far.⁴¹ At kvinnene oppga ukjent barnefar synes ikke å ha vært et problem i Setesdal, men vi har sett at det kanskje ikke alltid var den utlagte mannen som i virkeligheten var barnets far. I tillegg til å betale andre menn for å påta seg farskapet, ser vi også at kvinners familie kunne bli bestukket til å dekke over farskapet. Hæge Halvorsdatter Bergsmo reiste i 1816 sak på tinget mot drengen Knut Olsen Nordgarden for å få ham til å påta seg farskapet og betale oppfostringsbidrag for sønnen hun fødte året før.⁴² Siden barnet var født 27. oktober 1815, og han sist hadde hatt samleie med Hæge ei uke før jul i 1814, så mente Knut at han ikke kunne være far til barnet. Han skreiv derfor til ”Stadsphysicus” Pettersen i Christiansand for å forhøre seg angående lengden på svangerskapet, men legen kunne ikke helt utelukke at Knut var far til barnet, selv om Hæge i så fall hadde gått langt over tida.⁴³

Gjennom vitneutsagn kom det også fram at Knut hadde vedkjent seg farskapet overfor Hæges far før fødselen, men at de hadde inngått en avtale om å betale henne et engangsbeløp i penger eller en halv tønne korn i året, mot at han ”ikke skulle blive udlagt som Fader, og at intet Menniske, foruden de da tilstædeværende, skulle blive bekiendt derom”.⁴⁴ Hæge mente at denne avtalen ikke var gyldig siden hun ikke hadde vært til stede ved inngåelsen. Dessuten var beløpet for lavt til å fø barnet, og hun krevde at Knut ble idømt farskapet. Retten reagerte på forsøket på å forlede Hæge til å utlegge feil barnefar, og basert på dette og legens uttalelser ble det bestemt at dersom Hæge turde å avlegge ed på tinget på at hun ikke hadde vært

³⁹ KbV: 1801; VF: Forliksprotokoll 1: 3-1811. Kirsti ble seinere forlikt med arvingene, uten at jeg kjenner avtalens innhold.

⁴⁰ KbV: 1794; VRS: Pakkesaker, rettergang. Sivile saker 1794-1795; Tb 10: 93b, 94, 112a-b, 139a-b. Saka endte med at Ånund avla ed på at avtalen bare gjaldt dersom barnet levde. Her ser vi at leiermålet også kunne få følger for barnefarens; Ryningen skriver at Ånund i 1798 ble avsatt som skoleholder som følge av farskapssaka. Ryningen 1987: bd. IV, s. 103.

⁴¹ Hoff 1995, s. 41.

⁴² Tb 11: 375b-376, 384b-385, 396b; Tb 12: 7a. Saka var blitt henvist fra forlikskommissjonen, se BF: Forliksprotokoll 1a: 1. oktober 1816.

⁴³ VRS: Pakkesaker, rettergang. Sivile saker 1816-1817.

⁴⁴ Tb 11: 396b.

sammen med andre menn i den aktuelle tidsperioden, så skulle Knut anses som barnefar og betale både bidrag og saksomkostninger. I motsatt fall skulle han gå fri fra tiltalen og Hæge betale ham 8 speciedaler i omkostninger – høsten 1817 avla Hæge eden og saka ble avslutta.⁴⁵

Til tross for disse konfliktene skal vi ikke glemme at de fleste fedrene godtok farskapet. Det å akseptere at barnet var ens eget betydde imidlertid ikke at det automatisk hadde noen rettigheter overfor faren, med unntak av forsørgelsesplikta som altså ble lovfesta i 1763. Barn som var født utenfor ekteskap hadde full arverett etter morsslekta, men først i 1915 ble uekte barns rett til arv etter barnefaren og hans slekt lovfesta i de såkalte Castbergske barnelover.⁴⁶ Christian 5s Norske Lov av 1687 ga imidlertid fedrene mulighet til å gi uekte barn arverett ved å kunngjøre dette på tinget, gjennom å lyse barnet i kull og kjønn.⁴⁷ Barnet arva da halvt så mye som barn født i ekteskap, og fantes det ikke ektefødte barn, arva det fullt lodd.

Jeg har ikke funnet eksempler på at barn ble kullyst i min undersøkelsesperiode, men trolig ble i hvert fall enkelte barn likevel tilgodesett ved arveoppgjør.⁴⁸ Som vi så i kapittel 2, omtalte i 1805 justisråd Pram bonden Tarald Ånundsen Åmli fra Valle som en av områdets mest formuende menn. Tarald hadde i 1783 fått sønnen Gunder utenfor ekteskap, moras navn omtales ikke i kirkeboka.⁴⁹ Samme år gifta Tarald seg og overtok etter hvert både farsgården og konas slektsgård. Ekteparet hadde ingen barn, men ved folketellinga i 1801 bodde Taralds sønn, som da var 18 år og soldat, hos dem i Åmli. Kildene sier ikke noe om hvorvidt han også var oppvokst på gården. Tarald drukna i ei ferjeulykke i 1806, og Alfred Ryningen forteller at Gunder ved skiftet etter faren fikk ”4 kyr, 2 vetrungar, 12 smålog, 4 tunnor såkorn og 1 kjer på halvonnor tunne med mjøl. Enkja og dei andre ervingane ville ikkje protestere mot dette – dei ville ikkje gjere ”hendes gode Mands Ord til intet”, sidan dette var noko Tarald hadde lova sonen før han døydde.”⁵⁰ Jeg har ikke selv gått gjennom skiftemateriale fra Setesdal, men gards- og ættesogene synliggjør at uekte barn også arva morsslekta, mens andre kom til gards som følge av moras giftermål.⁵¹

⁴⁵ Tb 12: 7.

⁴⁶ Seip, Anne-Lise: ”Samfunnets ansvar” i Hodne, Bjarne og Sølvi Sogner (red.) 1985, s. 127-128, 131-132.

⁴⁷ NL 5-2-71.

⁴⁸ Inger Hilde Killerud har i en undersøkelse av testamenter fra Akershus amt i første halvdel av 1800-tallet funnet eksempler på at uekte barn i enkelte tilfeller ble tilgodesett i testamenter, også uten at fedrene nødvendigvis hadde lyst barna i kull og kjønn. Testasjonsretten i Norge var begrensa, og det var i utgangspunktet bare dem uten livsarvinger som hadde adgang til å opprette testamenter. At disse testamentene likevel ble godkjent, mener hun kan skyldes nettopp det at barna ikke var kullyst, eller at det ikke gikk ut over andre arvingers rettigheter, og at dette har styrka disse barnas posisjon. Killerud, Inger Hilde: *Jordisk gods. Arv, kjønn og familiestrategi i norske testamenter 1810-1854*. Masteroppgave, Oslo våren 2006, s. 61-62.

⁴⁹ KbV: 1783.

⁵⁰ Ryningen 1987: bd. III, s. 469- 470; Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 310.

⁵¹ Se for eksempel Vollen 2005: bd. III, s. 744-745 og Ryningen: bd. VI, s. 493-494.

Ugifte mødres giftermålssjanser

I sin undersøkelse fra Kristiansund bruker Randi Holden Hoff flere ulike forhold for å vurdere aksepten for leiermål på 1700-tallet. I tillegg til å se på faktorer som antall illegitime fødsler og antall barnedrap, mener hun også at de ugifte mødrenes giftermålssjanser og omfanget av gjentatte leiermål kan kaste lys over hvordan ugifte mødre ble sett på og behandla av sine omgivelser.⁵² Hoff finner at hver fjerde ugifte mor i Kristiansund ble gift med en annen enn barnefaren, og at en overvekt av de ugifte mødre som inngikk ekteskap gjorde dette innen seks år etter fødselen.⁵³ Elisabeth Haavet har beregna giftermålssjansene for ugifte personer uten barn rundt år 1800 til om lag 25 %, og dersom hun ser bort fra foreldrepar som seinere inngikk ekteskap med hverandre, så finner hun at bare drøyt 10 % av kvinnene som hadde fått et uekte barn i perioden 1795-1800 var blitt gift med en annen ved folketellinga i 1801. For barnefedrene var giftermålssjansene langt bedre, og 26 % av mennene hadde gifta seg. Kvinnas muligheter på ekteskapsmarkedet var noe bedre om hun ikke hadde omsorgen for barnet, samtidig økte sjansene med avstanden til leiermålet, i hvert fall fram til fire år etter fødselen.⁵⁴ I Kristiansund ser altså mulighetene ut til å ha vært noe bedre; dersom Hoff legger Haavets tall til grunn, synes ikke mødrenes giftermålssjanser å være forringa. Faktisk finner hun, noe overraskende, at kvinner som hadde fått flere barn utenfor ekteskap hadde en høyere giftermålshyppighet enn de som bare hadde ett utenomekteskapelig svangerskap bak seg.⁵⁵

I kapittel 3 så vi at relativt få uekte barn i Setesdal har blitt legitimert i etterkant ved at foreldrene inngikk ekteskap. Hvordan var så de ugifte mødrenes muligheter til å finne seg en annen ektefelle enn barnefaren – forringa leiermålet deres sjanser på ekteskapsmarkedet, eller var det kanskje også her omsorgen for barnet som var avgjørende for kvinnas videre skjebne? Av kapasitetsmessige årsaker har jeg ikke undersøkt inngåtte giftermål i kirkebøkene, da identifikasjonsproblematikken gjør dette arbeidet møysommelig og tidkrevende. For likevel å gi et inntrykk av ugifte mødres giftermålssjanser i Setesdal, har jeg benytta meg av gards- og ættesogene for Valle kommune, altså Valle og Hylestad sogn. Verket baserer seg i stor grad på familierekonstitusjon, og det øvrige kildematerialet som ligger til grunn er omfattende.⁵⁶ Jeg har utelatt fremmede foreldre fra denne undersøkelsen, og noen av mødrene har ikke vært mulig å identifisere. I enkelte tilfeller kjenner ikke Alfred Ryningen til hvordan det har gått

⁵² Hoff 1995, s. 63.

⁵³ Hoff 1995, s. 68-70.

⁵⁴ Haavet 1982, s. 137-145.

⁵⁵ Hoff 1995, s. 71-72.

⁵⁶ I tillegg til seks bind med gards- og ættesoge, to for Hylestad og fire for Valle, er det utgitt to bind med kultursoge, et bind om utvandringa til Amerika og et eget registerbind, se lista over litteratur og trykte kilder. At jeg ikke har benytta tilsvarende bøker fra Bygland her, skyldes at det foreløpig bare er utkommet tre bind, og at det ennå ikke foreligger noe registerbind.

med kvinnene eller hvor de har oppholdt seg, og disse er da utelatt. Vi må derfor ta forbehold om at enkelte ugifte mødre kan ha blitt gift utenbygds, uten at dette er kjent for forfatteren.

Totalt har jeg identifisert 65 kvinner som fikk barn utenfor ekteskap i perioden mellom 1725 og 1815 i gards- og ættesogene for Valle. Sju av disse inngikk ekteskap med barnefaren, like mange døde innen fem år etter fødselen. Av de resterende 51 kvinnene ser minst sytten, altså en tredjedel, ut til å ha gifta seg med en annen enn barnefaren. Avstanden til leiermålet i tid ser ikke ut til å ha hatt særlig stor betydning, og tidspunktet for giftermålet har variert fra ett år og helt opp til over tjue år etter leiermålet. Tallmaterialet er for lite til å trekke klare slutninger om ugifte mødres giftermålssjanser, men det kan se ut til at de ugifte mødre som inngikk ekteskap innen ti år etter fødselen ofte hadde mista barnet sitt tidlig. Kvinner som derimot forble varig ugifte ser i større grad ut til å hatt barnet i live, og tatt tidligere funn i betraktning, har disse kvinnene trolig selv hatt det daglige forsørgeransvaret. En tilsvarende undersøkelse av menn som fikk barn utenfor ekteskap i denne perioden viser – når vi ser bort fra gifte menn som ble utlagt som barnefedre, menn som legitimerte forholdet til barnemora og menn som døde innen fem år etter fødselen – at hele 50 av 57 identifiserte ugifte fedre inngikk ekteskap med en annen – 44 % av disse mennene gifta seg innen tre år etter fødselen.

At flere menn i Setesdal inngikk ekteskap kort tid etter at de fikk et utenomekteskapelig barn kan tyde på at dette har vært menn som var inne i en aktiv makesøkingsperiode hvor de valgte og vrakte mellom flere kvinner. De kvinnene som da ble sittende som ugifte mødre har av en eller annen grunn blitt vraka til fordel for ei anna kvinne.⁵⁷ En mer inngående sosial analyse av de ugifte mødre kunne kanskje gitt svar på om disse kvinnene har vært mindre attraktive partnere i økonomisk forstand. Et kvinneoverskudd i befolkningen bidro som nevnt til at rundt 10 % av kvinnene i det nordvesteuropiske giftermålmønsteret aldri ble gift, og gjennomgangen viser at mange av de ugifte mødre havna i denne gruppa av varig ugifte. Årsaken trenger imidlertid ikke være at disse kvinnene ble utstøtt eller sett ned på som følge av leiermålet, men henger trolig sammen med at dette ofte var kvinner som i utgangspunktet var blitt funnet mindre egna som partnere, som Haavet uttrykker det: ”Endel av de uektefødte barna ble døpt som uekte nettopp fordi mødre deres ble vraket som ekteskaps partnere.”⁵⁸

At en såpass stor andel av kvinnene likevel synes å ha blitt gift med en annen, gjør det vanskelig å se på denne gruppa av ugifte mødre som sosiale avvikere. Vi har tidligere sett at kvinnenenes muligheter på arbeidsmarkedet i Setesdal ikke synes å ha blitt spesielt forringa som

⁵⁷ Haavet 1982, s. 143-144.

⁵⁸ Haavet 1982, s. 167.

følge av at de var ”besøvet”, men at det først og fremst var et eventuelt forsørgeransvar som var avgjørende for hva slags type arbeid de ugifte mødrene kunne få. I likhet med utsiktene til fast tjeneste, synes kvinnenens muligheter på ekteskapsmarkedet noe bedre om de ikke lenger satt med den daglige omsorgen for barnet. Avstanden til leiermålet virker derimot å være av liten betydning, og vi kan ikke se bort fra at barnet har vært en viktig ressurs som kvinna brakte med seg inn i ekteskapet, særlig dersom det var gammelt nok til å hjelpe til i arbeidet.

I kapittel 3 var jeg inne på muligheten for at enkelte kvinner har ønska seg barn som en slags investering for framtida, men den høye barnedødeligheten gjør det lite trolig at kvinner har spekulert i det å få barn utenfor ekteskap. I barneårene har omsorgsansvaret vært en tung økonomisk byrde, men for eldre, ugifte kvinner kunne en voksen sønn eller datter utgjøre en viktig forsikring for alderdommen og bidra til å trygge tilværelsen. Mens ugifte mødre uten barn eller andre til å ta vare på seg ofte ble samfunnet til byrde som legdslemmer, i likhet med andre eldre og barnløse, ser det ut til at kvinner som hadde barn som vokste opp ofte tilbrakte alderdommen hos barna. Andre løsninger har også eksistert, men hvor vanlig dette har vært er usikkert: Alfred Ryningen forteller at Siri Olsdatter Flateland fra Valle, som hadde fått to barn utenfor ekteskap, tjente for broren Bjørn i atten år. Bjørn var ugift og da han overlot gården til en yngre bror, tok både han og Siri føderåd hos broren. Også denne broren var barnløs, og det ble etter hvert Siris eldste datter Torbjørg og hennes mann som overtok gården på Flateland.⁵⁹

Gjentakelse av leiermål

Eksempelet med Siri Olsdatter Flateland viser at kvinner som fikk flere barn utenfor ekteskap ikke nødvendigvis ble utstøtt av familien, men hvilke holdninger og reaksjoner de ble møtt med har nok til en viss grad vært individuelt betinga, og variert fra kvinne til kvinne. Hvordan kvinna skjøtta seg i årene etter leiermålet har trolig vært avgjørende, og sannsynligvis har en skilt mellom de som hadde latt seg besvangre i en konvensjonell friersituasjon og de som ble gravide som følge av løsere seksuelle forhold. Mens ett leiermål nok kunne forklares som en uheldig omstendighet, et feiltrinn i makesøkingsprosessen, så har nok kvinner som fikk flere barn med ulike partnere i større grad havna nederst i samfunnet, sosialt og økonomisk.⁶⁰

For kvinnenens del utgjorde førstegangsførseelsene 90 % av alle leiermål i Christiania i perioden 1731-1800.⁶¹ Uten å kunne gi eksakte tall på antall gjentakelsestilfeller, mener Kari Telste å finne at få kvinner i Ringerike og Hallingdal i andre del av 1600-tallet fikk flere barn

⁵⁹ Ryningen 1987: bd. VI, s. 209-211.

⁶⁰ Heyler 1998, s. 142, 145-146.

⁶¹ Sogner 1980, s. 125.

utenfor ekteskap, noe hun hevder tyder på at ugifte mødre forsøkte å reetablere og holde fast ved sin ære og sine ekteskapsmuligheter.⁶² Telste hevder at kvinner som hadde rykte på seg for å være løsaktige ikke bare hadde forspilt sine sjanser på ekteskapsmarkedet, men også trukket sin egen troverdighet i tvil. Hun hevder videre at ugifte mødre med flere barn ble sett som mindre verdt, og at de hadde en marginal posisjon i bygda.⁶³ I sin undersøkelse fra Kristiansund i perioden 1742-1801 finner derimot Randi Holden Hoff at 22 % av de ugifte mødrene fikk mer enn ett uekte barn, samt at kvinnene i all hovedsak hadde forskjellige fedre til barna. Dersom belastningene ved leiermål var store, ville nok de fleste mødre forsøke å unngå å få flere barn, og hun tolker derfor de mange gjentakelsestilfellene som et tegn på at ”det i praksis ikke var så stor skam og stigmatisering knyttet til leiermål i Kristiansund.”⁶⁴

Hvor vanlig har det så vært å få flere barn utenfor ekteskap i Setesdal, som i motsetning til Kristiansund hadde få utenomekteskapelige fødsler på 1700-tallet? Kirkebøkene opplyser svært sjelden om hvorvidt barnets mor eller far også tidligere hadde begått leiermål, men ved å sammenholde navnene på de ugifte foreldrene ser det ut til at minimum femten kvinner og tolv menn fikk mer enn ett uekte barn. Det vil si at om lag hver tiende ugifte mor i Setesdal fikk flere barn utenfor ekteskap. Kvinnene hadde også her vanligvis forskjellige fedre til barna sine – jeg kjenner kun til ett par som skal ha fått flere barn. De fleste som gjentok forseelsen fikk to barn hver, mens tre kvinner og tre menn ser ut til å ha begått tre leiermål.⁶⁵ Det virkelige antallet andre- og tredjegangsforseelser kan imidlertid ha vært noe høyere, for eksempel er navn som Ole Olsen og Guro Knutsdatter såpass vanlige at det vanskelig lar seg avgjøre om det dreier seg om en eller flere personer. I en periode på 1770- og 1780-tallet gis det i forbindelse med dåp i Valle prestegjeld ikke opplysninger om foreldrenes navn ut over patronymikon, og flere av de ugifte foreldrene kan dessuten også ha fått barn før eller etter undersøkelsesperioden, eventuelt utenfor Setesdal. Jeg kjenner for eksempel til to menn som fikk barn utenfor ekteskap i denne perioden som også var blitt utlagt som fedre før 1725.⁶⁶

Tallene synliggjør likevel at det ikke har vært spesielt vanlig å få flere uekte barn, noe som ganske sikkert henger sammen med at normene for utenomekteskapelig seksuell omgang har vært strenge. Tallmaterialet er for lite til å fastslå hvorvidt kvinnenes giftermålssjanser ble redusert som følge av at de hadde gjentatt leiermålsforseelsen, men vi ser at ekteskap heller ikke her var utelukka. Anne Ådnesdatter, som fikk to barn rundt århundreskiftet, gifta seg i

⁶² Telste 1993, s. 223.

⁶³ Telste 1993, s. 132.

⁶⁴ Hoff 1995, s. 64-65.

⁶⁵ Jeg har her registrert svangerskap; i tillegg til disse seks fikk ei kvinne og en mann både uekte tvillinger og ett uekte barn.

⁶⁶ Om Esaias Bugge se s. 32. Augund Knutsen Straume, jf s. 63, var blitt utlagt også i 1720, se Rynningen 1985: bd. I, s. 256.

1817, mens Kristine Osmundsdatter Nomeland inngikk ekteskap i 1789 med faren til sitt andre barn, korporal Kristen Olsen Steinsland.⁶⁷ De kom begge til husmannsplasser, og da Kristines ektemann, som var ferjemann, drukna i 1806, var Kristine og barna avhengig av støtte fra fattigkommisjonen i flere år.⁶⁸ Det synes altså ikke å være et gjennomgående trekk at kvinner som begikk flere leiermål ble utstøtt fra samfunnet, eller at de har måttet livnære seg ved betling og fattighjelp, men mange har likevel hatt det vanskelig økonomisk.

For ugifte kvinner med ett eller flere uekte barn å forsørge har det følgelig stått mye på spill om de innleda et nytt seksuelt forhold. Gevinsten kunne nok være stor dersom forholdet resulterte i ekteskap, men det var alltid en viss risiko for at mannen hadde andre intensjoner, eller at et eventuelt giftermål ble forhindra av økonomiske årsaker. Kanskje har også enkelte kvinner med barn lettere latt seg lede inn i seksuelle forhold nettopp i håp om, eventuelt som en bevisst strategi for å bli gift, men i stedet blitt sittende igjen med enda et barn å forsørge. Flere av kvinnene i Setesdal som fikk flere barn utenfor ekteskap ser ut til å ha vært syke eller sinnslidende, og de har dermed i utgangspunktet trolig neppe vært blant de mest ettertrakta ekteskapspartnerne. Vi kan imidlertid heller ikke utelukke at det ikke alltid har vært snakk om et bevisst valg fra kvinnes side; ugifte mødre har trolig i større grad enn andre risikert uønska tilnærmelser, og flere kan nok ha strevd med å leve etter gjeldende normer og regler.⁶⁹

Et "arvelig" fenomen?

Selv om kildematerialet gir sparsomme opplysningene om de ugifte foreldrenes sosiale status og bakgrunn, så viste gjennomgangen i kapittel 3 at leiermål ikke var et fenomen begrensa til de laveste sosiale lag. De fleste som fikk barn utenfor ekteskap i Setesdal ser ut til å ha vært tjenestefolk eller hjemmeboende barn, og ugifte foreldre som gruppe synes ikke å ha skilt seg spesielt fra befolkningen forøvrig. Ett trekk var imidlertid påfallende, og utenomekteskapelige fødsler synes å være langt vanligere i enkelte familier enn andre. Befolkningen i området var riktignok såpass liten at dette kanskje ikke skal ilegges for stor vekt, men mens det i enkelte familier ble født både fire og fem uekte barn i undersøkelsesperioden, synes andre familier og grendelag nærmest uberørt av fenomenet.

I kapittel 3 stilte jeg videre spørsmålet om ugifte foreldre og deres barn kom til å danne en slags sosial underklasse. Selv om eksempelet er blant de mer uvanlige, så illustrerer det poenget godt: Ingrid Augundsdatter fikk i 1754 ei datter utenfor ekteskap. Denne jenta, Turi

⁶⁷ Ryningen 1985: bd. II, s. 404-405 og Ryningen 1987: bd. III, s. 593.

⁶⁸ VP: Fattigkommisjonen: Regnskap og møtereferat 1806-1810, 1811-1815.

⁶⁹ Hoff 1995, s. 65.

Jonsdatter, eller Ingjerds-Turi som hun også ble kalt etter mora, fikk selv tre sønner med tre forskjellige menn i årene mellom 1776 og 1789. Hennes eldste sønn, Jørgen Aslaksen, fikk i 1799 sønnen Tarjei. I godt voksen alder forlova Ingrid Augundsdatter seg med enkemannen Olav Bjørgulvsen Flateli. Flateli var en husmannsplass under Kveste i Valle, og ei av døtrene hans, Gunvor Olsdatter Flateli, hadde trolig to uekte barn på 1770-tallet.⁷⁰ Folketellinga viser at Turi i 1801 satt som ugift "Huusmoder" på en husmannsplass uten jord på Hovet.⁷¹ Hennes aldrende mor og yngste sønn bodde da sammen med henne. Uten at dette er systematisk undersøkt, så ser vi flere eksempler på at kvinner og menn som selv var født utenfor ekteskap fikk utenomekteskapelige barn, blant annet døde to ugifte kvinner, som begge var født på begynnelsen av 1800-tallet, i barsel med egne uekte barn på 1830-tallet.⁷² Videre synes det å være en viss tendens til at personer som hadde fått illegitime barn, eller selv var uektefødte, gifta seg med andre som var i en lignende situasjon. For eksempel ser det ut til at uektefødte Gunder Taraldsen Åmli, hvis far ble omtalt som en av områdets rikeste menn, gifta seg med Birgit Alvsdatter, som vi tidligere i kapittelet har sett at gikk på legd med si vanvittige mor.⁷³

På mange måter synes disse eksemplene å passe inn med teorien om at det fantes

...en subkultur med individer med spesiell tilbøyelighet til illegitimitet. [...] Dette "sub-samfunnet" hadde sine egne normer for seksuell adferd som kom på kant med de offisielle normer, og med normene i storparten av befolkningen ellers. De lokaliserte seg først og fremst i de nedre sosiale lag av befolkningen, og det kunne ofte være spesielle familier som var medlemmer av subkulturen i flere generasjoner.⁷⁴

Selv om utenomekteskapelige fødsler opptrer hyppigere i enkelte familier enn andre, finner jeg det likevel vanskelig å hevde at disse har tilhørt en egen subkultur, med egne normer for seksuell kontakt. Vi kan ikke utelukke at det å få barn utenfor ekteskap har vært mindre stigmatiserende i visse kretser, og at enkelte slekter lettere har akseptert utenomekteskapelige seksuelle forhold og fødsler, men trolig har dette vært mer av nødvendighet, enn et resultat av avvikende normer og holdninger. Som jeg var inne på i kapittel 3, tilhørte flere av familiene med høyt innslag av illegitime fødsler den jordløse delen av befolkningen, og fenomenet var trolig heller en konsekvens av at barn av husmenn og bruksfolk hadde større problemer med å la en eventuell graviditet følges av giftermål enn barn av bondeslekt, kanskje særlig i tilfeller hvor forholdet i utgangspunktet hadde vært av en noe løsere karakter.

⁷⁰ Ryningen 1985: bd. II, s. 277-279; Ryningen 1987: bd. III, s. 25-26, 230-231.

⁷¹ Folketellinga av 1801 for 0940 Walle, personnr. 927.

⁷² Ryningen 1987: bd. VI, s. 222, 241.

⁷³ Ryningen 1987: bd. III, s. 469-470.

⁷⁴ Haavets omtale av Peter Lasletts teori om illegitimitet som resultat av "a bastardy prone sub society". Haavet 1982, s. 89.

Avslutning

Det lar seg vanskelig gjøre å gi en fullgod oversikt over sosiale forhold og følger av leiermål, men det gjennomgåtte kildematerialet synes å underbygge tanken om at det først og fremst var de praktiske og økonomiske utfordringene, og ikke den moralske fordømmelsen, som var tyngst å bære for kvinner som fikk barn utenfor ekteskap i Setesdal. Det at kvinna hadde fått et barn var ikke i seg selv et hinder for at hun kunne få seg fast tjeneste, men for kvinner med det daglige omsorgsansvaret for barnet, har arbeidsmulighetene til en viss grad begrensa seg til dagarbeid. Dersom kvinna hadde familie som kunne ta seg av barnet, eller barnet ble offer for den høye spedbarnsdødeligheten, synes derimot sjansene på arbeidsmarkedet nærmest å være uendra. Likeledes ser vi at kvinner som var blitt "besovet" ikke nødvendigvis hadde forspilt sine muligheter på ekteskapsmarkedet, og flere ugifte mødre fant seg andre ektemenn. Kvinnene omtales svært sjelden i nedsettende ordelag i kildematerialet, men det er likevel vanskelig å si hvilke holdninger de har møtt fra familie og nærmiljø. Selv om gruppa av ugifte mødre som helhet ikke synes å ha blitt direkte utstøtt som følge av leiermålsforseelsen, har lokalsamfunnet trolig skilt mellom kvinner som var blitt gravide som følge av et forhold der intensjonen hadde vært giftermål, og kvinner som hadde innlatt seg i løsere og mer flyktige forbindelser.

8. Sammenfatning og konklusjon

Mytene om Setesdal som et avsidesliggende, isolert og arkaisk samfunn har vært mange. Dette synet har blitt forsøkt tilbakevist i flere hovedfagsoppgaver, som derimot hevder at kontakten med omverdenen var stor, og at nye tanker og ideer spredte seg til dalføret både innover fra kysten og over heiene.¹ Likevel må dalføret på 1700-tallet på mange måter sies å ha vært et svært stabilt samfunn. Befolkningsveksten var lav og husmannsvesenet fremdeles lite. Mobiliteten i befolkningen var riktignok stor, men bar som vi har sett først og fremst preg av flytting over kortere distanser, gjerne knytta til endra tjenesteforhold eller overtakelse av gårdsbruk. Setesdal synes altså å være prega av relativt egalitære og stabile samfunnsforhold, og området egner seg derfor godt som studieobjekt i en lokal undersøkelse av denne typen. I forbindelse med ønsket om å kartlegge omfanget, samt de rettslige og sosiale følgene av utenomekteskapelig seksualitet, gjør denne stabiliteten det mulig å si noe både om utvikling over tid, samt å identifisere og følge de involverte partene i langt sterkere grad enn hva som er mulig i områder hvor det eksempelvis har foregått en større utskiftning av befolkningmassen.

Eilert Sundt påviste i sin undersøkelse av sedelighetstilstanden i Norge på 1850-tallet et regionalt mønster med lav illegitimitet på Sørvestlandet, kontra høy illegitimitet i østlige og nordligere deler av landet.² Også på 1700-tallet føydde Setesdal seg inn i dette mønsteret. I perioden 1725-1815 utgjorde de utenomekteskapelige barna 2,6 % av det totale antallet døde barn. For undersøkelsesperioden sett under ett var illegitimiteten noe lavere i Bygland, men tallgrunlaget er lite, og avviket kan vel så gjerne skyldes prestenes registreringspraksis som faktiske forskjeller mellom prestegjeldene når det gjelder andelen barn født av ugifte foreldre. Den lave illegitimiteten i dalføret henger sammen med flere forhold. I små og stabile samfunn er ofte kontakten mellom ulike befolkningslag større, den sosiale kontrollen også sterkere, og ventelig vil det være lite rom for utenomekteskapelige fødsler. Normene knytta til seksuell kontakt, for eksempel gjennom nattefrieriet, var strenge, uten at dette nødvendigvis trenger å bety at seksuelle forhold mellom ugifte har vært mindre utbredt i Setesdal enn andre steder. Denne kontakten var imidlertid trolig i all hovedsak knytta til makesøking og giftermål, og forholdsvis egalitære sosiale og økonomiske forhold har i de fleste tilfeller gjort det mulig å institusjonalisere forholdet, slik at barnet ble født i ekteskap. Gjennomsnittlig giftermålsalder

¹ Paus 1982; Jansen 1987; Vollen 1988.

² Sundt 1976, s. 15-20.

var dessuten lav; ved overgangen til 1800-tallet lå den i Valle og Hylestad sogn på drøyt 24 år for kvinnenens del, noe som har bidratt til å holde de utsatte kvinnegruppene små.³

Fra tid til annen ble det likevel født barn utenfor ekteskap, og undersøkelsen viser at de ugifte foreldrene som gruppe ikke synes å ha skilt seg spesielt fra befolkningen forøvrig. De fleste som fikk uekte barn var ugifte, og enten tjenestefolk eller hjemmeboende barn. Den lave legitimeringsgraden, det vil si andelen ugifte foreldre som seinere inngikk ekteskap og legitimerte barnet, kan tyde på at uekte barn ofte var resultat av løsere seksuelle forbindelser. Kildene synliggjør imidlertid at det kunne ligge til dels varierte årsaker til grunn for at barn ble født utenfor ekteskap, de vanligste synes å være at en av partenes familie motsatte seg forbindelsen, eller et manglende økonomisk grunnlag. I det gamle samfunnet var det å stifte familie tett forbundet med muligheten for eget levebrød, og i tråd med Elisabeth Haavets funn finner jeg at en del av barnefedrene i Setesdal var ganske unge.⁴ Tanken om at disse mennene har bevega seg ut på makesøkingsarenaen før de i realiteten var i stand til å forsørge en familie synes altså plausibel også her. Giftermålsalderen for kvinner var som nevnt relativt lav, og de ugifte mødrene var ofte noe eldre enn kvinner som inngikk ekteskap. De uekte fødslene kan på bakgrunn av dette kanskje også sees som et uttrykk for at dette var kvinner som i utgangspunktet har vært mindre ettertrakta ekteskaps partnere, i økonomisk forstand.

Undersøkelsen har samtidig avdekket en tendens til at enkelte familier var mer utsatt for utenomekteskapelige fødsler enn andre. Det er selvfølgelig vanskelig å helt avvise at dette fenomenet skyldes avvikende normer og holdninger, men tatt i betraktning at disse familiene ser ut til å ha tilhørt de lavere økonomiske lag, at illegitimiteten var lav, gjentakelsestilfellene få, og at de ugifte foreldrene som regel var godt voksne når de fikk barn, så er det vanskelig å finne støtte for at dette var familier hvis seksualmoral skilte seg vesentlig fra befolkningen forøvrig. Kildematerialet gir heller ingen holdepunkter for å hevde at det har eksistert slike særegne, adskilte subkulturer i Setesdal. Jeg slutter meg dermed til Haavets konklusjon om at de illegitime fødslene var ”omkostningene ved et kultursystem som tillater seksuell kontakt som en del av makesøkingen [og] hvor normer og holdninger var relativt like i ulike sosiale lag, men hvor de best stilte var kulturelt toneangivende.”⁵ En nærmere undersøkelse av førekteskapelig konsepsjon ville trolig kunne bidra til å avdekke mønstrene i et slikt system.

Jeg har valgt en bred innfallsvinkel, og i tillegg til å peke på omfang og mulige årsaker til de utenomekteskapelige fødslene, har et av siktemålene for undersøkelsen vært å avdekke

³ Jansen 1987, s. 181.

⁴ Haavet 1982, s. 107-108.

⁵ Haavet 1982, s. 114.

de rettslige konsekvensene av det å få barn utenfor ekteskap i Setesdal. Leiermål var et straffbart forhold helt fram til 1812, og straffen var todelt; i tillegg til å betale høye bøter, skulle kvinner og menn som brøt sedelighetslovgivningen stå til rette og bekjenne sine synder foran menigheten gjennom det offentlige skriftet. Militære var fritatt for skriftet, likeledes par som inngikk ekteskap. Undersøkelsen viser likevel at tilsynelatende langt flere enn dem som hadde lovlig fritak unngikk kirkas disiplin i praksis. Totalt skrifta 23 % av menn som begikk leiermål i Setesdal i årene 1725-1767 for forseelsen, mot 63 % av kvinnene. Mine funn synes dermed å stå i motsetning til Lisabet Risa, som hevder at kvinner i realiteten ikke hadde noen lovlige utveier fra den geistlige sanksjonen.⁶ Prestens rolle må likevel ikke undervurderes, og varierende innføringspraksis vil kunne ha betydning for hvilke funn en slik undersøkelse gir. I tillegg til å forestå det offentlige skriftet, sendte presten årlige rapporter over par som hadde fått barn utenfor ekteskap til fogden. At også personer som ikke hadde barn til dåp ble stevna eller stod offentlig skrifte, det siste faktisk tilsynelatende i noe større grad enn de som døyte barn, vitner om at presten har vært en viktig aktør i kontrollen av lokalsamfunnets seksualitet.

Leiermål kvalifiserte også til bøtestraff, men bare om lag hver femte person som begikk leiermål i Setesdal før avkriminaliseringa ble stevna på tinget, og langt fra alle disse ble dømt. Dispensasjonsordningene overfor militære, samt menns mulighet for å avlegge nektingsed, bidro til at det var en overvekt av kvinner blant de innstevnte og dømte i leiermålssaker. At leiermål ikke ble brakt for retten betyr imidlertid ikke at de ugifte foreldrene nødvendigvis unngikk sanksjonene. Først på slutten av århundret ble fogden pliktig å regnskapsføre vanlige leiermålsbøter, men kildematerialet synliggjør at soning med fogden utenfor tingets offentlige sfære har vært akseptert praksis i leiermålssaker helt fram til 1812. De fleste leiermålssakene som endte på tinget i Setesdal på 1700-tallet inneholdt et eller annet kompliserende element, som konflikter rundt farskapet eller ulike skjerpene omstendigheter, noe som har gjort det vanskeligere å løse sakene privat. De øvrige leiermålssakene ble trolig stevna på tinget fordi vedkommende viste manglende evne eller vilje til å gjøre opp bøkene gjennom soning.

Fra 1798 gjaldt de fleste sedelighetssakene i Setesdal avtinging av leiermålsbøkene. Den kraftige økningen i antall innstevnte etter at avtingingspraksisen ble endra, samt det at bøkene heretter nesten utelukkende ble kraftig redusert, vitner om at avtinging trolig var utbredt også tidligere. Gjennom det meste av 1700-tallet hadde fogden en personlig økonomisk interesse i leiermålsbøkene, og trusselen om iverksetting av subsidiærstraff har nok fungert som et viktig pressmiddel overfor gjenstridige leiermålsyndere. Da fogden selv måtte koste avstraffelsen i

⁶ Risa 1974, s. 55.

slike saker, er det likevel trolig at han i de tilfellene hvor fulle bøter ikke var mulig å inndrive, har latt folk betale etter evne, uten at saka nødvendigvis var blitt pådømt på tinget. Arrest, og eventuelt også gapestokk, ble trolig bare brukt mot dem helt uten betalingsevne.

Lovverket var altså strengt, men også folkelige normer tilsa at barn tilhørte ekteskapet. I tillegg til den kontrollfunksjon prest og lokale øvrighetspersoner hadde, så utgjorde rykter en viktig del av den sosiale kontrollen av seksualiteten. I andre halvdel av 1700-tallet kom flere alvorlige lovbrudd for dagen som følge av at det hadde gått rykter på bygda, som så var blitt nærmere undersøkt. Fire ugifte kvinner fra Setesdal fødte barnet sitt i dølgsmål, mens tre gravide kvinner var antatt drept av sin barnefar. Sju slike dramatiske kriminalsaker vitner om at utenomekteskapelige svangerskap var problematiske. Skriftets funksjon som skamstraff og dets betydning for omfanget av dølgsmålsfødsler har blitt understreka i flere avhandlinger, men de sakene jeg har registrert stammer alle fra andre del av undersøkelsesperioden, etter at offentlig skrifte var blitt avskaffa som leiermålsstraff.⁷ Kildematerialet gir ikke støtte for å hevde at disse kvinnene fødte i dølgsmål i frykt for leiermålsstraff eller generell skamfølelse. Økonomiske motiv kan ikke utelukkes, men i den grad det å skjule svangerskap og fødsel var en bevisst handling, så bærer sakene først og fremst preg av at kvinnene har frykta fordømmelse og reaksjoner fra sine nære omgivelser eller barnefaren, ikke fra myndighetene.

To av de involverte kvinnene i disse kriminalsakene var blitt utsatt for sterkt press fra barnefaren om å fordrive fosteret sitt, under forståelse av at han da ville gifte seg med henne. Giftermål står sentralt, og disse sakene synliggjør at seksuelle forhold inngått med tanke på ekteskap ble akseptert i lokalsamfunnet. Seksuell kontakt var en del av makesøkinga, men ikke alle menn har vært like klare på hva som var intensjonen bak forholdet, noe de mange farskapskonfliktene på tinget og i forlikskommisjonene tydeliggjør. Etter 1734 hadde ikke lenger uberykta kvinner rett til ekteskap eller økonomisk kompensasjon fra barnefaren om han brøt sine forpliktelser, men enkelte kvinner har likevel innlatt seg i løsere forhold, uten klare ekteskapsløfter, i håp om at det skulle være "brød" i det, i håp om et godt gifte. Kvinner fra lavere samfunnslag har trolig i større grad vært villige, kanskje også nødt til å ta større sjanser i makesøkinga, og i de fleste tilfeller endte nok også forholdene med giftermål.

Setesdal var på mange måter et svært stabilt samfunn på 1700-tallet, og både lovverk og folkelige normer var strenge hva angikk seksualitet mellom ugifte. Det ble da heller ikke født mange barn utenfor ekteskap i området, og i kombinasjon med få gjentakelsestilfeller og flere forsøk på framkalt abort og fødsler i dølgsmål synes aksepten for utenomekteskapelige fødsler

⁷ Blant annet Risa 1974 og Nielsen 1982.

å ha vært lav.⁸ Allmuens holdninger kommer sjeldent eksplisitt til uttrykk i kildematerialet, og det er selvsagt vanskelig å si hvilke holdninger de ugifte mødrene møtte til daglig. Likevel har nok lokalsamfunnet hatt en mer forsonende holdning overfor ugifte mødre enn det statsmakta hadde. Reaksjonene har trolig i større grad vært individuelt betinga, og omstendighetene rundt forholdet og hvorfor barnet var blitt født utenfor ekteskap har nok hatt betydning for hvor stigmatisert disse kvinnene ble. Det er vanskelig å dra generelle slutninger om sosiale forhold og levekår etter fødselen, men selv om toleransenivået må ha vært lavt, og fenomenet heller aldri ble særlig utbredt i Setesdal, så har imidlertid undersøkelsen vist at de ugifte mødrene likevel ikke synes å ha blitt direkte utstøtt av familie og omgivelser som følge av leiermålet.

Folketellinga av 1801 synliggjør at ugifte mødre og deres barn ble i bygda, videre ser vi at det som oftest var mora, eventuelt hennes nære familie, som satt med den daglige omsorgen for barnet. Forsørgeransvaret utgjorde en tung belastning både praktisk og økonomisk, men med hjelp fra familie og etter hvert også oppfostringsbidrag fra barnefaren, har de fleste mødrene vært i stand til å livnære seg gjennom dagarbeid, og enkelte kom også i fast tjeneste med barnet. For kvinner uten et barn å ta vare på, synes arbeidsmulighetene nærmest uendra, noe som tyder på at det var omsorgsansvaret, og ikke selve leiermålet, som var årsaken til en eventuelt endra livssituasjon. Bare i underkant av 10 % av de uekte barna i Setesdal ble legitimert ved at foreldrene seinere inngikk ekteskap, og selv om andelen fedre som gifta seg var langt høyere, var heller ikke mulighetene for giftermål utelukka for ugifte mødre. Det ser altså ut til at det var forsørgeransvaret, og ikke den moralske fordømmelsen som var tyngst.

Oppgavens brede innfallsvinkel har gitt innblikk i ulike sider ved fenomenet leiermål i Setesdal, og føyer seg inn i en tradisjon av lokale studier av utenomekteskapeleg seksualitet, som begynte med Lisabet Risas undersøkelse av Stavanger amt fra 1974. Lovverket var det samme, men undersøkelsene har avdekka til dels store regionale variasjoner både i omfanget av uekte fødsler, rettspraksis og holdningene til ugifte foreldre. Dette henger først og fremst sammen med ulike lokale økonomiske og sosiale forhold, imidlertid vil også et varierende kildegrunnlag kunne ha en viss innvirkning på hvilke slutninger som trekkes. Det kunne vært ønskelig med en mer inngående sosial analyse av de ugifte foreldrenes bakgrunn og levekår, men først ved overgangen til 1800-tallet muliggjør et mer variert kildemateriale i særlig grad en sosial undersøkelse av de ugifte foreldrene og barnas videre skjebne.

⁸ Hoff 1995, s. 63.

Kilder

Statsarkivet i Kristiansand

Vestre Råbyggelag sorenskriveri

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 3, 1720-1726

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 4, 1726-1738

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 5, 1738-1746

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 6, 1746-1753

Tingbok. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 7, 1753-1762

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 8, 1762-1774

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 9, 1774-1785

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 10, 1793-1804

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 11, 1805-1817

Tingbok m/reg. Vestre Råbyggelag. Protokoll nr. 12, 1817-1826

Forhørsprotokoll 1, 1801-1808

Forhørsprotokoll 2, 1809-1815

Pakkesaker, rettergang. Sivile saker 1780-1817

Pakkesaker, rettergang. Offentlige saker 1795, 1797-1799

Råbyggelaget fogderi

Domsakter 1715-1819

Eksekusjoner 1774, 1778-1786, 1788-1819

251. Eksekusjonsprotokoll 1748-1757

252. Eksekusjonsprotokoll 1771-1778

253. Eksekusjonsprotokoll 1778-1793

254. Eksekusjonsprotokoll 1793-1821

Biskopen i Kristiansand

A.III Kapitelsbok 4 (1693-1726), konsistorialretten (forhandlingsprotokoll)

A.III Kapitelsbok 5 (1734-1856), konsistorialretten (forhandlingsprotokoll)

Robyggelaget prosti

A.III. 1. Justisprotokoll 1738-1847

Valle prestearkiv

F.1 Fattigkommisjonen 1801-1880

B.II Attester 1770-1900

Kirkebøker Valle (A-A):

A-1 (1714-1745)

A-2 (1745-1776)

A-3 (1776-1790)

A-4 (1790-1816)

Bygland prestearkiv

III.3.E.1. Fattigkommisjon 1792-1872

I.1.F.1 Diverse attester 1804-1881

Kirkebøker Bygland:

A-1 (1725-1766)

A-2 (1766-1816)

Forliksråd

Forliksprotokoll, Valle (A-A) 1, 1797-1817

Forliksprotokoll, Valle (A-A) 2, 1817-1828

Bygland Forliksråd, Forliksprotokoll 1a, 1797-1829

Stiftamtmanden i Kristiansand

1116. Brev fra Vestre Råbyggelag sorenskriveri

Kristiansand lagdømme

7. Tingbok m/reg., 1775-1791

8. Tingbok m/reg., 1791-1797

Kristiansand stiftsoverrett

0003 - Justis- og domsprotokoller nr. 2, 1807-1814

Kristiansand tukthus

0007-01 Fangeprotokoll - innkomne fanger 1789-1835

Riksarkivet i Oslo

Christiania tukthus

Fangeprotokoll, rekke II, protokoll 1 1741-1763

Fangeprotokoll, rekke II, protokoll 2 1763-1783

Fangeprotokoll, rekke II, protokoll 3 1775-1809

Rentekammeret

Reviderte regnskaper, fogderegnskap, Råbyggelag fogderi, 1725-1737, 1750-1751, 1762-1783, 1792-1811

Revisjonsdepartementet

Kontribusjonsregnskaper, Robyggelaget fogderi, 1812-1816

Diverse

Avskrift av kirkebøker for Valle prestegjeld 1714-1776, ved Leonhard B. Jansen

Avskrift av kirkebøker for Valle prestegjeld 1776-1830, ved Leonhard B. Jansen

Avskrift av kirkebok for Bygland prestegjeld 1725-1766, ved Reidar Vollen

Avskrift av kirkebok for Bygland prestegjeld 1766-1816, ved Reidar Vollen

Avskriftene er utlånt av Leonhard Jansen ved Setesdalsmuseet på Rysstad

Kilder tilgjengelig på internett

Folketellinga av 1801: <http://digitalarkivet.uib.no>

Kong Christian den femtes Norske Lov 15de april 1687:

<http://www.hf.uio.no/PNH/chr5web/chr5home.html>

Ministerialbok Valle prestegjeld, A-6 (1831-1853): <http://www.arkivverket.no>

Om valledialekten: <http://www.vallemal.no>

Schous forordninger, 1670-1699: <http://www.hf.uio.no/PNH/schou/hovedside.html>

Litteratur og trykte kilder

Aune, Anne: *Avkriminalisering av leiermål. Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797*, Oslo 1994

Bastiansen, Gro Elisabeth: *"Væ dig Bergen du fule Sodomæ oc Gomorrhæ søster". En analyse av utenomekteskapelige forhold i Bergen 1597-1669*. Hovedfagsoppgave, Bergen våren 1995

Bauer, R.W.: *Calender for Aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel*, Viborg 1961

Bergan, Halvor: *Skriftemål og skriftestol. Skriftemålet i Den norske kirke fra reformasjonstiden til idag*, Oslo 1982

Bergenlöv, Eva: *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680-1800*, Lund 2004

Blom, Ida (red.): *Cappelens kvinnehistorie. Bind II: Renaissance, reformasjon, revolusjon fra ca. 1500 til idag*, Oslo 1992

Blom, Ida og Sølvi Sogner (red.): *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*, Oslo 2006

Blom, Peter: *Beskrivelse over Valle prestegjeld i Sætersdalen: med dets prestehistorie og sagn*, Gjøvik 1896

Bolling, Reidar: *Gards- og ættesoge for Bygland*, Bygland 1952

Bolling, Reidar: *Kyrkjeliv i Christianssand stift i attande hundreåret*, Oslo 1947

Bull, Hans Henrik: *Pregnancy as a marriage strategy? Illegitimacy, pregnant brides and parental control concerning children's marriage in Rendalen, Norway 1730-1900*, upublisert paper presentert i Chicago på The 29th Meeting Of The Social Science History Association, november 2004

Bø, Olav: "Øskjer i kyrkjemuren" i *Norveg*, 1960

Bø, Skjevraak og Lande (red.): *Byglands soge*, Kristiansand 1939

Christian den fjerdes recess 1643, Oslo 1981

Cronberg, Marie Lindstedt: *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Lund 1997

Drake, Michael: "Utenomekteskapelig fruktbarhet i Norge 1760-1960. En oversikt" i Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, Oslo 1981

Dyrvik, Ståle: "Om giftarmål og sosiale normer. Ein studie av Etne 1715-1801" i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 11-1970

- Eliassen, Jørgen: "Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet" i Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunn*, Oslo 1981
- Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunn*, Oslo 1981
- Erichsen, Bodil Chr.: *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*, Oslo 1993
- Gjerden, Knut og Bjørgulv Holen: *Gards- og ættesoge for Bykle. Med eit stutt utdrag av kultursoga*, Kristiansand 1966
- Gjerden, Knut: *Bykle kultursoge*, Bykle 1993
- Gotaas, Anne-Marit: "Barnefødsel i dølgsmål" i Gotaas, Gulli, Melby og Schiøtz: *Det kriminelle kjønn. Om barnefødsel i dølgsmål, abort og prostitusjon. Bidrag til norsk kvinnehistorie*, Oslo 1980
- Hansen, Torleif: *Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker 1702-1737*, Bergen 1993
- Hansen, Torleif: "Straff og skjebne. Ugifte mødre i Sogn 1711-1727" i Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunn*, Oslo 1981
- Heyler, Marit Kalland: *Ugifte mødre i Trondheim 1700-1730. Ei undersøkning av rettslege og sosiale følgjer av utanomekteskaplege fødselar*. Hovedfagsoppgave, Trondheim våren 1998
- Hodne, Bjarne: *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi*, Oslo 1973
- Hodne, Bjarne og Sølvi Sogner (red.): *Barn av sin tid. Fra norske barns historie*, Oslo 1985
- Hoff, Randi Holden: "Avlet i synd og ondskap". *En sosial og rettshistorisk undersøkelse av fødsler utenfor ekteskap i Kristiansund 1742-1801*. Hovedfagsoppgave, Oslo høsten 1995
- Hovdhaugen, Einar: *Ekteskap og kjønnsmoral i norsk historie*, Oslo 1976
- Haavet, Elisabeth: *Avvik eller uhell? Ugifte foreldre omkring 1800 – en sosial analyse*. Hovedfagsoppgave, Bergen høsten 1982
- Imsen, Steinar og Harald Winge: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca.1500-1800*, Oslo 1999
- Jansen, Leonhard Bjarne: "Om garden er liten, så er då skogen god". *Levekår i Setesdal på 17- og 1800talet*. Hovedfagsoppgave, Oslo høsten 1987
- Johansen, Hanne Marie: "Ekteskap, erstatning eller avvisning? Om makesøking og falske ekteskapsløfter i Norge 1570-1800" i *Historisk Tidsskrift*, 1-1991
- Killerud, Inger Hilde: *Jordisk gods. Arv, kjønn og familiestrategi i norske testamenter 1810-1854*. Masteroppgave, Oslo våren 2006

- Leganger, Erik (?): *Fragmenter af en ældgammel Beskrivelse over Sættersdalen i Christiansands Stift*, ca.1720 (Norsk Historisk Kjeldeskriftsinstitutt, Kjeldeskriftsfondet, manus nr. 197)
- Lund, Peder Ludvig: *Underrætninger om Walle-Præstegjæld i Sættersdalen*, 1798 (Norsk Historisk Kjeldeskriftsinstitutt, Kjeldeskriftsfondet, manus nr. 417b)
- Løyland, Margit: *Slagsmål, leiermål og bøtlagte egder 1600-1700*, Oslo 1992
- Marthinsen, Liv (red.): *Tingboka som kilde*, Oslo 1991
- Mykland, Knut: "Et historisk problem i ei bygd i Råbygdelaget" i *Heimen*, 1964
- Nedrebø, Yngve: ""Til sin Barnefader udlagde hun...". Reelle eller fiktive barnefedre for utenomekteskapelig fødte barn i Bergen 1668-1880" i *Heimen*, 1-1995
- Nielsen, Beth Grothe: *Letfærdige Qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, København 1982
- Oldervoll, Jan og Sølvi Sogner: "Fødsler utenfor ekteskap i lys av giftermålsmarked og økonomisk utvikling ca. 1800-1850: Hvorfor er utviklingen så ulik i de forskjellige landsdelene?" i Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunn*, Oslo 1981
- Paus, Dagfinn: *Tre sogn i Setesdalen. Økonomisk og sosial utvikling i Valle, Bykle og Bygland ca. 1800-1865*. Hovedfagsoppgave, Bergen våren 1982
- Pedersen, Einar Solheim: *Tre bygdesamfunn rundt heia. Befolkningmessige, økonomiske og sosiale forhold i Valle, Suldal og Hjelmeland 1800-1900*, Stavanger 1982
- Pram, Christen: *Indberetning til det Kongelige General Land-Oeconomi og Commerce Collegium indeholdende oekonomiske Bemærkninger paa en efter Kongelig allerhøieste Befaling i Aaret 1805 fortsat Reise i Norge*, 1805 (Norsk Historisk Kjeldeskriftsinstitutt, Kjeldeskriftsfondet, manus nr. 14a II)
- Risa, Lisabet: *Geistlege og verdslege sanksjonar mot ugifte mødre. Ei gransking av lov og rettspraksis i sedelegheitsaker, bygd på rettsmateriale frå Stavanger amt 1721-1741*, Hovedfagsoppgave, Oslo 1974
- Risa, Lisabet: "Mann og kvinne framfor loven. Rettspraksis i saker mot ugifte mødre. En gransking av rettsmateriale frå Stavanger amt, 1721-1741" i Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunn*, Oslo 1981
- Rygg, N.: *Om Børn, fødte udenfor Ægteskab*, Kristiania 1907
- Ryningen, Alfred: *Gards- og ættesoge Hylestad, bd. I-II*, 1985
- Ryningen, Alfred: *Gards- og ættesoge Valle, bd. III-VI*, 1987
- Ryningen, Alfred og Leonhard Jansen: *Kultursoge, bd. VII-VIII*, 1994
- Ryningen, Alfred og Leonhard Jansen: *Register, kjeldor, notor, bd. IX*, 1994

- Rysstad, Hallvard: "Sigurd Sordal" i *Syn og Segn*, Kristiania 1902
- Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763-1797*. Hovedfagsoppgave, Oslo våren 1991
- Sandnes, Jørn: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*, Oslo 1990
- Sandvik, Gudmund: "Liv og lov" i Marthinsen, Liv (red.): *Tingboka som kilde*, Oslo 1991
- Sandvik, Hilde: "Del II: Tidlig moderne tid i Norge. 1500-1800" i Blom, Ida og Sølvi Sogner (red.): *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*, Oslo 2006
- Schou, Jacob Henric: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte anordninger, som fra Aar 1670 ere udkomne, tilligemed et nøiaktig Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge, forsynet med et alphabetisk Register, bd. I-XVIII*, København 1795-1813
- Seip, Anne-Lise: "Samfunnets ansvar" i Hodne, Bjarne og Sølvi Sogner (red.): *Barn av sin tid. Fra norske barns historie*, Oslo 1985
- Selberg, Torunn: ""Utburden er synda si løn". Nordisk fortellertradisjon om det drepte, udøpte barnet" i *Nytt om kvinneforskning*, 3-1990
- Setesdalsmuseet/Leonhard Jansen: *Setesdalsbibliografi*, Rysstad 2003
- Skar, Johannes: *Gamalt or Sætedal*, Espaa 1997
- Sogner, Sølvi: "Barna – familiens ansvar?" i Hodne, Bjarne og Sølvi Sogner (red.): *Barn av sin tid. Fra norske barns historie*, Oslo 1985
- Sogner, Sølvi: "Barselkvinner på flyttefot og barnefedre på flukt. En studie av flytting i forbindelse med uekte fødsel i Vår Frelzers menighet i Christiania 1731-1800" i Langholm, Sivert og Francis Sejersted (red.): *Vandringer: Festskrift til Ingrid Semmingsen på 70-årsdagen 29.mars 1980*, Oslo 1980
- Sogner, Sølvi: "Europa 1500-1750" i Blom, Ida (red.): *Cappelens kvinnehistorie, bd. II: Renaissance, reformasjon, revolusjon fra ca.1500 til i dag*, Oslo 1992
- Sogner, Sølvi: *Far sjøl i stua og familien hans. Trekk fra norsk familiehistorie før og nå*, Oslo 1990
- Sogner, Sølvi (red.): *I gode og vonde dagar. Familieliv i Noreg frå reformasjonen til vår tid*, Oslo 2003
- Sogner, Sølvi og Kari Telste: *Ut å søkje teneste. Historia om tenestejentene*, Oslo 2005
- Steen, Sverre: *Kristiansands historie 1611-1814*, Oslo 1941
- Stoa, Nils Johan: *I hine hårde dage*, Oslo 2003
- Sundt, Eilert: *Om husfliden i Norge*, Oslo 1975

Sundt, Eilert: *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*, Oslo 1976

Telste, Kari: *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700-1900*, Oslo 2000

Telste, Kari: *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*, Oslo 1993

Thorvaldsen, Gunnar: "Coastal Women and their Work Roles" i Sandvik, Telste og Thorvaldsen (red.): *Pathways of the past: Essays in Honour of Sølvi Sogner on her 70th Anniversary 15.March 2002*, Oslo 2002

Tranberg, Anna: "Lover og forordninger ca.1500-1850" i Tranberg, Anna og Harald Winge (red.): *Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850*, Oslo 1985

Tranberg, Anna og Harald Winge (red.): *Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850*, Oslo 1985

Vollen, Reidar: *Bygland gard og ætt: bd. I-III*, Bygland 2002-2005

Vollen, Reidar: *Gård og folk. En analyse av befolkning og levebrød i Bygland på 1800-tallet*. Hovedfagsoppgave, Bergen våren 1988

Wessel-Berg, Fr. Aug.: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1813, bd. I-IV*, Christiania 1841-1847

Åkre, Torjus m.fl.: *Bygdesogeskriber frå Valle og Hylestad*, 1983